

VIGILIA

2025 *augusztus*

Megbocsátás a halálon túl?

XVI. BENEDEK PÁPA *az eszkatológia egyik tisztázatlan kérdéséről*

ALBERT GERHARDS *Templomok – a liturgia és az élet terei*

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN *A vallásosság változása a falvakban*

BODONOVICH JENŐ *Katolikus sajtóviszonyok 1989 előtt*

BOZÓK FERENC SchP *Sík Sándor és Szerb Antal*

SÍK SÁNDOR SchP *Szerb Antal emlékezete*

FÁTYOL ZOLTÁN, GELLÉN-MIKLÓS GÁBOR,

SZEGEDI KOVÁCS GYÖRGY és ROWAN WILLIAMS *versei*

MOLNÁR KRISZTINA RITA *regényrészlete*

NÉMETH SÁMSON GYŐZŐ *„Az élet álarcos játék”*

MARKÓ BÉLA *A német Erdély. Franz Hodjak emlékére*

Beszélgetés **GRECSÓ KRISZTIÁNNAL** és

NACSINÁK GERGELY ANDRÁSSAL

VIGILIA 2025 *augusztus*

Görföl Tibor: NÉMETH PÁL (1953–2025) 673

DOKUMENTUM

MEGBOCSÁTÁS A HALÁLON TÚL? XVI. BENEDEK PÁPA AZ
ESZKATOLÓGIA EGYIK TISZTÁZATLAN KÉRDÉSÉRŐL 674

TANULMÁNYOK

Albert Gerhards: TEMPLOMOK – A LITURGIA ÉS AZ ÉLET TEREI 677
Horváth Gergely Krisztián: A VALLÁSOSSÁG VÁLTOZÁSA A MAGYARORSZÁGI FALVAKBAN
AZ 1960–70-ES ÉVEKBEN 685
Bodonovich Jenő: KATOLIKUS SAJTÓVISZONYOK A SZOCIALISTA TÁRSADALMI
KÍSÉRLET IDŐSZAKÁBAN 696

SZÉP / ÍRÁS

Rowan Williams: PANTOKRÁTOR-MOZAIK, DAPHNI; RUBLJOV (*versek*) 705
Bozók Ferenc SchP: SÍK SÁNDOR ÉS SZERB ANTAL (*tanulmány*) 706
Sík Sándor SchP: SZERB ANTAL EMLÉKEZETE 711
Fátyol Zoltán: IKAROSZ BUKÁSA, PIETER BREUGHEL UTÁN; MOZART ÉS A
KERTI POSZÁTA (*versek*) 714
Debreczeny György: ÖRÖK JELENIDŐBEN (*vers*) 715
Molnár Krisztina Rita: ÖT TITOK, MERT NINCS OLYAN TITOK, AMI KI NE TUDÓDNA
(*regényrészlet*) 716
Szegedi Kovács György: SZARVASBOGÁR; TŰZ (*versek*) 726
Németh Sámson Győző: „AZ ÉLET ÁLARCOS JÁTÉK”. KEMÉNY ZSIGMOND ÉS ASBÓTH
JÁNOS MŰVÉSZREGÉNYEI (*tanulmány*) 727
Gellén-Miklós Gábor: ELENGEDTE, MAGÁRA HAGYTA (*vers*) 731
Markó Béla: A NÉMET ERDÉLY. FRANZ HODJAK EMLÉKÉRE (*esszé*) 732
Radnai István: KITERJED A FÉLELEM (*vers*) 735

KORTÁRS VERSEK KORTÁRS SZEMMEL

Szegedi Eszter: SZAVAK KÜLÖNÖS SORRENDJE.
Zalán Tibor: [ASSZONYOM MA...] 736
Hegymegi Flóra: ILLÉKONY CORPUS. G. István László: HIÁNYZÓ
REKVIEM 739

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

Görföl Tibor: GRECSÓ KRISZTIÁNNAL és NACSINÁK GERGELY
ANDRÁSSAL 743

SZÉP / MŰVÉSZET

Prohászka László: ISPÁNKI JÓZSEF EGYHÁZMŰVÉSZETI ALKOTÁSAI 755

KRITIKA

Horváth Csaba: A TISZTÁNLTÁS ÖNVÉDELME. Závada Pál: PERNYE
ÉS FŰ 759

SZEMLE

részletes tartalom a hátsó borítón 763

NÉMETH PÁL
(1953–2025)

Görföl Tibor

„Csak akkor lesz rend az egyházban, ha kizárólag azok tartoznak hozzá, akiknek nem éri meg.” Ha csak ezt az egyetlen mondatot hallottam volna a június végén elhunyt Németh Páltól, már akkor is hálás lennék azért, hogy ismerhettem. Alighanem az idősebb jele, hogy az ember nehezen tartja elképzelhetőnek, akkor is egyben marad a világ, és folytatódik a története, ha már nincsenek jelen benne olyan emberek, akik meghatározóan fontosak a számára. Az elmúlt hetekben sokféle veszteség érte azokat, akik figyelemmel kísérik a keresztény gondolkodást, hiszen elhunyt a filozófus Alasdair MacIntyre és a teológus Roger Haight, és szintén véget ért Pierre Nora és Franz Hodjak élete, de egyikük halála sem volt annyira megdöbbentő számomra, mint Németh Pálé, akit nyilvánvalóan csak a töredéke ismert azoknak az embereknek, akik meríteni tudtak a fentebb felsoroltak életművéből.

A református teológus és magasan képzett iszlámszakértő nem lehetett próféta a saját hazájában, és biztosan nem véletlen, hogy a legkisebb lélekszámú budapesti református gyülekezet lelkésze lett. Kérlelhetetlen kritikai szelleme, a református örökségen kívül a teljes keresztény gondolkodástörténet komolyan vételére támasztott igénye, az iszlám történetére és a muszlim világ belső törvényszerűségére vonatkozó ismeretei óhatatlanul kívülállóvá tették, amit jó szívvel és humorral viselt. Kereken negyedszázada, 2000-ben találkoztunk az Osiris kiadó szerkesztőségében, ahol Gerhard von Rad ószövetségi teológiájának magyar fordításán dolgoztunk. Nemcsak végtelenül precíz volt, de hallatlanul nagyvonalú is: minden rendhagyónak tűnő fordítási megoldást szívesen elfogadott, ha megfelelő indoklás társult hozzá. Láthattam, ahogyan az „arab tavasz” idején arab televíziócsatornákon figyeli és kommentálja az eseményeket, és tudtam, hogy a magyarországi muszlim közösség nagy része minden más „hivatalos” vagy „tudományos” párbeszédpartnernél közelebb érzi magához.

Volt benne valami prófétai, de mindig mentes volt a prófétai szerep eljátszásától. Mi sem jellemzőbb rá, mint hogy *Az írás és az olvasás felelőssége* című esszékötetének első írásai az igaz és a hamis prófétákról, a hamis reménységről és a hamis áldozatról szólnak. Irtózott a képmutatástól, a hamisságtól és a sekélyességtől, és túl sokat látott mindegyikből ahhoz, hogy ne írjon le efféle mondatokat: „Az igazi próféta az Istentől rávett, megragadott és legyőzött ember, [...] érzi Isten kiválasztó és féltő szeretetének fájdalmas vonásait, ezért kérdi-kiáltja félelemmel és rettegéssel: »Isten, miért is vagy Te olyan szörnyen közel?«. A hamis prófétát ellenben mindig emberek veszik rá, emberi szempontok ragadják el, emberi vágyak győzik le. Ő az örök önként jelentkező, a mindenre rávehető, a mindenben személyes hasznos kereső ember. Akinek az »Úr szava« nem »gyalázatot és csúfságot«, hanem népszerűséget és dicsőséget szerez.”

MEGBOCSÁTÁS A HALÁLON TÚL?

XVI. BENEDEK PÁPA AZ ESZKATOLÓGIA EGYIK TISZTÁZATLAN KÉRDÉSÉRŐL

Das Konzert [A koncert] című elbeszélésében ⁽¹⁹⁸⁶⁾ Hartmut Lange azt a kérdést boncolgatja, hogy bepótolható-e a halálban, ami elmaradt az élet során. Arról is áttekintést nyújt, milyen magatartást tanúsítanak az áldozatok azokkal szemben, akik ártottak nekik: egyesek nem hajlandók megbocsátani, mások készek a megbocsátásra, és vannak, akik legalább közeledni próbálnak hozzájuk. Az elbeszélés arról tanúskodik, hogy az elkövetők és az áldozatok halál utáni megbékélésére irányuló reflexiók, amelyekkel napjaink teológiájában találkozunk, nem pusztán íróasztalnál kiötlött konstrukciók, hanem igenis van antropológiai kapcsolódási pontjuk, és az irodalom közegében is szerephez jutnak. *Véigidő* címmel kiadott eszkatológiai áttekintésében ⁽¹⁹⁷⁷⁾ Joseph Ratzinger nem foglalt állást az emberek között lejátszódó megbékélés problémájáról. Ez a hiány áll a háttérben Jan-Heiner Tückerrel való levélváltásának, amelynek közvetlen kiindulópontját Tücker Hartmut Lange fent említett novellájáról kidolgozott értelmezése szolgáltatta. XVI. Benedek elismeri, hogy az 1970-es években még nem játszott szerepet a megbocsátás interszubbjektív dimenziója, de az eszkatológiának figyelmet kell fordítania erre a problémára.

Jan-Heiner Tücker 2014. december 1-én XVI. Benedekhez intézett levele

Hartmut Langénél, aki egykor marxista volt, majd bizonyos történelmi tapasztalatok hatására kereső agnosztikus lett, rábukkantam egy különleges elbeszélésre, amely irodalmi szempontból pásztázza át az elkövetők és az áldozatok között a halál után lehetséges megbékélés kérdését. A *koncert* című novella nem csupán azt vizsgálja meg, hogy a halálban bepótolható-e olyan lehetőségek, amelyeket élete során az ember elvesztegetett, de azt a teológiával közvetlenül érintkező problémát is felveti, hogy az áldozatok végül meg tudnak-e bocsátani azoknak, akik ártottak nekik, s kötelességük-e az efféle megbocsátás. Ha Hans Urs von Balthasar és az Ön nyomdokain haladva krisztológiai összefüggésben értelmezzük a tisztítótüzet, és olyan terápiás folyamatként fogjuk fel, amelynek során a vétkes élettörténetű személyek a Megváltó és Bíró színe előtt eljutnak az igazságra, és meggyógyulnak, akkor az a további kérdés is felmerül, hogy a végidőben nincs-e szükség a személyek között tönkrement viszonyok feldolgozására és gyógyulására is.

Ha nem tévedek, *Spe salvi* kezdetű enciklikájában Ön tett némi finom jelzést ebben az irányban, amikor arról beszélt, hogy a mennyei menyegzős lakomán különböző helyeket lehet majd elfoglalni: „A kegyelem nem oltja ki az igazságosságot, a jogtalanságot nem teszi joggá. Nem szivacs, amely mindent letöröl, hogy a végén teljesen közömbös legyen, hogy mit tett valaki a földön. Egy ilyenfajta mennyország és kegyelem ellen joggal tiltakozott például Dosztojevszkij *A Karamazov testvérek* című regényében. A gonosztevők végül nem ülnek az áldozatokkal együtt ugyanúgy az

örök menyegzős lakoma asztalánál, mintha nem történt volna semmi.” Ha végül mindenki helyet kap az örök menyegzős asztalnál (ebben mer reménykedni az a teológia, amely nem akarja elvetni az egyetemes üdvösség lehetőségét), akkor már nem ékelődhetnek terhelő tényezők az elkövetők és az áldozatok közé. Érdemes-e eszkatológiai szempontból továbbgondolnunk ennek az interszjektív viszonynak a problémáját, vagy inkább tételezzük fel azt az ítéletről szóló evangéliumi példázat alapján, hogy a többi emberrel kapcsolatos, még megválaszolatlan kérdések eleve jelen vannak a Krisztussal, a Bíróval és Megváltóval való találkozásban – és ezért nem is kell továbbbűznünk e szempontból a klasszikus eszkatológiát?

XVI. Benedek 2015. január 15-én Jan-Heiner Tüchkhöz intézett válasza

Nagyon megragadott *A koncert* című elbeszélés, amelyet a leveléhez csatolt, teológiai kérdéseinek pedig beható figyelmet szentelt – és e kérdéseket nekem is feltette. Először is öröndetesnek tartom, hogy ily módon a megbocsátás problematikájának egész mélysége megvilágíthatóvá válik. A megbocsátás kétségkívül kegyelem, de pontosan ezért olyan folyamatot is jelent mind a megbocsátó, mind a megbocsátásban részesülő ember esetében, amely a személy létének egész mélységét igénybe veszi. Ennélfogva tévesnek és veszélyesnek tartom, ha nagy hévvel amolyan feltétel nélküli megbocsátást követelünk, mert az ilyen megbocsátás alkalmával lényegében semmi sem történik. Hartmut Lange novellája megragadó erővel mutatja be, mennyire nehezükre esik a megbocsátás a rossz áldozatainak. Meglepő számomra, hogy az író szövegében aszimmetrikus a megbocsátás folyamata. Azzal számol ugyanis, hogy haláluk után a bűnösök mind megbánást tanúsítanak, és megbocsátásra vágnak. Csakhogy pontosan ez a kérdés. Ha például a háborús bűnösök nürnbergi perére gondolunk (a novellát elemezve Ön is ezt a példát hozza fel), azt látjuk, hogy éppenséggel nem ilyen magatartást tanúsítottak, akik a vádlottak padján ültek. Ha jól emlékszem, csak az egyik bűnös, a megszállt lengyel területek főkormányzója, Hans Frank adta jelét megrendülésnek és megbánásnak, s kifejezetten jóvátételként fogadta a halálbüntetést. Ahogyan Ön is kiemeli, a legtöbben úgy próbálták beállítani a dolgot, hogy csupán ártatlan végrehajtoi voltak egy olyan hatalomnak, amely elől nem tudtak elmenekülni. Ám ily módon csak tovább éltették azt a hazugságot, amely egész élettörténetüket áthatotta, és mintegy önmaguk igazolásául hivatkoztak lelkiismeretük szendergésére. Nem tanúsítottak tehát megbánást, és nem is kívánták, hogy megbocsásson nekik – miközben az esetleges megbocsátás nem is talált volna kapaszkodót bennük, annyira meg voltak győződve arról, hogy igazuk van. Ezért úgy tűnik számomra, hogy az egyetemes kiengesztelődés problémája elsősorban nem is az áldozatok, hanem a bűnösök szempontjából vetődik fel. Az áldozatok eleve bevonódnak a megfeszített Úr önátadásába, amely nem csupán külsődleges értelemben váltja meg őket, hanem mindent meg is kapnak, amit elvesztettek: egész elvesztett életüket visszakapják. Azt viszont nehéz megállapítani, vajon a bűnösök alkalmasak-e arra, hogy átalakuljanak, belsőleg megtisztuljanak és megváltozzanak, s ha képesek rá, vajon előre tudnak-e haladni ebben a folyamat-

ban. Ki kell ugyanis égnie belőlük a hazugságnak, és életre kell támadnia az igazságnak. Ha viszont valakinek az egész élete egyetlen hazugság, nem könnyű látni, mi marad, ha a hazugság eltűnik belőle. Megítélésem szerint a legfontosabb kérdés, amelyre nem tudunk választ adni, a következő: marad-e valami igazság és szeretet a rossz leghatalmasabb megtestesítőiben, marad-e valami, aminek köszönhetően képesek lesznek arra, hogy átalakuljanak? Ami pedig az egyetemes kiengesztelődés kérdését illeti: ez az egész probléma nem csupán az embereket érinti, de a bukott angyalokat is, a sátánt is. Ha mindezt figyelembe veszem, az egyetemes megváltás kérdése több mint problémásnak tűnik a szememben. Ennek ellenére természetesen megtehetjük, hogy mindenki megmenekülésében reménykedünk, ahogyan Urunk is mindenkiért szenvedett.

Remélem, hogy e vázlatos megjegyzésekkel hozzá tudtam járulni valamelyest a problémát boncolgató reflexióihoz [...].

A VIGILIA KIADÓ ÚJDONSÁGA

RÁBAY KRISTÓF O.CIST.:
Mécsvilág

Rábay István Kristóf (1919–1999) Kisigmándon született. A győri bencés gimnáziumban érettségizett, majd egyéves orvosi egyetemi tanulmányok után belépett a ciszterci rendbe. Teológiai és filozófiai tanulmányait követően 1944-ben szentelték pappá. Előljárói a svájci fribourgi egyetemre küldték továbbtanulásra, ahonnan a politikai helyzet miatt nem térhetett vissza Magyarországra. Az Egyesült Államokba került, előbb Spring Bankbe, majd Dallasba.

Hosszú évekig tanított a ciszterciek gimnáziumában és a dallasi egyetemen.

Természetes szeretettel fordult az emberek felé, kimeríthetetlen jókedvvel viccelődött diákjaival, lendületesen és élvezettel tanított. Ugyanakkor nagyon szerette a hosszú imádságos sétákat, a csendes elmélkedés idejét, lenyűgözve szemlélte a teremtett világ gazdaságát. *Mécsvilág* című rövid elmélkedései feltárják előttünk gazdag egyéniségét, bölcs meglátásait az élet dolgairól, mély hitét és annak vágyát, hogy mindenben és mindenkiben felfedezzük Isten ajándékát.

Ára: 3.200 Ft

Megvásárolható vagy megrendelhető:

1052 Budapest, Piarista köz 1. Honlap: www.vigilia.hu

Telefon: 36-1-486-4443 E-mail: vigilia@vigilia.hu

TEPLOMOK – A LITURGIA ÉS AZ ÉLET TEREI

A keresztény szakrális épületek nem az épített helyekkel kezdődnek, hanem az „élő kövekből álló ház” metaforikus kifejezéssel (1Pt 2,5; Ef 2,19–22). Függetlenül attól, hogy világörökségi helyszínekről vagy egyszerű falusi templomokról van szó, az egyházi épületeknek nem a különleges építészetük vagy művészi díszítésük miatt van lelkük, hanem a bennük rejlő ihletettségre miatt, amely az Isten és az ember találkozásának gyümölcse. Mindazonáltal az egyházi épületek és térbeli elrendezésük az idők folyamán az egyház önképét tükrözik, nemcsak történelmi identitásukban és jelenlegi struktúrájukban, hanem a jövőre vonatkozó vízióval teli formájukban is. A kérdés az, hogy az egyház „térbelisége”, azaz strukturális reprezentációja működhet-e és hogyan a posztmodernitás körülményei között. Lehetséges-e ez még a klasszikus helyeken, azaz az ókortól napjainkig tartó egyházi épületekben, vagy szükség van más helyekre vagy nem-helyekre?

Michel de Certeau francia teológus számára a teológia egyik központi kiindulópontja „Jézus üres sírja, amely a feltámadt Krisztus jelenlétét rögzíti, és így egyúttal evangéliumának igazolását is, éppen azáltal, hogy a távollétéről tanúskodik”. Ez az üresség megismétlődik Jézus mennybemenetelének elbeszélésében, amely a kereszténység kezdeti szikrájává válik. Jézus távolléte teremti meg a teret annak, ami utána következik. Az egyház végső soron a veszteség tapasztalatának köszönheti eredetét: „a hiányzó Isten-test tapasztalatának, teológiailag: az Istentől való elhatároltságának”.

Hogyan kezeljük az Isten hiánya és az ő megígért mindenütt jelenléte közötti feszültséget? Milyen következményekkel jár ez az egyház „lokálizációjára” mint az Isten és az ember közötti találkozások terére? Az egyházi tapasztalat helye tehát az utópia, a nem-hely? Vajon az egyház önértelmezésének és küldetésének klasszikus megnyilvánulásai így elavulnak-e? Mit jelent ez az egyházi építészet és liturgia számára?

A keresztények nem kötelesek saját kultuszhelyet fenntartani. Mivel azonban összejöveteleik kiváltságos helyei az Istennel való találkozásnak, mindig is szükségük volt megfelelő összejövetelekre, amilyen például az „emeleti terem”, ahol együtt étkeztek (Lk 22,12) és ahol állhatatosan kitartottak az imádságban (ApCsel 1,13). Eleinte azonban Jézus tanítványai még mindig a templomba (ApCsel 3,1) vagy a zsinagógába (ApCsel 13,14) jártak. A keresztények identitásának kialakulása és a zsinagógai közösségektől való elszakadással járó folyamat során azonban a gyülekezésre és az imádságra szolgáló külön terek nélkülözhetetlenné váltak. Már a konstantini fordulat előtti időkben emeltek külön épületeket, amelyek a keresztények önértelmezésében igen jelentősek voltak. Az épületre (*oikos kyriakos*) és a közösség összejöveteleire (*ekklésia*) vonatkozó kifejezéseket hamarosan felváltva használták egymásra. Az épületmetafora az Újszövetségben több helyen is előfordul: a Mt 16,18-nak a primátusról szóló szakaszában, valamint azokban a kijelentésekben, amelyek az apostolokat „az egyház élő köveiként” írják le, amelynek Krisztus a sarokköve, illetve záróköve (1Pt 2,5; Ef 2,10–22). Ezek már kiindulópontjai a későbbi megkülönböz-

Albert Gerhards

1951-ben született a németországi Viersen-Dülkenben. Katolikus pap, teológus, a Bonni Egyetem professor emeritusa. – *Elhangzott Az imádság helye címmel 2024. augusztus 12. és 14. között Pannonthalmán rendezett Liturgikus Tanulmányi Napokon.*

Rajta Emmánuel OSB fordítása

1. Az egyház utópiája

2. A templom épülete mint szimbólum: elővételezés vagy pótlék?

tetéseknek. Azonban minden megkereszteltre igaz: „Nem tudjátok, hogy Isten temploma vagytok, és Isten Lelke lakik bennetek?” (1Kor 3,16).

A pünködsi eseményben (ApCsel 2,1) a Lélek ajándéka az apostolok közösségének az összejövetelehez kapcsolódik. Az úgynevezett *Traditio Apostolica* (3. század?) arra inti az embereket, hogy reggelente menjenek templomba, „ahol a Lélek virágozik”. Az összejövetelek már ebben az időben strukturáltak voltak, bár régészeti bizonyítékok alig vannak. A templomok a konstantini fordulat előtti időkben valószínűleg a zsinagógákhoz hasonlítottak.

Magának az épületnek itt is alig volt teológiai jelentősége. A Dura Europos-i házi templom keresztény gyülekezeti terme, amelyet a válaszfal eltávolításával két helyiségből alakítottak ki, hosszanti irányú volt. Az egyetlen fellelt berendezés egy egyszintes emelvény volt a keleti végfal előtt. Az emelvény valószínűleg a gyülekezet vezetőjének, a püspöknek az ülőhelyül szolgált. A szomszédos zsinagógával ellentétben a keresztény istentiszteleti hely már a gyülekezet hierarchizálódására utal. A kiemelt hely nem a jelenlévő-távollévő Isten szimbóluma, és nem is a Tóra-szentélyben található tóratekercsre utaló szimbólum, hanem a földi képviselő ülőhelye, aki mintegy az állandó isteni jelenlét megtestesítőjeként van jelen. A Dura Europos-i keresztény imahelyen valószínűleg nem voltak padok a gyülekezet tagjai számára. Feltételezhető azonban, hogy a hívek ülőhelyhasználati szokásai kezdetben hasonlóak voltak a korabeli zsinagógákéhoz, de ezek – különösen a hellenisztikus kereszténységben – nem maradtak fenn.

A püspöki tróntól eltekintve az ókori forrásokban nincs adat a tényleges belső topográfiáról. Bár Euszebiosz (264/265–339/340) a képviselői trónusok mellett még „ülőhelyeket és padokat” is említ a templomban, ezek eltűntek az olvasmányos istentiszteletnek egy kateketikaiból reprezentatív eseménnyé való átalakulása során, amelyen a laikusoknak állniuk kellett.

Bár a kereszténység szakrális építészetének létjogosultsága abban áll, hogy szükség van egy építészeti burokra Jézus tanítványainak földi zárandokútján való összejöveteleihez, mégis hordoz magán eszkatológiai ismeretűjegyeket. Ez a mennyei Jeruzsálemnek, az eljövendő városnak a látomásában nyilvánul meg, amelyet nem emberi kéz épített (Jel 21,2–4). Ez egy olyan város, melynek nyitott kapui vannak, és amelyben nincsen templom, mert a város közepén Isten és a Bárány a temploma és a lámpása (Jel 21,22k).

3. Nagyszabású templomépület

Bár a keresztény istentisztelet számára a templomépítészet nem került szóba, a templomi szimbolika és tipológia nagyobb szerepet játszott a keresztény hagyományok fejlődésében, mint a zsinagóga, amely viszont a rabbinikus időkben a tiszta gyülekezeti és tanítási házból többé-kevésbé kultikus, templomra vonatkozó utalásokkal rendelkező imaházzá változott át. A jelenlegi kutatások szerint a keresztény gyülekezeti helyek és az ott tartott étkezési ünnepek fejlődése az asztaltól az oltárig, az esti szimpóziумtól a reggeli kultuszhoz vezetett.

Az új templom azonban nem a gyülekezet összejövetelel kívül álló valami, hanem maga az egyház mint a hívek gyülekezete alkotja a templomot. Azonban már a konstantini fordulat előtti időkben is léteztek különböző összejöveteleli helyek: a püspöki templom mint a gyülekezet összejövetelel központi helye és a mártírok sírjai fölötti templomok. A konkrét gyülekezetet meghaladó, az eget és a földet összekötő közösség

gondolata hamarosan jellemezni kezdte a keresztény istentiszteleti helyek felfogását és kialakítását.

A 4. századtól kezdve kialakuló reprezentatív liturgia új követelményeket támasztott az istentiszteleti térrel szemben. Mivel a pogány kultuszhelyek formái nem tudtak megfelelni a keresztény istentiszteleti felfogásnak, a bazilika, amely a Római Birodalom politikai és gazdasági céljainak találkozóhelyéül szolgált, a konstantini fordulattól kezdve a nyugati egyházi épületek uralkodó alaptípusává vált. Ebben lehetett értelmesen megvalósítani Isten népe liturgikus összefüggésének formáit. Teret kínált a különböző mozgásoknak és a belső szerveződésnek, amelyek az idők folyamán különböző szempontok szerint változtak.

Mint sok más vallásban, az ima tájolása a korai kereszténységben és a kortárs judaizmusban is térmeghatározó szerepet játszott. A keresztény ima keletelésének első bizonyítékait a 200. év körül találjuk. Az ima tájolása azt jelentette, hogy a pap és a gyülekezet ugyanabba az irányba nézett, függetlenül attól, hogy az oltár a templomban milyen helyen állt. Az oltár azonban általában egy keleti tájolású hosszanti tér csúcspontjában helyezkedett el, így a pap mindig kiemelt helyen állt az oltárnál. Idővel lépcsők, válaszfalak és függönyök növelték a távolságot a gyülekezettől, akiket a római kánonban „körülállóknak” (*circumstantes*) neveztek. Maga a tér, ahol az oltár állt, mint legbelsőbb, legszentebb, megközelíthetetlen tér (*adyton*, illetve *abaton*), tabu volt számukra.

Bár a semleges bazilika a keresztény kultuszépület alaptípusaként szolgált, hamarosan bizonyos áldozati és kultikus szokások és berendezések is társultak hozzá. Amit kezdetben – különösen az Újszövetségben – törésként értelmeztek, azt most már egyre inkább szó szerint vették. A Zsidókhöz írt levélnek a kultikus áldozatról szóló szóteriológiai alapú nyelvezete most már ekkleziológiailag egy hierarchikusan felépített szakrális papság legitimálására szolgált a klérus korán meginduló professzionalizálódása során. Ennek megfelelően a templomépületek építészete is megváltozott, mivel a presbitérium és a hívek helye egyre inkább elkülönült egymástól. A körmenet az antik idők óta kedvelt rituális megjelenítése a közösségnek és a hierarchiának. A körmenetek gyakorlatilag az istentisztelet minden formáját strukturálják, a szentségi ünnepeket éppúgy, mint az Ige ünneplését (imaórák). A keresztények összefüggése nem statikus esemény, mivel magában foglalja az összefüggést és az elválást. A különböző bejáratok és kapuk nagy jelentőséggel bírnak. Itt lép be az ember, és így demonstrálhatja rangját és méltóságát. A hagyományosnak, de gyakran a modern templomtérnek is nemcsak útjai vannak, hanem bizonyos értelemben maga is út. Ezek olyan „út-templomok”, amelyekben valójában körmenetek zajlottak és zajlanak ma is. Az ősegyház nagy bazilikái olyan körmenet-templomok, amelyek a pápa vagy püspök, és a hozzá tartozó papság képviselőjére szolgáltak.

Az ereklyekultusz áthelyezése további térváltozást eredményezett. Míg kezdetben bazilikákat emeltek a mártírok sírjain a városon kívül, később az ereklyéket a város templomaiba helyezték át, és az oltár alatt helyezték el. (Ahogy a római Pantheonban is.) Itt természetesen továbbra is egyértelmű volt, hogy az oltáron csak Krisztus áldozatának van helye. Ez akkor változott meg, amikor elkezdték frank területeken az ereklyéket az oltárok-

ra helyezni tisztelet céljából. Az ok-okozati viszony mintegy megfordult. A középkori oltárok mint emlékhelyek sokasága és az ott tartott misék megsokszorozódása a föld és az ég közötti kapcsolatot volt hivatott biztosítani. Ily módon a szentmiseáldozat gyümölcseit az alapító szellemében osztották szét. A *Communio Sanctorum* (a zarándok, tisztuló és mennyei egyház közössége) eszméje még mindig ott volt a háttérben, de idővel a felismerhetlenségig széttöredezett. A „magánmisen” csak a papnak kellett áldozatot bemutatnia, a hívek csak közvetve vettek részt a történetben.

4. A templomtér mint „liturgia” – templomtér és liturgiátörténet

Bár a papot az eucharisztikus ünneplés szükséges és elégséges alanyának tekintették, a korai középkorban más volt a helyzet a közösségek mindennapi imaóráját illetően. A számos oltár korántsem csupán az eucharisztia ünneplésére szolgált, hanem emlékhelyek és az imaórák során a templomban zajló körmenetek állomásai is voltak. A tér, a mozgás, az ének, az ábrázolás és a megjelenítés itt egyedülálló kombinációt alkotott, és megteremtette a maga igehirdetési formáját. A térben lévő különleges helyek, amelyeket bizonyos oltárok alkottak, címükkel, patrocíniumaikkal, ereklyéikkel és képeikkel adtak tartalmat az eseménynek. Végző soron Krisztus és az egyház üdvösségtörténetének a jelenvalóvá tételéről volt szó, mindezt megjelenítve a szentekben, ahogyan az a térben statikusan monumentalizálódott, de a liturgikus események által mintegy dinamizálódott, és az egyházi családon keresztül a város egészére kiterjedt.

Nemcsak a papságnak, a szerzeteseknek, apácáknak és kanonokoknak voltak liturgikus körmenetei, hanem sok templomban léteztek a híveknek kegyhelyekre tartó zarándokútjai is, amelyek zarándoklatok vagy különleges emléknapok keretében valósultak meg. A középkori templombelső elrendezése gyakran figyelembe vette a különböző csoportokat és azok sajátos lelki vagy liturgikus igényeit. A középkor előrehaladtával, a vallássosság individualizálódásának tendenciájával nemcsak a liturgia, hanem az eredetileg nagy egységként felfogott és a liturgikus színpadra állítás révén is megtapasztalható templomi terek felbomlása is megfigyelhető volt. A reformáció itt hirtelen fordulópontot jelentett azzal, hogy a templomi terek sokféle funkcióját, beleértve a különböző áhítatokat, a gyülekezet liturgikus összejövetelének az igehirdetésre és a szentségek kiszolgáltatására szolgáló funkciójára redukálta. A katolikus reform is ezt követte azzal, hogy a főoltárral a főtengelyt hangsúlyozta, és a mellékoltárokat mellékkápolnában tüntette el. A reformáció révén most már az Alpok innenső oldalán a katolikus templomokban is egyre gyakrabban használtak padokat a hívek számára, így például a nagy jezsuita templomok körmenetei kötöttek voltak, de még mindig helyet kínáltak látványos processzióknak, amelyekben viszont a hívek alig vettek részt aktívan. A cselekvési tér színházteremmé vált. Ez a térkonceptió lényegében egészen a modern kor kezdetéig megmaradt, amikor a liturgikus mozgalom elképzelései alapján más térmodelleket is kipróbáltak. A Tridenti zsinatot követő reformok térelrendezése egyértelmű volt: világos orientáció a főoltárra, amelyen helyet kapott a tabernákulum és benne a legméltóságosabb Oltáriszentség. Mindezt Észak-Európában a padok elrendezése is alátámasztott. Ez világossá tette (ellenreformációs irányban), hogy az összejövetel nem önmagából adódóan nyeri legitimitációját, hanem az egyéneknek az Istennel való kapcsolatából adódik érvényessége, akik a monstanciában jelenlévő konszekrált ostyára figyelnek. Krisztus jelenléte

mint a szent összejövétel konstitutív eleme többé nem az egyes emberekhez kötődik (vö. Mt 18,20), hanem tárgyiasult és monopolizálódott a pap által átváltoztatott eucharisztikus formában, különösen a kenyér látható alakjában. Ezért a hívek jelenléte a szentmise ünneplésénél teológiailag nem szükséges: a hívek saját üdvösségükért vesznek részt rajta. Társáldozatuk delegálható a stipendium vagy a miseadomány befizetése által. Krisztus egyházi testének többé nincs teológiailag releváns látható formája.

Ennek megfelelően a Tridenti zsinat térszervezése nélkülözheti mind az ambótot, mind a papi széket: az igehirdetést a misén belül tisztán kultikus cselekményként értelmezik; a hirdetés és a tanítás liturgián kívül történik (mint a reformáció előtti időkben). Egyedül az oltároldal megváltozása a misekönyvet hordozó ministránssal emlékeztet a régi római térszervezésre az Írások felolvasására szolgáló két ambóval. A pap kizárólagos helye az oltár, amely az áldozat bemutatására és az eucharisztikus adományok konszekrálására szolgál. Nincs többé a liturgia vezetőjének olyan ülőhelye, ahonnan a liturgikus funkciókat el lehetne végezni.

A maga idejében a tridenti térelrendezés az ellenreformáció teológiájának egy érvényes kifejeződési formája volt. A templomépítészetre gyakorolt hatása jelentős volt. Aligha meglepő, hogy a katolikus reform során – mindenekelőtt a jezsuiták – felismerték a padsorok mindenki számára előnyös voltát, és adaptálták az Alpoktól északra fekvő barokk katolikus templombelsőbe. A térdeplő és a pad kombinációja egyfelől a reformáció előtti térdelés istentiszteleti gyakorlatát folytatta, ellentétben a reformáció szándékával, másfelől pedig katolikus módon megfelelt a reformáció céljának, amely a prédikáció és a katekézis illő végzésére vonatkozott. Az itt alapul szolgáló szerepvizonyok – imádó és hallgatói pozíciók egy színpadszerű templomi topográfiában – egészen a 20. századi liturgikus mozgalomig érvényben maradtak.

A felvilágosodástól kezdve egészen a 19. századig többször elítélték a papnak a távoli főoltárnál a gyülekezettől való távolságtartását és a misén való passzivitását. A 19. századi liturgikus mozgalom a liturgikus neveléssel próbálta ezt orvosolni, és ez a 20. században is folytatódott. Elsősorban a Rothenfels kastélyban található „laboratóriumot” kell megemlíteni, ahol Romano Guardini Rudolf Schwarz építésszel együtt kísérletezett és építésetileg kísérte az új gyülekezetet az 1920-as években. A tridenti reform óta először, még a II. Vatikáni zsinat előtt jelentős változtatásokat hajtottak végre a belsőépítészetben: a szentély behúzása a templomtérbe, az áldozópadok számának csökkentése, a *circumstantes* előírásának megvalósítása, a *versus populum* (néppel szemben) ünneplés lehetővé tétele, a liturgikusan használható ambók és papi székek felállítására (olykor az ősegyházi bazilikák trónusainak mintájára), az oltártól elválasztott szentségtartó helyek létrehozása még a plébániatemplomokban is, és a keresztelőkápolnák kialakítása.

A II. Vatikáni zsinat utáni liturgikus reform komolyan akarta venni a hívek (eucharisztikus) liturgiában való aktív részvételének régóta fennálló igényét, és ismét komolyan beavatkozott a templomtér belső struktúrájába, ahogyan azt évszázadokkal korábban a tridenti reform tette. A legfontosabb változások a következők:

**5. Új kezdetek:
a liturgikus
mozgalom és
megújulás**

**6. A templombelső
a II. Vatikáni zsinat
után**

– Egyetlen, szabadon álló oltár középpontba helyezése, mellékoltárok nélkül (mindezt a koncelebráció bevezetése tette lehetővé).

– Az oltár és az eucharisztia őrzési helyének (tabernákulum) szétválasztása, amely most már egy külön kápolnában helyezhető el.

– Az igehirdetésre szolgáló állandó hely (ambó) bevezetése az oltártérben, ami feleslegessé teszi a főhajóban lévő szószéket.

– Állandó papi szék bevezetése az istentisztelet vezetője számára.

– Az áldozás rítusának megváltoztatása (áldozási körmenet), ami által az áldoztató padok funkciójukat veszítik. Az áldoztató padok eredeti funkciója, hogy a kórus területét elzárják, szintén nem tűnik többé szükségesnek.

– A keresztelőkút funkciójának megváltozása azon előírás miatt, hogy a húsvéti időszakon kívül minden ünnepen a vizet meg kell szentelni; a keresztelés helyének áthelyezése a bejárattól a gyülekezet felé.

– Változás a bűnbánati gyakorlatban, gyóntatószobák bevezetése és a gyóntatószékek számának csökkentése.

A II. Vatikáni zsinat térkonceptióra vonatkozó változásai a liturgikus konstitúció központi kijelentéseiben és a reformdokumentumok végrehajtási rendelkezéseiben gyökereznek. A legszembetűnőbb a *versus populum* ünneplés néhány éven belüli szinte teljes bevezetése, noha ezt soha nem írták elő. Ez szükségessé tette az úgynevezett népi oltárok ideiglenes felállítását és a legtöbb meglévő templombelső átalakításához vezetett, beleértve a liturgikus mozgalom idejéből származó templomokat is, gyakran figyelmen kívül hagyva azok liturgikus minőségét. A második feltűnő berendezési elem az ambó, amely mint az „ige asztala” valamilyen kapcsolatban kell, hogy álljon az oltárral mint az „eucharisztikus lakoma asztalával”.

7. Zsinat utáni ambivalenciák

Néhány hangot leszámítva a zsinat utáni templombelső gyorsan kialakuló térbeli elrendezése megkérdőjelezhetetlen maradt, és ritkán elemezték a recepcióesztétika vagy a hatásesztétika szempontjai szerint. Ez nemcsak az új berendezés térhez való illeszkedésének építészeti és művészeti kérdéseit érinti, hanem mindenekelőtt az abban megnyilvánuló szerepviselkedést is. A legsúlyosabb téves fejlődés, amely napjainkban végzetesnek bizonyul, valószínűleg az ünneplési formáknak az eucharisztiaira való redukálása, amely a zsinati atyáknak – az eucharisztia iránti nagyrabecsülésük ellenére – soha nem állt szándékukban. Ma ez azt jelenti, hogy az istentisztelet minden más formáját alkalmatlan pótléknak tekintik. Ez többek között a középkori nyugati egyházban a pap szerepének felfogásában bekövetkezett problémás fejlődés kései következménye, amelyet itt röviden meg kell említeni, mivel végzetes következményekkel jár a mai istentiszteleti terek térbeli elrendezését illetően.

A papi szerep sajátossága eredetileg a hálaadásban (*eucharistia*) és az alázasat könyörgésben állt, melyet az egyház nevében és előimádkozójaként végzett az adományok Isten általi, a keleti egyházak eucharisztikus imádságában a Szentlélek általi átváltoztatásáért. Ez az ezredforduló környékétől fokozatosan megváltozott. A pap ebben a szemléletben elsősorban azzá vált, aki konsekrál, és aki *in persona Christi* (Krisztus személyében) áldozatot mutat be. Ez azzal járt együtt, hogy a hívek közösségének többé nem tulajdonítottak egyházi jelentőséget. Csak a papi áldozás volt kötelező az ünneplés érvényességéhez; ezzel a szentmiseáldozatot vég-

rehajtottnak tekintették. A híveknek meg kellett elégedniük a „szemmel való áldozással” az úrfelmutatás alatt.

Ennek fényében sok mai templombelső térbeli elrendezésének végzetes hatása lehet. Bár X. Piusz pápa óta megnőtt a hívek áldozásának gyakorisága, és a liturgikus reform óta az áldozási körmenet is normává vált, az eucharisztia középpontjának felfogása nem változott meg alapvetően. A hangsúly nagyrészt megmaradt az átváltoztatás aktusán és a papon mint annak végzőjén. A liturgikus reform előtt azonban ez nem volt annyira fontos: pap és gyülekezet ugyanabban az irányban állt (vagy térdelt) *versus orientem* (kelet felé), azaz az egyház hitének megfelelően a gyülekezetbe belépő Úr irányában. Ezenkívül az átváltoztatás szavait a pap csendesen mondta, bár nagyjából 1200 óta az úrfelmutatás és a térdhajítás mint lényeges elemek a kánon kontextusából izolálódtak. A II. Vatikáni zsinat óta a pap az eucharisztikus imát és az átváltoztatás szavait *versus populum* és hangosan mondja. Mint a gyülekezet szó szerinti előjárója és előimádkozója, elkülönített szerepe ellenére a papot korábban a gyülekezet részeként lehetett értelmezni. Most a gyülekezettel szemben ő képviseli a konsekrááló Krisztust. Ez nemcsak az eucharisztikus imára, hanem az egész istentiszteletre vonatkozik, amennyiben mindig a gyülekezettel szemben áll vagy ül.

A liturgikus reform szándékosan hangsúlyozta a *communio hierarchica* (a püspökök hierarchikus közössége a pápával) gyülekezeti jellegét, szemben a tridenti liturgia istentiszteleti paradigmájával. A térbeli megvalósításban ez magában foglalja a vezetői vagy papi székét. Ezt úgy kell kialakítani, hogy a vezetői funkciókat könnyen el lehessen onnan végezni, de semmiképpen sem szabad, hogy trónusszerű jellege legyen (a püspöki *sedessel* ellentétben). Mindazonáltal trónszerű elrendezéssel számos templomban találkozhatunk, ahol a papi szék gyakran azon a kiemelkedő helyen van, ahol egykor a tabernákulum állt. Mivel az ambó is általában az oltár közelében helyezkedik el – ellentétben a középkori ambókkal és a hajóban lévő barokk szószékekkel –, a pap állandóan a gyülekezettel szemben áll. Az új térbeli elrendezés célja a *circumstantia*, a különböző módokon megvalósuló középpont körüli körülállás gondolatának kifejezése volt: Krisztus a középpontja a pap és a gyülekezet alkotta közösség összefüggésének, az Ige hirdetésének, és az eucharisztikus adományoknak (vö. 5C 7). Valójában azonban sok templom térbeli kialakítása egy új klerikalizmushoz vezet, amely sokféleképpen kifejeződik, de mindenképpen ellentétes Isten népének közösségi jellegű ünneplésével.

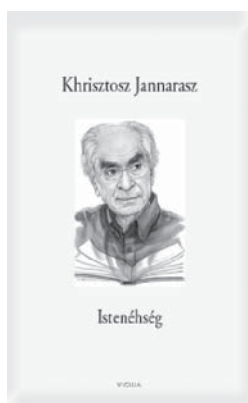
Az 1990-es években a Német Püspöki Konferencia egyik munkacsoportja olyan templomtérmodelleket vizsgált, amelyek jobban megfeleltek a reform céljának, hogy a gyülekezet aktív részvételben gyűljön össze az ige hallgatására, imádkozásra és a szent lakomára („gyülekezeti paradigma”), szemben a hagyományos, gyakran csupán a nem megfelelően berendezett „népi oltárral” kialakított templomterekkel, amelyek klasszikusan a főoltárra irányultak („imádás-paradigma”). Az angolszász térségből olyan térérendezések váltak ismertté, amelyek nem egymással szemben csoportosították a gyülekezet ülőhelyeit és a cselekvőhelyeket, hanem az ambót és az oltárt párhuzamos sorokban vagy akár körszégmensekben vette körül a gyülekezet. Az ilyen térbeli elrendezéseket a középkor óta el-

8. Ellenstratégiák

terjedt kóruszékerek képére mintázták. A liturgikus cselekvőhelyek, az oltár és az ambó, valamint esetleg a vezető helye, az egyébként nyitott középpont középső tengelyén helyezkednek el. A centralitás és longitudinalitás, az összejövetel és a küldetés között kialakuló feszültség nemcsak számos templomtér architektúrájának felel meg, hanem magába a liturgiába, különösen az eucharisztia liturgiájába is beleíródik. Előnyben részesült a „szabad középpont”. Hiszen nem egy személy vagy akár egy tárgy képezi a keresztény istentisztelet középpontját, hanem a személyközi kapcsolatok: az isteni-emberi és az emberek közötti önközlés. Ebben a felfogásban az ambó és az oltár, a mise két fő részének két cselekvőhelye alkotják a „gyűjtőpontokat”, mint egy ellipszisben. Ige és szentség, igehirdetés, imádság és lakoma feszültséggel teli viszonyban állnak egymással, hiszen ezek a kommunikáció különböző módjai, amelyek alapvetően az összejövetel különböző formáit is megkövetelték. Az úgynevezett *communio*-tér a feszültség fenntartásával próbálja figyelembe venni a különböző igényeket. A „középpont” áthelyeződik a liturgikus cselekmény végzésének helyére, de mindig a gyülekezet középpontjában marad. Ez azonban nem egy önmagába záródó kört alkot, hanem horizontálisan (a nyitott szegmenseken keresztül) és vertikálisan (a szabad középponton keresztül) megnyílik. A szabad középpont egyúttal annak az ürességnek a fenntartása, amelyet nem lehet saját erőből betölteni, hanem nyitva kell maradnia Isten Lelkének hatása előtt.

A liturgia dinamikus esemény, szent játék, amelyet mindig újra kell játszani, amíg a végítélet napján be nem teljesedik. Rudolf Schwarz építész és teológus tudta ezt, amikor a *Templomépítészetéről* című könyvében tervei végére, 7. tervként „minden idők katedrálisát” tette, amelyet egyetlen építőmester sem tud felépíteni, hanem amelyet maga a liturgia – azaz az isteni építőmester – épít fel az idők folyamán. De mindannyian arra vagyunk meghíva, hogy ebben a szent játékban közreműködjünk, „amíg el nem jön”.

A VIGILIA KIADÓ AJÁNLATA

KHRISZTOSZ JANNARASZ:
Istenéhség

A huszadik század egyik legkiemelkedőbb és legtermékenyebb ortodox keresztény gondolkodója, a nemrég elhunyt Khrisztosz Jannarasz korai munkáját tartja kezében az Olvasó. Az irodalmi igényvel megírt, rövid elmélkedésekből álló könyv az istenkeresést nem elméleti síkon közelíti meg, hanem éhséghez és szomjúsághoz hasonló, elemi tapasztalatként látatja. Egy élethosszig tartó utazás krónikája is ez a könyv: „Ezt az utat azonban nem lehet idővel mérni. A szív méri ki azt, a maga mértéke szerint. Ezért is jövők zavarba, életem hosszát méricskélve. Bennem ugyanis egy hatalmas élet bomlik ki, halálokkal és feltámadásokkal gazdagon...”

Ára: 2.900 Ft

A VALLÁSOSSÁG VÁLTOZÁSA A MAGYARORSZÁGI FALVAKBAN AZ 1960–70-ES ÉVEKBEN

Horváth Gergely
Krisztián

1974-ben

született Ajkán.

Társadalomtörténész,

a HUN-REN

Bölcsészettudományi

Kutatóközpont

Történettudományi

Intézetének

tudományos

főmunkatársa.

– A tanulmány

megírását

észrevételeikkel

Bánkuti Gábor,

Gárdonyi Máté, Nagy

Károly Zsolt és Varga

Szabolcs segítettek,

amit ezúton is hálásan

köszönök! (H. G. K.)

„Azt hiszem, a Püspök úr is kicsit
ideges lenne, ha megtudná, hogy a paraszt
is gyárba jár már és nem templomba.”

(Pelikán József, gátőr)

„Addig áll ez itt – mutatott kísérőm Szent Borbála szekrénykéjére –,
míg valaki haza nem viszi madáretetőnek”¹

Nehéz lenne annál tömörebben megragadni az ipari munka, az ingázás, az intragenerációs mobilitás és a szekularizáció közötti összefüggéseket, mint ahogy azt Bacsó Péter tette, aki az 1950-ben játszódó *A tanú* idézett jelenetében saját, hatvanas évekbeli tapasztalatait adta Pelikán szájába, amikor az a börtönben ülő püspöknek hírt ad a gyárba járó parasztokról. Bár ez a folyamat akkor már kétségkívül megindult, az ötvenes évek első felében még egyáltalán nem volt jellemző. Mi történhetett 56 után, hogy tömegek választották az első generációs munkásletet? S vajon összefügg-e mindezzel, hogy a kortárs beszámolók ugyanerre az időre teszik a hívek megritkulását a templomokban? Mi történt példának okáért Egercsehiben, hogy 1961-re a bányászok körében egykoron nagy tiszteletnek örvendő Szent Borbála szobrát őrző szekrénykét is pusztulás fenyegette?

Kevés ellentmondásosabb időszak van a magyar történelemnek, mint az 1960-as–1970-es évek, ami a korszak historiográfiájára is rányomja a bélyegét. Az egyik olvasatban a levett forradalom utáni bosszúhadjáratban megerősödött, a kollektivizálással a társadalom államosítását szinte teljes körűvé tevő pártállam,² a másikkban a kádári konszolidációt, pacifikációt, majd modernizációt előtérbe helyező.³ Ha fókuszunkat az egyházakra, s ezen belül is főként a római katolikus egyházra szűkítjük, a felszínen ugyanezzel az ellentmondásossággal szembesülünk.⁴ A pártállam egyházpolitikájában jó pár, a „konszolidáció” képzetével nehezen összeegyeztethető, egyértelműen represszív és indokolatlanul erőteljes vonást azonosíthatunk. Ilyen például a jezsuitákat célzó 1965-ös „Világszolidarizmus”

1 Gyurkó László: Szent Borbála képe. In Gondos Ernő (szerk.): *Tájak, gondok, emberek.*

Írók a magyar valóságról. Kossuth, Budapest, 1965, 237.

2 Összefoglalóan lásd Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.):

A vidék szovjetizálása, 1945–1980. Jaffa, Budapest, 2023, 135–261.

3 A pártállami szóhasználatból a történetírásba reflektálatlanul átvett konszolidáció kifejezés 1957-

ig visszavezethető eredetét Bánkuti Gábor követte nyomon 2022-ben kiváló, *A Kádár-korszak*

politikai rendszerének jellege és a kommunista diktatúra alapfogalmai című előadásában. Vö.

<https://www.youtube.com/watch?v=h2nUNUbswTc&t=3198s> 46,17-től. A pacifikációra újabban

lásd Valuch, Tibor: *After the Revolution (1956–1963). Pacification, Retribution, Stabilization.* In

Gyarmati, György – Valuch, Tibor: *Hungary under Soviet Domination 1944–1989.* East European

Monographs, New York, 2009, 302–347. A kor hivatalos önképének is megfelelő modernizációs

paradigma és ezzel szemben a szocialista modernizáció társadalmi árát elsődlegesnek tartó

álláspont közötti vita főbb pontjait összefoglalóan lásd Horváth Gergely Krisztián: „Még most is

búcsúzó”. Az alávétettség racionalizálása és traumája kollektívizált gazdák visszaemlékezéseiben.

Ethnographia 136 (2025/1), 88–89.

4 Friss áttekintés Balogh Margit: *A Kádár-korszak egyházpolitikai jellegzetességeiről.* In Rainer M. János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései.* Kronosz, Pécs, 2022, 131–142.

per (Rózsa Elemér és öt rendtársa),⁵ Lénárd Ödön harmadik börtönciklusa (1966–1977) vagy Tabódy István börtönévei (1961–1972), Mindszenty 1971-ig tartó USA-követségi kvázi-fogsága, a börtönviselt papok korábbi nyugdíjéveinek megvonása (például Bálint József SJ esete 1976-ban)⁶ vagy a hitoktatás templomokra való korlátozása. A mérleg másik serpenyőjében találhatjuk az 1964-ben a Vatikánnal kötött részleges megállapodást,⁷ vagy azt a paradoxont, hogy a szerzetesrendek feloszlataása következtében soha még ennyi pap nem szolgált a plébániákon, mint ezekben az években (a veszprémi egyházmegyére lásd 1900: 341; 1949: 430; 1963: 520; 1992: 278).⁸ Hasonló mondható el a templomépítésekről is. Lantos Edit az 1945 és 1989 közötti időszakra 117 meglevő épület átalakításával létrehozott templomot számolt össze, és 277 új építést⁹ Ezek még akkor is várakozásainkat felülmúló értékek, ha az új templomok többsége nem katedrális méretű, s épp a vizsgált két évtized jelenti a mélypontot.

1. táblázat
Templomépítés Magyarországon, 1945–1989

	melevő épület átalakításával	újonnan épült templom
1945-1949	52	40
1950-1959	34	77
1960-1969	17	51
1970-1979	11	37
1980-1989	3	72
1945-1989 összesen	117	277

Forrás: Lantos 2020, 280–281.

Nem mehetünk el szó nélkül azon, az egyházak lokális pozícióit átmenetileg szilárdabbá tevő jelenség mellett sem, hogy a hatvanas évek elején informálisan már megindított, majd az Országos Településhálózat-fejlesztés-

- Bánkuti Gábor: A jezsuiták 1965-ös „Világszolidarizmus” pere. *Egyháztörténeti Szemle* 8 (2007/2), 150–179. Református példát is hozva lásd az egykori Keresztyén Ifjúsági Egyesület öt volt tagja ellen 88 belügyest mozgósító pert 1967-ben. Vö. Kiss Réka: Útkeresések és kapcsolódások a budapesti református kisközösségek életében. Az 1967-es KIE-per kontextusai. In Erdős Kristóf – Szuly Rita – Tabajdi Gábor – Wirthné Diera Bernadett (szerk.): *Küzdelem a lelkekért. Pártállam és egyházak a hosszú hatvanas években*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2023. I. 309–358.
- Vö. Bálint József SJ: „1976-ban elértem a nyugdíjkorhatárt, vagyis hatvan éves lettem. [...] Az új törvény szerint, akiket öt évre ítéltek el, még ha nem is töltötték le az öt évet, azoknak a börtön előtti munkaéveit semmisnek tekintették.” Így viszont csak a börtön utáni nyolc nyugdíjéve volt, s még kettő kellett a minimumhoz, ellenben 28 éve elveszett. Bálint József: Emlékezés az elmúlt fél évszázadra. In Szabó Ferenc SJ (szerk.): *Üldözött jezsuiták vallomásai*. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, [Budapest], 1995, 163.
- Balogh Margit – Fejérdy András – Szabó Csaba: Az 1964-es magyar-szentszéki részleges megállapodás. *Archivum* 18 (2018/6).
- Gárdonyi Máté: Huszadik századi kihívások, pasztorációs útkeresések a Veszprémi egyházmegyében. In Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai, Veszprém, 2010, 293. Újabban: Fejérdy András: Tiltott és túrt utak: szerzetesrendek Magyarországon 1950–1989 között (vázlat). In uő. (szerk.): *Hűség és megújulás. A szerzetesi élet Magyarországon 1950–2000*. METEM, Budapest, 2021, 24–25.
- Lantos Edit: Épülhettek-e római katolikus templomok Magyarországon 1945 után? S ha nem, akkor mennyi? In: *Örökség, történelem, társadalom*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2020, 280–281.

tési Koncepció 1971-es elfogadását követően nyíltan felvállalt körzetesítési törekvések következményeként a kistelepüléseken az állami intézmények kivonulását és az általában gyengélkedő helyi tévesz beolvasztását/összevonását követően gyakorta a plébániát-parókiát fenntartó egyházak maradtak az utolsó intézményesült szerveződés.¹⁰ Jóllehet a kedvezőtlen papi korfa és az utánpótlás elapadása miatt ez nem képezhette egy hosszabb távú lelkipásztori munka bázisát, e szituáció mégis üzenetértékű lehetett az érintett falvak társadalma számára.

A kutató fő kérdése, hogy vajon felsejlik-e, kitapintható-e a pártállam tudatos stratégiája e széttartó tendenciák mögött, vagy mindössze arról lett volna szó, hogy nem tudta a jobb kéz, mit csinál a bal? E szélső értékeként felvillantott példák értelmezését az is nehezíti, hogy a hívek számának csökkenését mennyiben írhatjuk a világtendenciának tekinthető szekularizáció számlájára, s mennyiben tekintsük azokat a kommunista diktatúra egyházüldözése következményének? Egyáltalán, lehetséges-e egy koherens modellben értelmezni ezen egymásnak látszólag ellentmondó jelenségeket? Véleményem szerint lehetséges.

A pártállamot létrehozó és működtető kommunista párt a marxizmus-leninizmus kvázi-vallásként funkcionáló tanai mentén gondolkodott a jövőről. Stadiális tipológiájukban – az osztályharc fázisainak megfelelően – a hatalom forradalmi megragadását követte a proletárdiktatúra intézményrendszerének kiépítése, az ezt veszélyeztető belső ellenség felszámolása, a társadalom kezén levő vagyon államosítása, s ezáltal a szocializmus alapjainak lerakása. Az MSZMP VIII. kongresszusa 1962-ben deklarálta e fázis elérését, ezt követően már a fejlett szocializmus építése következett. Míg a hruscsovi optimizmus nyomán kezdetben néhány évtizedre tették a kommunizmus elérésének idejét, a realitásokkal szembesülve ez az egyre távolabbi, nem definiált jövőbe tolódott.¹¹ A vallás elhalásának átmeneti, ekkoriban maximum néhány évtized hosszúságúra becsült időszak¹² alatt a pártállam mindent megtett, hogy elvágja az utánpótlás, a vallási szocializáció csatornáit. Ennek alapvetően három síkját nevesíthetjük.

– A kommunista állam a legszigorúbban szankcionálta azon papokat, akik hivatásuknak érezték az ifjúsággal való foglalkozást, és a hitoktatást keményen visszaszorította a templomi keretek közé, miközben úgy a szülőket, mint a tanulókat jövőbeli boldogulási lehetőségeik megnehezítésével folyamatosan presszionálta, zsarolta.¹³

10 A településpolitika jelentőségére összefoglalóan lásd Horváth Gergely Krisztián: „Szerepkör nélkül”. Falvak a Kádár-kor településpolitikájában. In uő. (szerk.): *Ellenszélben. Településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2022, 123–152.

11 Vörös Miklós: Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika* 26 (1997. június), 17–30.

12 Vö. Kádár János a Politikai Bizottság 1958. június 10-ei ülésén: „Lehet, hogy a klerikalizmus ellen harcolni kell még 5 évig, és a vallási világnézet ellen még 2 generáción át.” Előterjesztés az állam és az egyházak viszonyáról és az egyházpolitikai helyzetről. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. június 10-i üléséről. MNL OL 288.f.5/82.ő.e. 20.o. (28.o.) A makacs realitással szembesülve Lukács József marxista valláskutató már ekként vélekedett három évtizeddel később: „a vallási szükséglet elhalásával a kifejezett kommunizmust megelőzően természetesen nem lehet számolni”. Lukács József: *A vallás és vallásosság a mai Magyarországon*. Kossuth, Budapest, 1987, 38. Kiemelés az eredetiben.

13 Szándékosan kései példaként, Pálos Antal így emlékszik vissza Sebestyén András plébánosra, aki 1977–81 között volt szülőfaluja, Bükkösd plébánosa: „az én falumban volt egy székeley

– Az iskolai tankönyveken túl a kultúrpolitika teljes eszköztárát is a jövő nemzedékek materialista szellemében történő átnevelésének szolgálatába állították (filmek, természettudományos ismeretterjesztés, kultuszok-ünnepségek).¹⁴

– A történelmi keresztény egyházakat és a vallásos parasztságot ideológiailag és gazdaságilag is autonóm csoportoknak tekintették, amelyek a kommunista eszme számára ellenpolitikai bázist képeztek. A kulturálisan és értékrendjében egyházaihoz nemcsak sok szálon kötődő, de egyben egyházfenntartó parasztság együttesen jelenítette meg mindazon előítéleteket, amelyeket a magát a társadalom élcsapatának tartó kommunista párt a tradicionális életformák, a deista világkép, a kistulajdonos családi gazdaságokból felépülő közösségek hálózatával szemben érzett.¹⁵ Az 1961-re befejezett kollektivizálással ezért nem csupán a paraszti magántulajdont kívánta felszámolni az állam, hanem azt a történelmi keresztény egyházak által közvetített normarendet is, amely integrálta a falvak társadalmát.¹⁶ A kollektivizálást követően megállíthatatlanul zsugorodni kezdett az egyháziánál vallásos hívek csoportja.

Az ideológiai célok mellett a Kádár-rezsimmel létérdeke volt, hogy enyhítsen az 56-os forradalom vérbe fojtását követő nemzetközi elszigeteltségen. A külpolitikai legitimáció megteremtésének egyik eszköze, terpe az egyházpolitika volt, ahol úgy lehetett látványos engedményeket, kompromisszumokat, megegyezéseket felmutatni, hogy eközben a párt semmit sem kényszerült feladni egyház- és vallásellenes alapelveiből. A szocializmus építése természetes velejárójának tekintették a vallás spontán elhalását, amit az állam a maga eszközeivel igyekezett siettetni.

származású pap, aki két év alatt rendbeszedte a közösség életét. Csodálatos adottsággal az őt főre rúgó aktív hívők számát háromszáz fölé emelte, a templomot önerőből renováltatta. Voltak ministráns gyerekek. Aztán a helyi párttitkár ezt jelezte a fölötteseinek, akik Cserhátin keresztül azonnal elhelyeztették őt tőlünk.” Lázár Kovács Ákos: Beszélések Pálos Antallal 1996 és 1999 között. In Szabó Ferenc SJ – Lázár Kovács Ákos (szerk.): *Pálos Antal emlékezete*. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 115. A sikeres papi munkálkodásra a zalai Várölygről és Zsidről lád: „A mindenkori plébánosok mégis megtalálták a módját, hogy az arra érdemesekeket papi gimnáziumokba juttassák. A hatvanas évektől mintegy 10 fű végzett egyházi gimnáziumokban, közülük hárman választották a papi hivatást.” Petánovics Katalin: A vallásosság szerepe egy falusi közösségben. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében I.* (Szerk. S. Lackovits Emőke.) VEAB Néprajzi Munkabizottsága – Caritas Transsylvania, Veszprém, 1991, 86–87.

- 14 Például Rác Zoltán: *Családi és társadalmi ünnepek. Kézikönyv a tanácsok és a társadalmi szervezetek aktivistái részére*. Kossuth, Budapest, 1970. Vö. Mészáros István: *...Kimaradt tananyag... A diktatúra és az egyház 1957–1975. II. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1994, 86–111., 114–126.*
- 15 Nem véletlen, hogy a Kossuth Könyvkiadó éppen 1959-ben, a kollektivizálás második hulláma megindítása évében érezte szükségesnek, hogy kiadja Jemeljan Jaroszlavszkij *A kommunisták és a vallás* című cikkgyűjteményét. A szerző a főként a húszas években keletkezett írásaiban ismételten kitér a fiatalok és a parasztok vallásellenes nevelésére is.
- 16 Jason Wittenberg: Kollektivizálás és a magyarországi egyházak befolyásának csökkentése. In Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Luther, Budapest, 2010, 109–116.; Ö. Kovács József: A vidéki egyházi társadalomtörténet összehasonlító lehetőségeiről (20. század). In Bánkuti Gábor – Nagy Mihály Zoltán (szerk.): *Az egyház társadalma – a társadalom egyháza*. PHF, Pécs, 2015, 9–20.; Soós Viktor Attila: *Az egyházak és a kényszerkollektivizálás*. Egy 1962-es felmérés szempontjai és összefoglaló megállapításai. In Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dűlős. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2019, 167–182.; Csikós Gábor – Ö. Kovács József: Kényszerkollektivizálás és egyházi társadalom. In: *Küzdelem a lelkekért*, I. 363–384.; Rigó Róbert: Az egyházak helyzete a kényszerkollektivizálás után Bács-Kiskun megyében. In Biró Éva et al. (szerk.): *A Bács-Kiskunági Református Egyházmegye a kommunista diktatúrában*. Emmaus, Baja, 2024, 229–260.

Pontosnak tartom ezért Rosdy Pál meghatározását, aki ezen évtizedeket az „erőszakos szekularizáció” kifejezéssel jellemezte.¹⁷

A szóban forgó két évtized tendenciáinak, formális kereteinek megértéséhez az 1958 nyarán elfogadott irányelvekig kell visszanyúlnunk. Nagy jelentőségű, hogy a Politikai Bizottság által elfogadott útmutatókat a későbbiekben nem váltották fel újabb, felpuhított anyagok, amelyek igazodtak volna a rendszer válságához, hanem hatályosak maradtak egészen a rendszerváltozásig.¹⁸ Július 22-én elfogadták *A vallásos világnézet elleni eszmei harcról, a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelőmunka feladatairól* című határozatot, amely miközben vallásszabadságot hirdetett, azt is leszögezte, hogy „[a] klerikális reakció vallási köntösbe bújt politikai reakció, s ezért az ellene folyó harc politikai harc”,¹⁹ majd három nap múlva, július 25-én kerültek elfogadásra a „művelődési politika irányelvei”, a teljeskörű materialista és ateista nevelés programja.²⁰

Figyelemre méltó az ekkor végbement változások gyorsasága. Amikor Volly István az 1930-as években a Mária-kultusz körében gyűjtött énekeket katolikus miliókban, azt tapasztalta, hogy a népi vallásosság még igen erősen jelen volt. Az egyház által jóváhagyottakon túl, „az eddigi kiadványokban alig-alig szereplő, vagy másképpen lejegyzett dallamanyag” a népi kultúra részeként általánosan ismert volt. „Mellőzés, sőt üldözés ellenére is ragaszkodik hozzá a nép széles tömege. Különösen az idősebbek – énekelni akarják ezt a *mást is*. Testi és lelki szükségletük, hogy többet énekeljenek, mint amennyi az orgonaszóval kísért templomi ének pár verse. [...] A népéneklés jelentős területre kiterjed és *egységes*. Szinte minden faluban, megyében ugyanazokat a dallamokat, vagy azok változatait találja a gyűjtő.”²¹ Megöregedve és megfogyatkozva ebből a korosztályból rekrutálódtak Erdélyi Zsuzsanna adatközlői is, akik a hatvanas években már saját közösségeikben is utolsó mohikánoknak számítottak. Erdélyi Zsuzsannát 1968 decemberében érte népdalgyűjtés közben revelatív élmény a Somogy megyei Nagyberényben, aminek hatására 1969 őszétől 1972. december elejéig körülbelül hatezer tételből álló szakrális folklóranyagot gyűjtött háromszáz településen, az ország minden területéről, döntően katolikus és görögkatolikus miliókban, amelyekből a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című könyvében 250 archaikus népi imádságot tett közzé.²² Adatközlői olyan, zömmel a századfordulón, sőt: a 19. század végén született személyek voltak, akik vallási szocializációjába a (nép)egyházi minták mellett erőteljesen beépült saját szűkebb közösségük vallási kulturális öröksége is.

17 Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944 után*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1991 [1989], 21.

18 Mészáros: *...Kimaradt tananyag...*, 54., 59.

19 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. 2. kiadás. Kossuth, Budapest, 1973, 237.

20 Uo. 243–271. A vallás- és egyházpolitikai, ifjúsági szocializációs tennivalókról uo. 258–262.

21 Volly István: 101 *Mária-ének. Népi gyűjtések. Tanulmány a katolikus népének kérdéseiről*. Népköta, Szeged, 1948, 5. Kiemelések az eredetiben. Vö. Szájhagyomány útján, egyházi jóváhagyás nélkül terjedő, templomban soha nem imádkozott szövegek. Erdélyi Zsuzsanna: *Archaikus és középkori elemek népi szövegekben*. *Ethnographia* 82 (1971/3), 344–345.

22 Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Magvető, Budapest, [1978], 11., 18., 25. „1969 augusztusától, fent vázolt célkitűzéseimet helyszínen vizsgálándó, szűrőpróbaszerű felméréseket végeztem Sopron, Tolna, Baranya, Somogy, Heves, Nógrád, Borsod s a Jászság egyes községeiben, majd ismerőseim közvetítésével a Felvidéken és Erdélyben.” Erdélyi: *Archaikus és középkori*, 344.

A 60-as és 70-es évek fordulóján a népi imádságok elmondása az idő-sődő-idős korosztály számára még mindennapi életük részét képezte. Ennek megfelelően a kutató a legkülönbébb élethelyzetekben rögzíthette azokat, mint például a „határban répaegyeléskor, baromhajtás során is, jóllakottan poroszkáló állatok nyomában vagy hetipiac zsigongása közben”.²³ A falu társadalmi rétegződése szempontjából Erdélyi nem tudott különbséget tenni, „[p]araszt, pásztor, halász stb., éppen úgy mondotta az »egész níp« »szájrúl szájra ment« imádságait, mint iparos, zselér, nincstelen vagy cigány környezetből kikerült”.²⁴

A hatvanas-hetvenes évek vallásosságának szemszögéből e gyűjtések közvetett tanulsága, hogy a harmincas évek középgenerációja, akik még ismerték-tudták ezen imádságokat, tudását már nem adta tovább (nem tudta továbbadni), azok egyébként még a kilencvenes években is széles körben ismertek lettek volna.²⁵

A Rosdy-féle „erőszakos szekularizáció” kifejezés pontosságát az eddigi dimenziókon túl más oldalról is megvilágíthatjuk.²⁶ Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján még általánosnak tekinthetjük, hogy a falusi gyerekek katolikus miliőben ‘dicsértessékkal’ köszöntek az utcán.²⁷ A hatvanas évek második felére ennek szokása megszűnt. Nyilvánvaló, hogy e változásokat nem pusztán a modernizáció körébe sorolható jelenségek eredményezték, hanem az 1948-cal induló vallásüldözés és következményei is belejátszottak, amit Erdélyi könyve megjelenése idején a semleges „valláselsorvas-dás-elkopás” kifejezéssel illethetett.²⁸

E kérdéskör, a változások mértéke a kortárs kutatókat is érdekelte. Csodaszámba megy, hogy a kor viszonyai között, már a hetvenes évek első felében sikerült egy-egy vizsgálatot lefolytatni. (Más szemszögéből pedig nagyon is érthető: a pártállam is szeretett volna meggyőződni, visszajelzést kapni vallásellenes politikája hatékonyságáról.) Vélelmezhető elsősege mellett forrásértéke miatt is megkerülhetetlen jelentőségű Csanád Béla és központi szeminárium-béli tanítványai 1971-ben lezárt vizsgá-

23 Erdélyi: *Hegyet hágék*, 15.

24 Uo. 26.

25 A még az 1970–80-as évek fordulóján is jelen levő archaikus imákra, legendákra a Maros-mentérről lásd még Polner Zoltán: *Koronával koronázzák. Makó-környéki népi imádságok és Krisztus-legendák*. A Makói Múzeum Füzetei, Makó, 1985. A történeti Magyarország területéről, Moldvából s Bukovinából Bosnyák Sándor: *Magyar Biblia. A világ teremtése, az özönvíz, Jézus élete s a világ vége napjaink szájhagyományában*. L'Harmattan, Budapest, 2001.

26 Hogy ez akár családon belül sem volt konfliktusmentes, arra lásd az alábbi epizódot Répáshutárról 1961-ből: „Az iskolaigazgató tíz éve van a faluban, ezalatt egyszer volt konfliktusa a vallás miatt. Egy nagymama ugyanis nem engedte, hogy unokája elszavalja Tóth Árpád »Új isten« című versét.” Szemes Piroska: *Életkörülmények és vallásosság. Egy bükkii község a riporter szemével. Világosság* 3 (1962/10), 52.

27 Vö. a következő híradás a zempléni Mogyoróskáról 1961-ből: „A falubeliek fő köszönési formulája: Dicsértesséki! – Mindörökké! [...] A vallásosság – igen nagyfokú vallásosság – jól megfér az úttörő szervezettel. A gyerekek dicsértessékkal köszönnek, mikor az úttörő foglalkozásra mennek.” Szilágyi Miklós: Gyűjtői naplófeljegyzések Zemplén megyei faluközösségekről, 1961–1962. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 44. 2005, 550–551. A tantestület esetében Veszprém megyei Csabrendekről ugyanezt lásd Horváth Gergely Krisztián: *Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi egyházmegyében. Dr. Kógl Lénárd pályája az 1940–1960-as években*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2018, 164. A szekularizáció jelenségek körébe tartozó változások korabeli néprajzi értelmezésére Varsány példáján lásd Manga János: *A hitvilág és a hitélet változása*. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai, Budapest, 1978, 375–412.

28 Erdélyi: *Hegyet hágék*, 24. Erdélyi a bevezető tanulmányhoz fűzött jegyzeteiben több adatközlőjétől is említésre méltónak találta, hogy azok bánkódnak e liturgikus hagyomány eltűnésén.

lata a római katolikus vallásosság mértékéről Magyarországon, amiben 2415 plébánia adatait dolgozták fel. A kutatás fő célja az volt, hogy a helyi keresztelési, esketési és temetési adatok és a helyi születési, házassági és halálozási adatok hányadosai átlagának kiszámításával létrehozzák a városokra és a járásokra vetített úgynevezett települési vallásossági indexet, s azt térképen is ábrázolják. Emellett a változás mértékét is szeretnék volna tetten érni, amihez az 1930-as értékeket vették kiindulópontnak.

Az eredmény egyrészt megfelel a társadalomtörténetileg kialakult mintázatoknak: a katolikus Ausztriától távolodva nemcsak a katolikusok részaránya, de vallásosságuk intenzitása is csökken – különösen a Tiszától keletre, a református többségű területeken. A községek vallásossági indexe magasabb volt, mint a városoké, s az 50-es évektől felfejlesztett szocialista városokban, az úgynevezett energetikai-ipari tengely mentén, az új iparvárosok körzetében, Tapolcától Kazincbarcikáig csökkent a vallásosság mértéke.²⁹

A hetvenes években a vallásszociológiát sokáig egyszemélyes intézményként képviselő Tomka Miklós első kutatásainak eredményeit is ki kell emelnünk. 1974 november-decemberében 476 fős mintán, falusi és kisvárosi 12–13 éves tanulók és 15–30 éves dolgozók körében végzett kérdőíves felmérést. (Bács-Kiskun megyében Akasztó, Balotaszállás, Csengőd, Drágaszél, Kalocsa, Kiskőrös, Kiskunmajsa, Kisszállás, Miske, Öregcsertő, Tabdi, Veszprém megyében pedig Kapolcs, Monostorapáti, Szigliget, Taliándörögd, Tapolca, Vigándpetend településeken.) A vallásosság és az elvállaltalanodás összetevőit sokféle szempontból érvényesítő vizsgálatának csak néhány fontosabbnak megállapítását idézem. Vasárnaponként rendszeresen a fiatalok 20 százaléka, „ennél ritkábban további 30–35 százaléka megy templomba”. Korcsoportos bontásban az általános iskolások egyharmada minden vasárnap, további egyharmaduk a nagyobb ünnepeken, a fennmaradó harmad pedig soha nem járt templomba. A dolgozók korcsoportjában ellenben a templomlátogatás értéke „minimális, nem éri el a fiatalok egytized részét sem”. Miközben a két megye értékei nem mutattak érdemi különbségeket, a városok és a falvak értékei igen eltértek egymástól: „a városban lakók között a templomba soha nem járók aránya mintegy kétszer olyan magas, mint a falun lakók körében”.³⁰ Az iskolás kor lezárultával mindkét megyében megnőtt a szentmisét elhagyók száma, ami nemcsak a vallási szocializáció elégtelenségét mutatta, de azt is, hogy „a környezet – legalábbis az iskolások számára – falun alapvetően a vallási kultúrát fenntartó, támogató, városban ez ellen ható tényező”.³¹

Néhány évvel később Tomka nyolc, 1972, 1974 és 1975-ben lefolytatott kérdőíves felvétel adatai alapján, 15987 fős mintán összegezte az addigi tanulságokat.³² Következtetései egybevágtak a pártállam addigi vallás- és egyházellenes politikájának várakozásaival és eredményeivel. Állításait pontokba bontva, „a magukat vallásosnak mondók

29 Csanád Béla: A római katolikus vallásosság mérése hazánkban. *Vigilia* 41 (1976/5), 294–303. Ajka példáján tudósít a szocialista városi miliő pasztorációs lehetőségeiről Longauer Imre: Az egyház egy „szocialista város”-ban. *Vigilia* 34 (1969/5), 340–342.

30 Tomka Miklós: *Mai fiatalok és a vallás vidéken*. Ifjúsági Lapkiadó, Budapest, 1976, 6.

31 Uo. 23.

32 Tomka Miklós: A vallási önbesorolás és a társadalmi rétegződés. *Szociológia* (1977/4), 523.

- 80,2 százaléka vagy legalább 60 éves, vagy (és) falun lakik. [...]
- 60,3 százaléka vagy legalább 60 éves, vagy (és) inaktív kereső vagy eltartott;
- 64,6 százaléka vagy legalább 60 éves, vagy (és) 8 osztálynál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezik.
- Röviden, a magukat vallásosnak mondók túlnyomó többsége idős, vagy (és) falusi, vagy (és) alacsony iskolai végzettségű.”³³

A magukat vallásosnak mondók kedvezőtlen korösszetételéhez, alacsony iskolai végzettségéhez és a településhierarchiában az alsó szinten található lakhelyéhez társult további két markáns, szintén e csoport depriváltóságát erősítő sajátosság:

- „a magukat vallásosnak mondók egy főre jutó jövedelme – foglalkozási és életkori kategóriánként is – mintegy 10–20 százalékkal alacsonyabb, mint a nem vallásosaké.” Ráadásul az anyagi mellett kulturális deprivációval is jellemezhető: 38 százalékuknak nem volt televíziója a hetvenes években, míg a nem vallásosak körében ez az arány csupán 17 százalék volt.³⁴

- „Másképpen a vallásosok vagy az átlagosnál kisebb – az öregeket jellemző, de egyébként is elszigetelődést jelentő –, 1–2 fős, vagy az átlagosnál nagyobb, öt és több fős családokban élnek.”³⁵

„Az egyházas, tradicionális vallásosság az idősebbek, a falun élők, a nem aktív keresők, egyszóval a társadalom peremén élők körében általános.”³⁶

Ez a makrokép amennyire hiteles, olyannyira homályban hagyja, hogy a lokalitásokban, az egyházközsegekben miként is ment végbe az egyházasan vallásos magatartás meggyengülésének folyamata. Az egykor tömeges hitélet mikor fordult át a szórványosodás irányába? Van-e köze mindehhez 56-nak vagy a kollektivizálás második hullámának? E kérdések megválaszolásához egyedülálló s ez idáig lényegében kiaknázatlan forrást jelentenek a katolikus egyházközsegi hitéleti jelentések.³⁷ Ezek a veszprémi egyházmegyében az 1938 és 1972 közötti időszakból maradtak fent, s szeriális forrásként egyaránt lehetőséget kínálnak a kvalitatív és kvantitatív vizsgálatra, különösen utóbbiak keretében pedig a trendvizsgálatra.³⁸ A forrás egyrészt tartalmazza a plébános szöveges értékelését egyházközsegi hitéletének, s általában az adott település főbb változásairól, másrészt adatokat közöl a hívek egyházasan vallásos magatartásáról (misét látogatók, hitoktatásban résztvevők, az egyes szentségekhez járultak száma). Példaként a ma már Balatonalmádi részét képező Vörösberény és Almádi plébánosainak jelentéseivel illusztrálom, hogy lokális szinten miként csapódtak le a pártállami vallásellenes politika következményei.

³³ Uo. 529.

³⁴ Uo. 531., 533.

³⁵ Uo. 531.

³⁶ Tomka Miklós: A szekularizáció mérlege. *Valóság* 22 (1979/7), 68. Kiemelés az eredetiben.

³⁷ A református egyházban az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és a gyülekezetek éves jelentései feleltethetők meg ezen forrástípusnak.

³⁸ Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Legújabb kori plébániai kimutatások, Hitéleti jelentések (VFL I.1.47.a.) Általán ismert felhasználására lásd Horváth László: Az ajkai plébániák története. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *„Rendületlenül a romok között”*. A veszprémi egyházmegye 1945 és 1972 között. Veszprémi Főegyházmegye, Veszprém, 2017, 341–375.

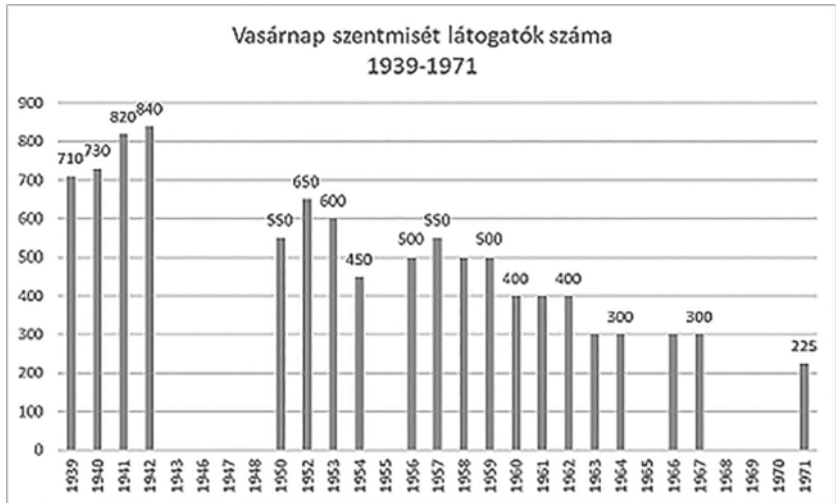
2. táblázat
A hitélet változásának tömör plébánosi jellemzése
Balatonalmádiban és Vörösberényben 1952–1967

Év	Almádi (Pintér Sándor)	Vörösberény (Sólyom József 1955-től)
1952	1951-hez képest: „A hitélet elmélyedése és szélesebb körre való kiterjedése”	–
1954	–	–
1956	„hitélet emelkedőben” (1953-hoz képest)	„több mint háromszoros (pap változás)”
1958	„hanyatlást nem lehet tapasztalni”	
1959	„A hitélet nem lanyhult”	„A nemáldozás némi emelkedést mutat.”
1960	„visszaesés tapasztalható”	„Kb. azonos, csekély visszaesés” „A kicsiny, mindössze 900 lelket számláló gyülekezet, mely a közös gazdálkodás kezdeti nehézségeivel küszködik, nem képes anyagilag helyt állni.”
1961	„Az egyházi házasságot kötők száma csökken!” „A téli szentmisét hallgatók száma csökken.” „Tavaly még egyszer ennyi tanítványom volt.”	
1962	„Csökken a hitüket élők száma.”	„Lassú csökkenés.”
1963	„Sok volt a hirtelen halál.”	„Hullámzó a hitélet, de lassú csökkenés érzékelhető. Különösen az iskolásoknál.”
1964	„Kisebb mértékű hanyatlás!”	„Lassú csökkenés.”
1966	„A hitélet nem emelkedik.”	„Lassú csökkenés, az új életrendbe való átállás még nem alakította ki a vasárnapok rendjét.”
1967	„A hitoktatás szinte teljes lemorzsolódása következtében az iskolások nem járnak templomba.”	

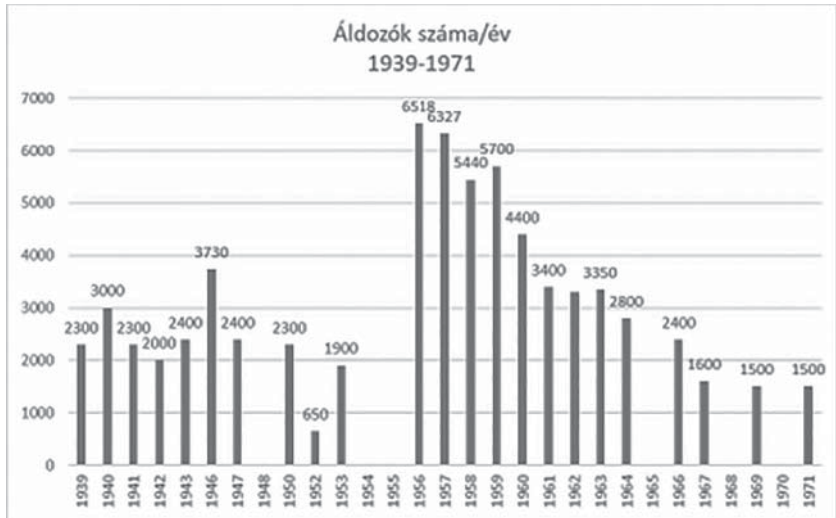
A két plébános egyaránt 1959–60-ban ad először jelzést, hogy valami megváltozni látszik. (Vörösberényben az 50-es évek első felében a gyémántmiséjéhez közeledő Gyöngyössy Imre volt a plébános, az itteni és a diagrambeli adathiány ezzel magyarázható.) Berényből kétszer is hírt kapunk a termelősövetkezetről: a taggá vált hívek szegénységéről 1960-ból és 1966-ból az általánossá vált vasárnapi munkáról, ami felborította a templomba járás addigi rendjét. Maradva Vörösberénynél, ami valódi faluként ekkoriban még agrárkarakterű település volt, az 1. és 2. diagram nagyobb időtávú kitekintésben a vasárnap szentmisét látogatók és szentáldozáshoz járulóknak számának változását ábrázolja 1939 és 1971 között. Azért e két mutatót választottam, mert temploma befogadóképességét pontosan kellett ismernie

a plébánosnak, a kiszolgáltatót szentostyák számáról pedig nyilvántartást vezettek. Emellett e két mutató jó mérőszáma a heti rendszereségű hitéleti aktivitásnak.

1. diagram

2. diagram

A vasárnapi szentmiselátogatás esetében a hiányzó évek ellenére is jól látszódnak az átmeneti csúcspontok, mint amilyen a II. világháború időszakában, az ötvenes évek eleje és a levert forradalmat követő 1957-es év. Míg az ötvenes években 450 és 650 fő/vasárnap volt a miselátogatás két szélső értéke, 1960-ban ez 400-ra csökkent, majd az évtized végére 300-ra, 1971-ben pedig 225 főre.

A szentáldozás esetében némileg másutt vannak a súlypontok. Gyöngyössy Imre utolsó két szolgálati évéből nincs adatunk, de 1956-ban és

1957-ben nemcsak az új plébános személyének szólóan járulhattak több mint háromszor annyian a szentáldozáshoz, mint 1953-ban. Ebbe az ország akkori helyzetében vélhetően belejátszhatott a hitbe kapaszkodás, a szentáldozás általi lelki megerősödés igénye is. Bár 1956-hoz képest az 1958-as év már csak 83,4 százalékos értéket mutat, 1960-ra ez is tovább csökkent 67,5 százalékra, 1961-re pedig 52,1 százalékra. A kollektivizálás időszakában végérvényesen meggyengültek a falu népességét az egyházzal összekapcsoló erők. Öt év leforgása alatt megfelelőddött a szentáldozáshoz járulók száma, majd az évtized végére újabb, több mint 50 százalékos csökkenés állt be.

* * *

Az 1960–70-es évek a vallásosság gyors erodálódásának időszaka Magyarországon. E folyamat a városokban gyorsabban zajlott le, de a falvakban hasonló tendenciák mentek végbe. Az elvallástalanodás körébe tartozó jelenségek elterjedése azonban korántsem volt spontán, csupán a modernizációval összefüggő folyamat, hanem döntő módon magyarázható a „kommunista jozefinizmus” adminisztratív intézkedéseivel,³⁹ sőt: a társadalom „erőszakos szekularizációjával”.⁴⁰ A magyar társadalmat a pártállam tette szekularizáltta.⁴¹ A hittanoktatás súlytalanná válását, a templomba járással jellemezhető vallásosság bérnalkozást/konfirmációt követő elhagyását, a kollektivizálást követően a fiatal és középkorú gazdanemzedéknek a vallástól való elfordulását a pártállami interpretáció – a hosszútávú célokkal összhangban álló – rövidtávú sikerként értékelte még a hetvenes évek derekán is. „A szocializmus alapjainak lerakása óta azt tapasztaljuk, hogy falun is egyre inkább csökken a vallásosság. [...] A vallás elhalása tehát szoros összefüggésben van a szocializmus építésének sikereivel.”⁴² Ez utóbbi idézet e folyamat spontaneitására, törvényszerűségére utalhat. Erről valójában nem volt szó, ebben a – mondhatjuk: magyar – modellben az állam és az egyházak ekkorra kifejeződtek, a felszínen konfliktusmentesnek kommunikált kapcsolata nem feledtette az eredeti célokat. Hosszú távon nem a két világkép egymás mellett élése, hanem az idealista, vallásos világkép lassú elsorvasztása volt a cél még ekkor is: „az egyháziak politikai együttműködési törekvései sem csökkenthetik az *eszmei harcot a vallás ellen*. [...] a vallás, mint a hamis tudat sajátos megjelenése, minden formájában konzervatív és retrográd társadalmi szerepet tölt be.”⁴³

39 Emmerich András – Julius Morel (Hrsg.): *Kirche im Übergang. Die katholische Kirche Ungarns 1945–1982*. Ungarisches Kirchensoziologisches Institut, Wien, 1982, 103–104.

40 Rosdy Pál fentebb már idézett terminusa. In Gergely: *A katolikus egyház*, 21.

41 Azaz nem belső és spontán folyamatként leírható szekularizáció ment végbe, hanem az állami politika idézte ezt elő. Vö. Szántó János: A vallásosság dimenziói egy szekularizált társadalomban. *Szociológia* (1990/3–4), 185.

42 Bakurecz Jenőné: A vallásosság helyzete falun a szocializmus alapjainak lerakása után. In Gyenies János (szerk.): *Tanulmányok a termelőszövetkezeti parasztságról*. Kossuth, Budapest, 1978, 184., 188.

43 Balogh István: *Vallás és egyház a mai Magyarországon*. Kossuth, Budapest, 1974, 48., 54. Kiemelések az eredetiben. Lásd még egy Somogy megyére kiterjedő, térsztagok körében 1973 körül végzett vizsgálat konklúzióját: „Világos, hogy – mint Lenin hangsúlyozta – nem lett volna helyes a falu szocialista átalakítását a kommunista eszmék terjesztésével kezdeni, de ugyanúgy súlyos mulasztás lenne a kommunista nevelést, az eszmei munkát halogatni, és elhanyagolni a gyakorlati tevékenység tudatosítását, a politikai, világnézeti és erkölcsi nevelés hallatlan lehetőségeinek kiaknázását.” A vizsgálat elemszáma nem ismert. Kiss István: A vallásos gondolkodás és magatartás néhány szerkezeti sajátossága a tsz-tagság körében. *Tájékoztató. Filozófia, Politikai gazdaságtan, Tudományos szocializmus* (1977/3), 103.

Bodonovich Jenő

1950-ben született

Budapesten.

Nyugdíjas ügyvéd, 2011

és 2015 között média-

és hírközlési biztos,

1998-tól 2020 júniusáig

a Magyar Katolikus

Püspöki Konferencia

jogásza.

KATOLIKUS SAJTÓVISZONYOK A SZOCIALISTA TÁRSADALMI KÍSÉRLET IDŐSZAKÁBAN

Bizonyára sokan ismerik Jókai Mór *Azokról a „spiclikről”* című írását. Érde-
mes néhány gondolatot idézni belőle, hogy lássuk, 150 éve is hasonló társa-
dalmi jelenség foglalkoztatta hazánk polgárait, mint az elmúlt évtizedekben.

„Valahányszor a nép az abszolutizmus bűzös börtönéből kiszabadul,
ahelyett, hogy tele tődővel színá a szabadság virágos mezejének illatát,
még egy kis időre visszatér az elhagyott nyirkos helyekre, hajtóvadászatot
tart börtöne férgé után: spicliket keres” „A spicli-kergetés” azonban „nem
egyéb, mint a kenyértársak versengése”, véli az író. Egyébként pedig, amit
a titkosrendőrség tudni akart, azt úgysis tudta, állapítja meg rezignáltan.

Az író nyomán mi is joggal kérdezhetjük: mi értelme volt a több száz-
ezer hivatásos hálózati munkatársat és ügynököt foglalkoztató állambiz-
tonsági szervek működtetésének. Amit az állam tudni akart, azt amúgy
is tudta: az ellenforradalom valójában forradalom és szabadságharc, a
szovjet csapatokat hazakívánjuk; továbbá az egyházak szabadsága, a több-
pártrendszer és a piacgazdaság sokunk vágyálma. Valószínűleg nem a
társadalom mélyén szunnyadó gondolatok megismerése volt az állambiz-
tonság célja, hanem a tilos gondolatok megfogalmazóinak és terjesztőinek
megismerése, adott esetben a számonkérés vagy a zsarolás.

A fentieket jól példázza, hogy a „Sipos Péter” ügynöknek (Szecsődi Jó-
zsef)¹ az Új Ember Kiadó működésével és anyagi visszaéléseivel kapcsola-
tos jelentésére Simon Károly r. állambiztonsági őrnagy a következő írásbeli
megjegyzést tette: a kiadó vezetője, „Saád anyagi vonatkozású dolgai az
ÁEH előtt ismeretesek, rendőri intézkedést nem igényelnek. A jelentést a
hasonló vonatkozású – Saáddal kapcsolatos – jelentésekkel vele szemben
megfelelő időben fogjuk felhasználni.” Az ügynök egyúttal azt a feladatot
kapta, hogy „kísérje tovább is figyelemmel a Saáddal kapcsolatos anyagi és
más vonatkozású dolgokat, és azokat jelentse”.² Az ügynökkeresés néha a
megalázás szintjére süllyedt, amelybe esetenként még egyházi fórumok és
személyek is bekapcsolódtak bocsánatkérést követelve.

Az elmúlt harminc év talán elegendő volt ahhoz, hogy a kutatók az üg-
nyökök felkutatásán és megnevezésén túl a szocializmuson mint társadalmi
kísérleten belül a katolikus sajtó működésének körülményeit, lehetőségeit
és önállósodási törekvéseit is feltárják. Írásomban kísérletet teszek arra,
hogy az eddig megismert állambiztonsági iratok alapján bemutassam, ho-
gyan tartotta állandó ellenőrzése alatt a katolikus sajtót az állambiztonság,
milyen szempontok vezették egy új folyóirat engedélyezésekor, hogyan he-
lyezte el a más területen jól bevált ügynökeket az egyházi médiában, hogyan
reagált az olvasóközönség kapcsolatkiépítési kísérleteire, és ezen belül ki-
emelten foglalkozom egy konkrét esettel, az egyházi közösség belső ügyei
nyilvános megbeszélésének kísérletével, annak állambiztonsági kezelésé-
vel. Írásomban természetesen kitérek arra is, ami egyre inkább elsikkad
a kor emberének megítélésében, tudniillik hogy mind a magyar, mind az
európai értelmiség úgy vélekedett, hogy a létező szocializmus belátható

¹ ÁBTL-2,3,2-H-adattár.

² ÁBTL 3,1,2-M37479/q.

időn belül megváltoztathatatlan, sőt, az európai fejlődésnek is ez az iránya, s ennek tudomásulvételével kell élni és tevékenykedni. Írásom egyben azokra a kérdésekre is választ ad, miért inkább csak híreket közöltek az egyházi lapok, miért voltak olyan vérszegények, miért nem foglalkoztak szélesebb körben a katolikus közösséget érdeklő kérdésekkel.

A II. világháború után a magánalapítású katolikus lapok és folyóiratok, így az *Új Ember*, a *Vigília*, a *Magyar Kurír*, valamint az 1967-ben alapított *Teológia* az Actio Catholica tulajdonába kerültek. A szervezetet 1936-ban a Magyar Püspöki Kar alapította, s így egyházi jogi személyiséggel rendelkezett. Látszólag a Püspöki Kar vezetése és felügyelete alatt állt, de az Állami Egyházügyi Hivatal árgus szemekkel figyelte tevékenységét, melyhez az Actio Catholica vezetői asszisztáltak. A Püspöki Kar több kísérletet tett a sajtóorgánumok katolicitásának fokozottabb biztosítására és a vezetők kinevezésére, de korlátozott eredménnyel.

A *Teológia* folyóirat alapítása, annak engedélyezése hűen tükrözi az állambiztonság filozófiáját a sajtóval, különösen a külföldre is irányuló egyházi lapokkal, annak szerzőivel kapcsolatban: cél a befolyásolás és hírszerzés. Amikor „Szemere”³ ügynök (Szennay András) 1967. január 10-én összefoglalóan vázolta elképzeléseit a kizárólag szakmai folyóiratról, a *Teológiáról*, Keresztúry György r. százados a következő megjegyzést rögzítette a szigorúan titkos jelentéshez: „Az ilyen jellegű folyóirat operatív szempontból jól felhasználható lenne, mert a teológiai területen foglalkoztatott ügynökségünket a külföld felé, céljainknak megfelelően tudnánk fontossá tenni, rá a figyelmet felhívni, amelyen keresztül hírszerzési lehetőségei növekednének, kapcsolatai gyarapodnának”. A sajtótermékek működésének jellemzői: a példányszámot az ÁEH határozta meg, például a papír biztosításával. A munkatársak szerződéséhez a hivatal hozzájárulása kellett. Egyes munkatársakat Szecsődi József „Sipos Péter”, Márkus László „Maróti Lajos”⁴ az ÁEH-n keresztül az állambiztonság küldött a lapokhoz, olyanokat, akik már több évtizeden keresztül egyéb területen megelégedésre folytattak ügynöki tevékenységet.

Másokat, akiknek beosztásuknál fogva hivatalból kellett úti jelentést vagy munkatársaikról értékelést, minősítést készíteniük, fokozatosan meghatározott témákban szóbeli, majd írásbeli jelentésekre kényszerítettek. Így kényszerítették jelentésekre Magyar Ferencet is („Igaz Sándor”⁵). Az egyes katolikus sajtóorgánumoknál és a kiadónál működtek olyan munkatársak is, akiknek a beszerzési, ügynevezett 6-os katonja ugyan nem fellelhető, de kiletük a jelentéseikből, illetve a tartótiszt ügytelenségéből vagy az ügynök becsatolt dokumentumaiból (például a valós nevére érkezett levélborítékokból) beazonosítható. Természetesen az állambiztonsági tartótiszt döntött arról is, kit kell az adott sajtóorgánumtól eltávolítani. A jelentésekből, a rávezetett értékelésekből és intézkedésekből kitűnik, hogy valójában az ÁEH is az állambiztonsági szervezetnek alárendelten működött, és a hivatal egyes munkatársai is titkos állambiztonsági tisztek voltak.

A fenti rövid ismertetés rávilágít arra, milyen körülmények között, milyen közegben kellett működtetni az egyházi sajtót. A körülmények

3 ÁBTL-222. 205386. ÁBTL-3.1.2.-M-37069/1/41.

4 ÁBTL 2.2.2-125773, ÁBTL-232 H adattár.

5 ÁBTL 222-222594-ÁBTL-232 H adattár.

kényszerű elfogadásával Pilinszky János, Rónay György, Vasadi Péter és mások is dolgozhattak a lapoknál. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ezek a sajtóorgánumok biztosítottak megjelenési lehetőséget olyan íróknak, költőknek, mint Nemes Nagy Ágnes, Mándy Iván, akik másutt hallgatásra kényszerültek.

A katolikus sajtó tevékenységébe bekapcsolódott munkatársakat más lapoknál nem alkalmazták, ezt a sajtó irányítói is jól tudták, s ez zsarolási pozíciót biztosított számukra. A kényszerű körülmények elfogadását kikényszerítette az 56-os forradalom kudarca és az a tudat, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés adta keretek között kell működni. Ezért a kapott talentumokat ebben a közegben kell kamatoztatni, mert csak így lehet – és kell (!) – katolikus sajtót csinálni. Ez a szükségszerű elfogadás jellemezte a korabeli európai gondolkodást is, amelynek ékes példája a *Vigilia* körkérdésére adott számos válasz.

A folyóirat 1972. decemberi számában Rónay György főszerkesztő körkérdést intézett európai filozófusokhoz és katolikus újságírókhoz *A kereszténység jövője a szocialista társadalmakban* címmel.⁶ A marxizmus és a kereszténység viszonyával foglalkozó külföldi értelmiségieket arra kérte, fejtsek ki, hogyan látják a kereszténység jövőjét a szocialista társadalomban, melyek a kereszténységnek a szocialista társadalomban megvalósítandó feladatai. A válaszok között megjelenik az a prágai vélemény is, miszerint a szocialista forradalom valósítja meg a kereszténység társadalmi célkitűzéseit. A többségi vélemény szerint a kereszténység nincs összenöve külső formákkal, társadalmi berendezkedésekkel. A keresztények feladata mindenütt ugyanaz: Krisztus jelenlétét hirdetni függetlenül attól, hogy az adott társadalom kizárja-e vagy elfogadja a krisztusi alapelveket.

A hozzászólások közül kiemelkedik Yves Congar domonkos szerzetes, neves teológus válasza. Közlésével a főszerkesztő valószínűleg a magyar állampártoknak is kívánt üzenni. „Főlöszleges bizonyítani, mivel tény, hogy a keresztények küzdőtársak lehetnek a szocialista rendszer megteremtésében”, kezdi véleményét a teológus, rámutatva arra, hogy számos francia katolikus mozgalom és sajtóorgánum a szocializmus mellett döntött. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a szocialista és kommunista pártok is fontosnak tartják a keresztények közreműködését – főleg szavazataikat – a választások megnyerésében. Az együttműködéshez azonban lényeges követelményeknek kell megvalósulniuk: nevezetesen, hogy „a keresztényeket annak vegyék és fogadják el, akik”. Egyes szocialista hatalmak vagy szervezetek nem engedik meg a keresztényeknek, hogy azok legyenek, akik. A keresztényeknek azonban megvan a maguk életszemlélete, gazdag és összefüggő értékrendje, és igénylik, hogy eszerint működhessenek. A megvalósulás akadályát két területen látja a teológus. A világi oktatás – a francia baloldali kormányprogram szerint – „nem hagy lehetőséget a metafizikus vagy vallásos hitnek a szintézisére és a lét végső értelmének megadására”. Az oktatás állami monopóliumának megvalósulása esetén az átvett oktatási intézményekben papok, szerzetesek, apácák nem taníthatnak, mert ők az „egyházi apparátust alkotják”. Ez utóbbit diszkriminációnak, sőt egyesek rasszizmusnak tartják, mutat rá a teológus professzor. Megemlíti azokat a véleményeket is, amelyek szerint ez esetben a Francia Kommunista Párt megyei és járási

párttitkárai sem taníthatnának, hisz ők a pártapparátus tagjai. Az együttműködés feltételeként Congar leszögezi: a keresztényeknek legyen meg a tényleges lehetőségük hitük megélésére és kifejezésére, hiszen számukra hitük az élet és a világ végső értelmének magyarázatát jelenti. Ennek hiányában az állam nem veszi figyelembe a keresztények önzonosságát.

A francia teológus kimondta azt, ami magyar szerzőtől nem jelenhetett meg, hogy az effajta szocialista vélekedés az egyház szerepéről meghiúsítja az egyház és a szocialista állam tényleges társadalmi együttműködését, az egyház lényegének megélését.

Az előzőekben némi képet adtam a magyar katolikus sajtó működésének körülményeiről, a sajtó munkatársi gárdájáról, és utaltam arra, hogy mind a magyar, mind a nemzetközi katolikus vélekedések belátható időn belül nem remélték a hidegháború megszűnését. Írásom további részében azt vizsgálom, mennyire volt lehetséges a katolikus egyház belső dolgainak, helyzetének nyílt feltárása, megbeszélése, netán működésének korszerűsítése.

A *Teológia* 1970. júniusi számához mellékelte a szerkesztőség egy kérdőívet, amelyben az olvasók véleményét kérte arról, hogyan ítélik meg a lapban megjelenő cikkeket, mivel kellene a továbbiakban foglalkoznia, és hasonlók. Az olvasók javaslatokat is tettek, mivel foglalkozzék a folyóirat, és ismételt jelentkezett az az igény, „hogy folyóiratunk ajánlja fel hasábjait az egyház belső dialógusa számára. Számos pap olvasónk igénye, hogy a papság a püspökökkel a Krisztus előtt és Krisztusért vállalt szeretet és szolgálat jegyében dialogizáljon folyóiratunkban.” Egy vidéki plébános hiányolta, hogy nem esik elég szó a papság problémáiról, a fiatal és az idősebb papok közötti ellentétről, az igehirdetés nehézségeiről – számolt be a főszerkesztő a folyóirat 1971. márciusi számában elemezve a hozzászólásokat.

Feltételezhetően a *Teológia* kérdőívére érkezett nagyszámú hozzászólásra, a megfogalmazott javaslatokra – hiszen erre a korábbi évtizedekben nem volt példa – lépett a szerkesztőség. Nyíri Tamás a folyóirat 1972. szeptemberi számában *Hogyan él a magyar papság?*⁷ című írásában ismertette a leg súlyosabb problémákat. Néhány évvel a II. Vatikáni zsinat után igyekezett helyzetképet közölni a magyar papságról. Nagy valószínűséggel a háború után ez az első – legalább is írásban megjelenő – elemzés. A zsinat megosztotta a papságot, 15–20 százaléka túlságosan haladónak ítélte annak tanítását, másokat elbizonytalanított, kezdte írását a szerző. A papképzés elavult, nem készíti fel a jelölteket a korszerű lelkipásztorkodásra. Az erkölcsi normák tekintetében a gyakorlati igények és az elméleti oktatás közötti szakadék miatt tanácstalanok a papok. A hívek ezért egyre kevésbé keresik fel őket lelkiismereti, hitéleti problémáikkal. Nyíri professzor – bár nyilván tudott róla – nem említette, hogy a hívek egy része fél szorosabb kapcsolatot ápolni a pappal a klerikális megbélyegzés és annak hátrányos következményei miatt. A papok pedig a szervezkedés vádjától tartanak. Ugyanis a szocialista állam sajtó vallásszabadság-értelmezése szerint csak a templomot tekintette a hívek és papjuk találkozása színterének.

A papjelöltek egy része – már abban az időben is – határozatlan volt hivatásában, állapította meg több évtizedes tanári tapasztalata alapján a szerző. A hivatás motívumainak ideologizálása, az érzélgős reakciók elta-

7 Nyíri Tamás: *Hogyan él a magyar papság?* *Teológia* 6 (1972/4), 182–189.

karják az egészséges motiváció hiányát. A cölibátus inkább beletörődés, mint belső azonosulás kérdése, ezért a lelkiileg, szellemileg érett hallgatók felszentelésének feltétele ne csak a papi hivatásra, hanem a nőtlenségre való alkalmasság is legyen, javasolta a professzor. A kispapok sokszor az előljárók érzéketlenségét tapasztalják hitbéli kérdéseikben, néha pedig személyük semmibe vételét, lealacsonyítását élik meg, vélekedik a szerző. A keresztény tanítás nyelve régies, hitünket olyan nyelven fogalmazzák meg, amelyet a hívek már alig-alig ismernek. A szerző kitér a papok társadalmi helyzetének elemzésére is. Nagy probléma az elmagányosodásuk, továbbá, hogy jövedelmük az általános iskolai tanárokét sem éri el. Ezzel kapcsolatban a professzor további szomorú jelenségre hívja fel a figyelmet: a szocialista társadalomban az egyetlen kizsákmányoló intézmény a plébánia. A napi tizenkét órát dolgozó káplán jövedelme nagyságrendileg alacsonyabb, mint a napi 1–2 óra elfoglaltságot vállaló plébánosé.

A szerző hiányolja, hogy az egyházban nem alakult ki a marxista valláskritikával szembeni helyes önértelmezés. A fiatalok nem tudnak azonosulni az elavult egyházstruktúrával, amely igazolja a marxista valláskritikát. A szerző néhány gyakorlati javaslatot is megfogalmazott: minden kérdéskörre kiterjedő felmérés; a püspökök és a teológiatanárok rendszeres eszmecseréje; tudatformálás korszerű pszichológiai, szociológiai, teológiai, történelmi ismeretekkel; a feudális jellegű plébániarendszer esetleges felváltása lelkipásztori központokkal; a papképzés megújítása; az egyének és az egyházi mozgalmak hátrányos megkülönböztetésének megszüntetése; a vezetéstudomány korszerű módszereinek alkalmazása. A sopánkodó, meddő kritika helyett gyakorlatban kell törekedni Isten jóságának és emberszeretetének hirdetésére – fejezte be tanulmányát a szerző.

Nyíri Tamás vitaindítónak szánt tanulmányára Cserháti József pécsi püspök reagált az *Új Ember* 1972. október 15-i számában *A magyar papság lelkiességének mérlege – Nyíri Tamással együtt a kép teljességéért* címmel.⁸ Írásában Cserháti hiányolja a pozitívumok felsorolását, amelyek a mai magyar papság életében, lelkipásztori munkájában már megvannak. Hivatkozik a liturgikus reform sikerére, a templomok, az egyházi műemlékek felújítására. Ugyanakkor aggódik, hogy Nyíri professzor írása „kiábrándítólag” hathat a fiatalokra. Kiegészítésül pozitív jelenségként említi, hogy az egyház foglalkozik „a fejlődés, ill. a háború és a béke kérdésével” mint az emberiség nagy sorskérdésével. A szerző utal arra, hogy a magyar papság és az állam viszonya pozitív irányban fejlődött, a papság értékeli a szocialista építés eredményeit, a vidéki papság és a tanácsok viszonya pozitív irányú. Továbbá, hogy az egyház a történelem tanúsága szerint mindig megtalálta az alkalmazkodás módját.

A külső készítés az eredője néhány olyan észrevételének, amely a megismert állambiztonsági iratokban is visszaköszön:

Egyes nézetek szerint Nyíri tanulmánya „minden feltételezett jószándéka mellett is” semmi más, mint a Nyugatról jól ismert „kritikát az elmarasztalásért” alkalmazó „negatív megnyilatkozás”. „...valóban az ember benyomása az, hogy igen sok megállapítás inkább nyugati frazeológiával megalkotott elméleti kép elemeivel azonos, mint a szerzőtől ugyancsak

megállapított »saját tapasztalataimra, céltudatos anyaggyűjtésemre« stb. való támaszkodás. Nem lenne méltó teológusainkhoz és íróinkhoz, hogy mai divatos nyugati jelszavakkal az itthoniakat »vakcinálják«, lázítsák.»

Sajnálja, hogy a fellelhető pozitívumok nem ellensúlyozzák a negatívumokat, és a cikk nem adna esetleg akaratlanul is újból „tájékozatlan nyugati körök számára támadási lehetőséget a magyar egyház belső struktúrája ellen”. Nyíri professzor jól látja a hiányosságok egy részét – véli a szerző –, de mai nyugati jelszavak hangoztatásának tűnnek az olyan megfogalmazásai, mint hogy „nincs világosan kifejtve a papi hivatal jelentősége és értelme”, „az egyház egyoldalúan bürokratikus”, és hasonlók. Cserhádi püspök cikkében megtalálható az a hetvenes-nyolcvanas években visszatérő vélemény, hogy a tekintély válsága, a szabadság egyoldalú hangoztatása szubjektívizmusha torkollhat. Végül pozitívumnak tartja, hogy Nyíri „vállalta a kiáltó szó ijesztő riasztását”, de a problémák megoldása a papság és a püspökök feladata.

Cserhádi tevékenységének mozgatóiról hű képet kapunk Szemere ügynöknek König bíborosnál 1972. november 24-én tett látogatásával kapcsolatos jelentéséből. Én három Cserhádi ismerek, mondja a bíboros: „az egyik Budapesten, a másik Rómában nyilatkozik, a harmadik nálam panaszkodik”, hogy a kommunisták áldozata, „neki úgy kell tenni, ahogy tesz, ezt egy bíboros, egy főpap megértheti”.⁹ Valóban, az ügynökök vagy együttműködők legnagyobb része az állambiztonság áldozata volt, és hálát adhat a gondviselésnek vagy a szerencsének az, akinek beszerzése nem állt az erre minden eszközzel rendelkező hatalom érdekében. Természetes sokan erősek voltak a beszerzési kísérletekkel szemben, és adott esetben vállalták ennek hátrányos következményeit. Szemere König bíborossal 1973. január 19-én folytatott beszélgetéséből megtudhatjuk, hogy Cserhádi Nyíri cikkével kapcsolatban meglátogatta a bíborost, s elmondta, „öt otthon felkérték arra, hogy ellencikket írjon, máskülönben Nyírirel mindenben egyetért”.¹⁰

Három nappal Cserhádi püspök hozzászólásának megjelenése után a Központi Szeminárium öt teológusa megírta véleményét úgy Nyíri tanulmányáról, mint a püspök írásáról.¹¹ Jellemző a kor viszonyira, hogy szerzőként csak „a Központi Szeminárium öt teológusa” megjelölés szerepel, névtelenségben kívántak maradni. Hozzászólásukat a püspöknek, valamint az *Új Ember* és a *Teológia* szerkesztőségének, valamint a Központi Hittudományi Akadémia hallgatóinak címezték, de ismereteim szerint azt egyik lapban sem közölték. Feltételezem, hogy egyik szerkesztőségben sem található meg a teológusok hozzászólása, jellemző módon nem a címzettek őrizték meg azt, hanem az állambiztonság, esetleg az öt teológus némelyike.

A névtelenségben maradó szerzők írásából kitűnik, hogy felnőtt egy fiatal teológus nemzedék, amely nem élte át papként az ötvenes-hatvanas évek nyílt egyházüldözését, és bátran hangoztatja, hogy túljutott azon a szemléleten, amely szerint „vigyázat emberek, ezek nyugati jelszavak, tehát hamisak”. Ebből az alapállásból vitázik az írás a püspök visszatérő minősítésével, mely szerint Nyíri írásában megjelennek a „nyugati jelszavak”, mondván, a kérdés az, igazat írt-e a professzor vagy sem. Nem osztják a püspök véleményét, mely szerint a Nyugat és a magyar egyház működése

⁹ ÁBTL-3.1.2.-M-37069/3. 234.

¹⁰ ÁBTL-3.1.2.-M37069/3.255.

¹¹ Cserhádi József pécsi püspök Úr! Új Ember szerkesztősége! Teológia Szerkesztősége! Központi Hittudományi Akadémia hallgató! ÁBTL-3.1.2.-M-40530/2. 237–241.

között az a különbség, hogy nálunk szocializmus van. A magyar egyház még mindig félf feudális felépítésű, s ez anakronisztikus a szocializmusban – vélekednek. Vitatják, hogy a liturgikus változtatások (az oltár elhelyezkedése, latin vagy magyar nyelvű misézés) a zsinati eszmék megvalósulásának fő jellemzője. A papság lelki, egzisztenciális problémáit nem oldja meg az egyházi ingatlanok gondozása – hangoztatják. Nem a Nyíri-cikkben foglaltak hatnak „kiábrándítólag” a mai fiatalokra, hanem a problémák „kozmetikázása”, hiszen saját tapasztalataik is teljes mértékben alátámasztják a professzor megállapításait. Az Isten ígéjétől való növekvő számú elfordulás oka az lehet, hogy a hívek papjaikban „nem látják hitük őszinte belső átélését” – írják. Hangot adnak azon vélekedésüknek is, hogy ha valaki csak a hivatali tekintély mögé bújva, mások szabadságát figyelmen kívül hagyva akar dönten, annak nem lesz valódi tekintélye, csak kényszerű engedelmesség lesz a következménye. A papság problémája nemcsak a papság, hanem az egész egyház problémája is, amelynek megoldásában őszinte szembenézéssel a világi híveknek is részt kell venniük. Közösén kell megoldani a problémákat és megszüntetni azt a „jelenlegi nem-krisztusi helyzetet, amelyben a papság egy idegen kasztot alkot a társadalomban, a hívő keresztények közösségén belül is” – zárják hozzászólásukat.

„Igaz Sándor” 1972. október 26-án kelt jelentéséből¹² megtudjuk, hogy a nyugati sajtó is foglalkozott a cikkekkkel, és úgy ítélte meg, hogy a magyar papságnak megszólalt a lelkiismerete, valamint beszélni óhajt saját problémáiról. A nyugati sajtótermékekben megjelent az a vélemény is, miszerint a magyar papság kettős elnyomásban él, vagyis elnyomja a szocialista rendszer és a püspöki kar is. A bécsi *Diakonia* tanulmányt készítettet Nyírirel és Cserhátival, melyben a ki nem mondott problémákat is rögzíteni, ismertetni kívánja – tájékoztatja tartótisztját az ügynök. Simon Károly tartótiszt szerint Nyíri cikke mögött Szabó Ferenc jezsuitát, a Vatikáni Rádió magyar osztályának vezetőjét kell keresni, aki a legutóbbi magyarországi látogatásakor megegyezett Nyírirel, hogy „robbantani fogja a magyar teológiát”. Részletesebb ismertetés olvasható az ügynöki jelentésben a Központi Szeminárium „öt teológus” véleménycikkéről, amelynek szerzői egyes vélekedések szerint Nyíri és Szennay „ifjú titánjai”. Kiáltványukra megjelent egy „ellenkiadvány”, amely védelmébe vette Cserhátit és a „józanabb magyar papságot”. A szeminárium vezetése eltávolíttatta a kiáltványokat, „elfojtotta a belső lázadást, melyhez hasonló legutóbb 1958-ban volt a központi szemináriumban” – olvasható az ügynöki jelentésben.

A papi békemozgalom (Beresztóczy, Mag Béla, Timkó Imre) is reagált a vitára, nehezményezte, hogy a Cserhát-cikk nem a *Katolikus Szóban*, mozgalmuk lapjában jelent meg, holott – szerintük – a papság zömét ők képviselik. Az esetre felfigyelt az ÁEH, és intézkedett: álláspontja szerint az érdekelteknek le kell ülniük és tisztázniuk kell, hova akar kilyukadni a párbeszéd, s amíg ez nem történik meg, a szerkesztőségek ne kapcsolódjanak be a párbeszédbe. Leállítani a külföld miatt nem volna okos, „de irányítva jó dolog jöhet ki belőle” – tájékoztat az ügynök az ÁEH véleményéről. Az ÁEH intézkedése nem hagy kétséget afelől, hogy a párbeszédnek – szerinte – a nyilvánosság kizárásával kell folytatódnia, és ebbe a hivatal is be kell

vonni, különösen a párbeszéd céljának meghatározásába, és az irányított vita végeredményének az ÁEH álláspontjának megfelelően kell alakulnia.

A vita elindító feltételek között nem látták értelmét az alighogy elindult párbeszéd folytatásának, ezért a továbbiakban nem találkoztam erre vonatkozó írásokkal. „Szemere” ügynöki jelentéséből¹³ ismerjük a nyugati egyházi és a Nyíri-cikket magyarul olvasó külföldi egyháziak vélekedését a csírájában elfojtott vitáról s annak utóéletéről. 1972 októberében a Hittudományi Akadémia tanárai viszonzva a bécsi professzorok előző évi látogatását Bécsbe utaztak, közöttük „Szemere” és Nyíri Tamás. Bár Szabó Ferenc, a Vatikáni Rádió magyar adásának vezetője szóban meghívta Nyírit Rómába, aki útlevelet ugyan kapott, de az utolsó pillanatban Bai László, az ÁEH munkatársa felhívta, mondván: bár egész Európára szóló útlevele van, amennyiben mégis elmenne Rómába, annak „nagyon súlyos következményei lesznek”. Nyíri a figyelmeztetésnek nem mert ellentmondani, mert egy kézírata van bent az ÁEH-ban Bai kezében, egy filozófiatörténeti írás, amelyen egy évig dolgozott, s így nem akarja megreszkírozni, hogy ez a kézirat ne jelenjen meg – jelentette „Szemere”.¹⁴

Miután ismertté vált, hogy a *Kathpress* rövidítve, a lényegi dolgok kihagyásával, elferdítve, *Pesszimista kép a magyar papságról* címmel jelentette meg Nyíri írását, a professzor találkozni akart dr. Bartával, a hírügynökség igazgatójával, és nyilatkozattal helyesbíteni a Bécsben megjelent írást. A nyilatkozat az előzetes megbeszélés ellenére nem jött létre, mert Timkó Imre és Félégyházi dékán figyelmeztette Nyírit, hogy otthonról üzenetet kaptak, miszerint nem adhat interjút, nyilatkozatot, a többi professzorral együtt kell hazautaznia, s „lehetőleg velük legyen állandóan”.¹⁵ Hasonlóan meghiúsult a König bíboros és Nyíri találkozása. Nyíri Tamást cikkével kapcsolatos beszélgetésre nyilvánosan hívta meg a bíboros, de Timkó egyszerűen megtiltotta, hogy ezt a meghívást elfogadja, és Nyíri „nem mert Timkóval ujjat húzni”.¹⁶

Nyíri és Szemere felkereste a *Diakonia* folyóirat főszerkesztőjét is, aki szerette volna megjelentetni Nyíri inkriminált írását német nyelven, természetesen, ha a fordítást Nyíri vagy egy általa ellenőrzött fordító készíti el – hangzott a kikötése. Tudomásunk szerint a cikk német fordítása a közlési ajánlat ellenére sem érkezett meg Bécsbe, a magyarországi fogadtatás ismeretében ez nem tekinthető meglepőnek.

A *Kathpress* igazgatója révén azt is megtudták, hogy az általános vélekedés szerint a több magyar által elolvasott Cserhádi-cikk mellébeszélés. Dr. Barta így vélekedett: „Nekünk az a benyomásunk – több magyarral elolvastattam –, hogy (Cserhádi) politikai szintre akarja átvinni a támadást.” „Tudjuk, ha olyanokat írnak valakiről, hogy nyugati eszméket terjeszt, az otthon politikailag is egy kicsit kellemetlen vagy kényelmetlen, vagy, sőt támadás is lehet.”¹⁷ Dr. Barthától arról kaptak információt, hogy Cserhádi Rómában van, és állítólag a Vatikáni Rádióban akar nyilatkozni Nyíri Tamás cikkéről, s az *Osservatore Romano*-ban már nyilatkozott is.

A magyarországi hallgatás és a nyugati vélekedések ismeretében „Szemere” megpróbálta megvédeni Nyíri és Cserhádi írását. 1972. november

¹³ ÁBTL-3.1.2-M-37069/3. 220.

¹⁴ ÁBTL-3.1.2-M-37069/3.267.

¹⁵ ÁBTL-3.1.2-M-37069/3.208/1.

¹⁶ ÁBTL-3.2.1-M-37069/3. 213/1.

¹⁷ ÁBTL-321-M-37069/3 213/1.

11-én adta le tartótisztjének *A tények beszélnek*. Nyíri Tamás: *Hogyan él a magyar papság írásának geneziséhez* dolgozatának másolatát.¹⁸ Ebben leírja a cikk előzményeit, köztük az 1971. évi *Távlatokhoz* mellékelt kérdőívet, amelyben a folyóirat kérdéseire érkezett válaszokat ismertette. Ezekre hivatkozva adott lehetőséget Nyírinek cikke megjelentetésére. Nyíri és Cserhádi írása elodázhatatlan feladatként jelöli meg, hogy a papság és a püspöki kar a felvetett problémákkal foglalkozzék, és közös erővel megoldást találjon – írta az *Új Embernek* szánt cikkében. Ismereteink szerint „Szemere” hozzászólását a hetilap nem közölte, az állambiztonság megőrizte, iratanyagában megtalálható. Rónay György azonban ígéretet tett neki, hogy folyóiratában saját cikket közöl Nyíri írásával kapcsolatban.

Így a vita nyilvános lezárásaként jelent meg Rónay Györgynek a *Vigilia* 1972. decemberi számában *A Szerkesztő levele* rovatban közölt írása.¹⁹ A szerkesztő ismertette a Nyíri-cikk előzményeit: a vele közös elhatározásból megszületett írást tesztpróbának szánták, hogyan reagálnak a felvetett kérdésekre a papok és a világiak. Hiteles vallásszociológiai felmérések híján ebből kívánták megismerni, melyek a legaktuálisabb kérdések, hogyan vélekednek erről, a zsinat szellemében melyek a legfontosabb tennivalók, mit lehet tenni, s azt hogyan tehetik meg. „Ez a szépen és – azt hiszem – elég okosan és körültekintően kidolgozott terv azonban, hogy hogy nem sajnos megghiúsult”, állapította meg keserűen a szerkesztő, aki bizonyára tudott az ÁEH intézkedéséről. Nehezményezte, hogy a problémák feltárásába, azok megoldásába olyanok is bekapcsolódtak, akik ezeket a nehézségeket nem is ismerik, nem élték át, csak valamilyen érdekből kibicelték hozzá. Ezzel nyilvánvalóan az egyes nyugati hozzászólóknak üzent. „A mi egyházunk itt van, és most van”, nekünk kell alakítanunk, és évtizedek múlva olyan lesz, ahogy mi alakítjuk a jelen szocialista társadalomban a jelenlegi feltételek mellett – vélte a szerkesztő.

Közben Cserhátinak mint a püspöki kar titkárának felhívására Várkonyi Imre, az Actio Catholica országos igazgatója értekezletet hívott össze a sajtó munkatársai részvételével, és közölte, hogy mint a püspöki konferencia megbízottja tárgyalni fog a sajtó munkatársaival. „Igaz Sándor” jelentéséből²⁰ tudjuk, hogy a Nyíri-cikkben megfogalmazott kérdések 1973. január 4-én a Püspöki Kar képviselői és a katolikus sajtó képviselői között tartott megbeszélésen is felmerültek, bár az ülés napirendjén jellemzően nem is szerepeltek. A sajtó képviselői sok olyan kérdést felvetettek, amely az olvasókat is erősen foglalkoztatta: nem kérdezték meg a magyar papságot a cölibátusról, nincs rendezve a papság anyagi helyzete, visszaélések történnek a stóladíjakkal, a püspöki kar nem áll ki a haladó teológia mellett. A vitában odáig jutottak, hogy a későbbiekben is folytatják a hasonló tanácskozásokat.

Ezzel gyakorlatilag lezárult, pontosabban megghiúsult a papság és az egész magyar egyház helyzetének a zsinat szellemében történő nyílt megvitatása, ékes bizonyítékként annak, hogy a szocialista társadalmi kísérlet időszakában a katolikus egyház és valószínűleg a többi egyház vagy felekezet sem tudta lényegi problémáit sajtóján keresztül nyilvánosan megbeszélni. Akik erre mégis kísérletet tettek, joggal igényelhetik s meg is érdemlik a szabadon működő sajtómunkatársak és olvasók tiszteletét.

¹⁸ ÁBTL-3.1.2-M-37069/3.203-205.

¹⁹ Rónay György: *A Szerkesztő levele*. *Vigilia* 37 (1972/12), 826-828.

²⁰ ÁBTL-M-40530/2.267.

PANTOKRÁTOR-MOZAIK, DAPHNI*Rowan Williams*

Poros pillérei fölött a levegőnek
 aranyozott ólom-ég boltozódik,
 elhordozni veritéke súlyát, kigúvadt szemét,
 mit befelé térít a saját fájdalom;
 göbös ujjakkal reumas kezén
 most az áldás is szünetel.
 Megfeledkezett mirólunk ez itt,
 mert sötét és áthatolhatatlan helyre néz,
 hol öröktől fogva mindörökké haldoklik
 s felkiált, vérében érelve
 hő és tömeg hűlő csillagvilágait.
 Miért is adna áldást, a nyitott könyv is: minek?
 a szavakat éppúgy ismerjük, akárcsak ő,
 a neveket, az Alfát és Ómegát,
 a tüzet a tűzből, és ismerjük jajkiáltásod is
 a porzó aranyföregtegből, s hogy elfeledsz minket
 azért, hogy lehessünk.

Nacsinák Gergely
Ándrás fordításai

RUBLJOV

És beállított hozzám egy napon az Isten,
 fakó, szürke arccal, mint a pusztaság;
 szeme részre húzva, mert fújt a szél,
 és így szólt: adj nekem színt, leheld a szájamba véredet.
 Azt mondtam: tessék, itt a vére valamennyi népnek;
 itt a zúzódásaik, kékek és lilák;
 arany és barna színek, s a halál halványzöldje is.
 Íme (isten), a hús színompás kínjai,
 mondtam neki, remélem, elpirulsz,
 és megjelöllek még, ó, a születés hegeivel is
 mindörökre. Begyökerezlek téged a fába,
 bikkmakkból sütök kenyeret odakünn,
 és nem eresztlek többé útra kelni
 vakító sivatagban, éhes homokon.
 Hanem üljünk közös asztalhoz inkább, váltsunk pár szót,
 megosztva egymással étket és földet.

Bozók Ferenc
SchP

1973-ban született
Gyöngyösön.
Piarista szerzetes,
költő, esszéista,
irodalomtörténész.

SÍK SÁNDOR ÉS SZERB ANTAL

A magyar irodalomtörténetben közismert és jól dokumentált, miként hatott Sík Sándor szegedi egyetemi tanárként Radnóti Miklósrá. Tanár-diák viszonyból két értelmiségi felnőtt ember barátsága, majd szinte már apa-fiú kapcsolat épült, nemesedett. Erről tanúskodik számos emlékezés, de Radnóti és Sík Sándor, továbbá Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni levelezésének több részlete is. Kevésbé közismert azonban, hogyan épült Sík Sándornak és Szerb Antalnak szintén tanár-diák viszonyból forrásozó kapcsolata, majd barátsága, bár a téma foglalkoztatta a „katolikus közéletet”, Szeghalmi Elemér például rövid cikket írt róla az *Új Ember*be.¹ Természetesen nem elhanyagolható különbség a két jeles klasszikus író Sík Sándorral való viszonyában az, hogy Radnóti egyetemistaként került Sík tanár úr hatása alá, Szerb Antal azonban már tizenhárom éves (IV. osztályos) kamasz diákként.

Az irodalmi köztudatban, sőt, akár Szerb Antal leglelkesebb rajongóinak emlékezetében is talán kevésbé evidens, hogy Szerb Antal piarista diák volt. Édesapja, Szerb Károly (1869–1960) izraelita vallású banktisztviselő, nagyrészt Prohászka Ottokár hatására katolikus hitre tért, és 1906-ban az ekkor öt esztendőes Antal fiával együtt megkeresztelkedett. Szerb Antal keresztapja nem kisebb tekintély, mint Prohászka Ottokár lett, aki ekkor már székesfehérvári püspök volt.² Így kézenfekvő, hogy a „kis Tónit” katolikus elemi iskolába íratta édesapja, a tanára, Sík Sándor, a kegyesrendiek későbbi tartományfőnöke pedig nagy hatással volt a kisdíákra. Először mint tanár a diákra, később azonban a tanár-diák viszony az említett Sík-Radnóti-viszonyhoz hasonló igazi szellemi és lelki felnőtt barátsággá nemesedett. Sík Sándor Szerb Antalnak négy éven át volt magyartanára, az V–VIII. osztályokban.

Szerb Antal több művén is nyomot hagyott piarista diák mivolta, múltja a Sík Sándor-hatástól függetlenül is. A *Budapesti kalauz Marslakók számára* című művében viszonylag távolságtartóan utal a piaristákra, mint csupán olyan jelenségre vagy látványosságra, amely hozzátartozik a Duna-korzó turista-láttnivalóihoz. Ebben a művében az író nem fedi fel, nem árulja el a „Marslakóknak és a nyájás olvasóknak”, hogy maga is a kegyes atyák tanítványa volt. Alábbi sorokat tehát akár olyan író is írhatta volna, aki maga nem volt piarista diák: „A pesti partra nem ajánlatos napsütésben menni. Nem vagyok biztos az ízlésében, de azt hiszem, nem az Ön esete, ami ott olyankor látható. Ez a part téli estéken szép, amikor csak piarista tanárok járnak rajta, kettesével. Csak mennek, nagy reverenda-suhogtató titokzatos lépésekkel, a rendházból el, az Országház felé, és sétájuk célja mégis a vacsora, melyet visszaérkezve fognak elfogyasztani. Névnepokon a portás felgurít egy hordó sört a refektóriumba és szelíd szerzetesi tréfák között megisszák, tudományos és pedagógiai kérdésekről társalogva. Sajnálom, hogy nem mutathatom meg Önnek a régi piarista

épületet, a Grassalkovich-palotát,³ kecses erkélyével, és a hozzácsatolt jellegtelen, de régi épülettömböket. Nélkülük a város egy kicsit foghíjas most a görög templom és a belvárosi plébániatemplom között. Valamikor ez volt a leginkább XVIII. századi sarok. Az ember várta, hogy a rácok a vonatohajókkal egyszer mégis áttörik a villamos sáncait, és kikötnek, úgy, mint régen, mikor a Dunaparton még Ürményi, a hétszemélynök, áztatta a vízbe fájós lábait, és diskurálgatott a bókoló Kazinczyval.⁴

Fentebbi idézetben a piarista paptanárokat megjelenítve tisztelet és kedveskedő kedélyesség vegyül. A „Marslakón” kívül Szerb Antal legismertebb művében, az *Utas és holdvilág*ban is felismerhetők a szerző piarista diákmúltjának nyomai, a „Marslakónál” tágabb kontextusokban, de sokkal rejtettebb módon, ám konkrét diáktársak mintáját, hatását is megtalálhatjuk. Koltai András így fogalmaz: „Neve említésre sem kerül, tanárai és diákjai csak néhány villanás erejéig jelennek meg benne, mégsem jelentéktelen az a szerep, amelyet a budapesti piarista gimnázium játszik Szerb Antal 1937-ben megjelent *Utas és holdvilág* című, önéletrajzi ihletésű regényében, már csak azért sem, mert a XX. századi magyar irodalom egyik legolvasottabb, széles körben ismert, kultuszregénnyé vált művéről van szó, amelyből színdarab, film, rádiójáték készült, és számos nyelvre lefordították. A valóság és a szürrealitás, a belső és külső világ határán mozgó itáliai utazás történetében a gimnázium azért kapott helyet, mert a fiatal főszereplők onnét ismerik egymást, az bonyolult kapcsolatrendszerük kiindulópontja. Emiatt a regény kezdetén a főszereplő, Mihály visszaemlékezése néhány halvány gimnáziumi jelenetet is fölidéz, amely részben a szerző személyes élményeit tükrözi.”⁵

Az *Utas és holdvilág* főszereplőjének, Mihálynak már-már bálványozott kamaszkori barátja, Ulpius Tamás szinte nem is leplezett alteregója Szerb Antal diákkori barátjának, Térey Bennónak. Benno nem volt jó tanuló, osztályt is ismételt, és a VII. osztály elvégzése előtt kimaradt a gimnáziumból. 1925-ben az Egyesült Államokba költözött, belsőépítész lett és New Yorkban halt meg, 1973-ban.⁶ Szerb újabb életrajzírója, Havasréti József szerint Benno „afféle ifjú dandy szerepében gyakorolhatott erős benyomást Tónira”.⁷ 1918 nyarán, a szemesi cserkész táborban Szerb Antal a cserkészcsapat fiatal vezetői előtt maga viccelődött kapcsolatukon: „Nekem nincs lányideálom. Á, hát fiúideálod van? Persze, a Térey Benno.”⁸ Benno apja, Ulpius Tamás apjának regénybeli alakmása a Szépművészeti Múzeum igazgatója volt. Szerb utal a regényben a lakás „múzeumhoz hasonló”

3 Szerb Antal tévesen nevezi a piaristák épületét Grassalkovich-palotának, valójában Esterházy-palota.

4 A könyv első kiadása: Szerb Antal: *Budapesti kalauz Marslakók számára*. Kolozsváry Sándor rajzaival. Löbl Dávid és Fia, Budapest, 1935.

5 Koltai András: Irodalomná szűrt iskola. A budapesti gimnázium Szerb Antal *Utas és holdvilág* című regényében. In: *A bravúr kötelező. A budapesti Piarista Gimnázium 1950 és 1991 közötti diákjainak emlékkönyve*. (Szerk. Felsővályi Ákos.) Piarista Gimnázium, Budapest, 2021, 184.

6 National Archives and Records Administration (Washington DC), Records of the District Courts of the United States (RG 20), New York, Southern District Index to Petitions for Naturalization (familysearch.org/ark:/61903/1:1:XGFT-CPY, 2020.05.11) – Benno de Térey, 70. dies, *New York Times*, 1973. május 21. (www.nytimes.com/1973/05/21/archives/benno-de-terey-70-dies-french-co-decorator.html, 2020.05.11.).

7 Havasréti József: *Szerb Antal*. 2. kiadás, Magvető, Budapest, 2019, 40.

8 Szerb Antal: *Naplójegyzetek (1914–1943)*. (Sajtó alá rend. Tompa Mária és Petrányi Ilona.) Magvető, Budapest, 2001, 56.

izgalmas berendezésére, berendezési tárgyaira is. Szerb Antal bizonyíthatóan valós személyből formálta egy másik regénybeli osztálytársát is, Ervint, aki (a regényben) szentimentális lelkű zsidó fiúból lett Severinus néven ferences szerzetes Gubbióban. Az Ervinre vonatkozó regényrészletekben Szedő Lászlóra, illetve részben öccsére, Mihályra ismerhetünk. Ezt az alteregót maga Szerb Antal sem rejtette véka alá.⁹ A regény egy másik szereplője, Erzsi első férje, Pataki Zoltán bankigazgató, Szerb Antal egyik piarista osztálytársa, Engel Ágoston lehetett, akit „már-már megszállott, főváros-szerte pletykált szerelem fűzött saját feleségéhez, Nagykovácsi Ilona énekesnőhöz”.¹⁰ A szerző piarista diákéletének további vonatkozásai is kimutathatóak a regényben, de jelen tanulmányunk inkább a Sík Sándor–Szerb Antal-kapcsolatot vizsgálja.

Sík Sándor és Szerb Antal tanár–diák viszonyára vonatkozólag megke­rülhetetlen Szerb Antal diákkori naplója, főként annak a cserkészéletre vonatkozó bejegyzései.¹¹ Szerb Antal nemcsak a budapesti piarista gimnázium diákja, hanem az ottani piaristák által szervezett cserkészcsapat tagja is volt. A *Naplójegyzetek*ben Sík Sándorról, tanáráról és cserkészvezetőjéről írott bejegyzései erős kötődésről, a tanárnak mint referenciaszemélynek jelenlétéről árulkodnak a diák lelkében. „Szerb Antalnak élete végéig barátja maradt Sík Sándor, aki a kisdíák példaképe, első nevelője és mestere volt. A kis naplót áthatja iránta érzett szeretete” – írta később Szerb Antalné.¹²

Sík Sándorral vélhetően a legelső elmélyültebb beszélgetést egy közös (tanár–diák) éjjeliőri beosztás adta. Szentjakabon, pontosabban a szentjaka­bi tónál volt az a cserkész­tábor, amely 1915. július 16-án kezdődött. A szentjaka­bi pusztára Sík Sándor számára „hazai pálya” volt, hisz otthonától, Gödöllőtől nem messze található. (Napjainkban az M3-as autópálya mellett fekszik.) Ezt a tábor­­t és összességében a piarista tanárok által vezetett cserkész­­táborokat gazdagon és fotókkal is dokumentálta Koltai András.¹³ Az egyik csoportképen maga Szerb Antal is szerepel. Talán meghatározó és „megajándékozottság-szituáció” lehetett az éjjeliőri hivatal törvényszerű unalma, mert így a cserkész­tanár és a kisdíák beszélgetéssel múlatva az időt, unaloműző társalgásuk közben felismerhették egymásban a rokon­lelket. Itt még nyilván nem szellemi társat, de a humán tudományok iránt fogékony kisdíákban vélhetőleg Sík Sándor sem csupán egy szürke, nem különösebben érdekes kamasz társaságát érzékelte és kapta meg Szerb Antal személyében. A cserkész­életben a piarista nemcsak pedagógus és lelki atya, hanem gyakorlatias feladatokat koordináló és a diákkal együtt munkálko­dó idősebb testvér, bajtárs, játszótárs is. A lelkes kiscserkész ezt írta be a naplójába: „A sukorói táborozás elmaradt, ehelyett Pusztaszent Jakabra, Gödöllő mellé mentünk. [...] Részt vett a táborozáson Sík tanár úr, Mócsy, délelőtt velünk jött a négy órs, vezette Oláh, Finály, Pethes, Wodetzky. [...] Vacsora után körülültük a tábortűzet, és miután Sík tanár úr előadta a

9 Vö. Nagy Csaba: Ki ölte meg Ulpius Tamást? avagy töredékek egy irodalmi nyomozás jegyzőkönyvéből. In Szerb: *Naplójegyzetek (1914–1943)*, 301–302.

10 Uo. 302.

11 Szerb: *Naplójegyzetek (1914–1943)*, 23, 57, 99.

12 Szerb Antalné: Szerb Antal cserkésznaplójához. *Vigília* 37 (1972/5), 329.

13 Koltai András: A budapesti cserkészcsapat első éve. In: *Hítre, tudásra. A piaristák és a magyar művelődés.* (Szerk. Koltai András et al.) Piarista Rend Magyar Tartománya, Budapest, 2019, 2. kötet, 375–394.

programot, a Csokoládé Club gyűlést tartott. [...] Ezután takarodót fújtak, a fiúk lefeküdtek. Az első éjjeliőrök: Sík tanár úr és én fél 10-től háromnegyed 12-ig őrködtek. Ez nagyon érdekes volt. Mindenki feküdt: néha kiáltott közbe, a csendbe egy kukik vagy egy vércse. Én Sík tanár úrral beszélgettem nyelvekről és nemzetekről, és hogy mi szeretnék lenni.”¹⁴

A közös éjjeliőri beosztás emlékét Sík Sándor sem feledte, sőt szívesen idézte vissza írásban és szóban is.¹⁵ Ennek a közös szolgálatnak különleges hatását és emlékét Szerb később is idézi, sőt, szintén együtt őrködnek az 1918-as szemesi nyári táborban. Sík Sándor dokumentáltan egyre nagyobb hatást gyakorolt rá: „A táborban teljesen Sík rajongóvá lettem. Egyszer őrködtem vele, akkor sikerült némileg belelátnom az egyéniségébe. Végre annyira vittem, hogy beszélt magáról, darabjáról. De még sok másról is beszélgettünk, legjobb ötleteimet mindig neki mondtam el, meg is volt velem elégedve, ámbár sokat veszekedett velem, és óvakodott dicsérni engem. Mesélte nekem, hogy mennyire unja a parancsnokságot, hogy szeretné otthagyni az egész heccet. Azóta még jobban szeretem. Megvettem a verseit, nekem nagyon tetszenek.”¹⁶ Nagyon különleges vallomás ez, mert az is kiderül belőle, hogy Sík Sándor, a tanár is megnyílt valamiképpen kisdíákja előtt, tépelődéseibe is beavatta, hiszen beszélt a kiscserkésznek saját színdarabjáról, és arról a nem mindenkire tartozó belső viaskodásáról is, hogy unja a cserkészvezetőséget. Így, saját gyötrelmeit, lelki állapotát is feltárva tisztelte meg a kisdíákat és talált utat a kamasz szívéhez. Ebben a táborban egyébiránt derűsen telhettek a napok. Sík Sándor és Szerb Antal egymásra találását Bertóty István visszaemlékezése is igazolja, miszerint volt a cserkész táborban olyan tréfás szituációs játék, melyben Sík Sándor tanár úrnak Szerb Antalt kellett parodizálnia, Szerb Antalnak pedig Nick Cartert, az akkoriban felkapott fiktív szuperdetektívet.¹⁷ A nyári táborokon kívül természetesen voltak őrsi gyűlések is, melyeken a cserkészeknek hasznos kétkezi feladatokat is kellett végezniük. Szerb Antal őrse 1915-ben például könyvkötéssel tette hasznossá magát.¹⁸

A cserkészkedésen kívül a piarista iskola irodalmi önképzőköriében való részvétel is nagy hatással volt Szerb Antalra, főként azért, mert az önképzőkört is Sík tanár úr vezette. Ezeken az alkalmakon és ezek pályaművein kezdte megérezni Sík Sándor Szerb Antal különleges, átlagos diákoktól eltérő affinitását az irodalom iránt. Dosztojevszkij-dolgozata például 1918-ban a tanév legjobb önképzőköri dolgozata lett. Lord János-díjat kapott, amivel hatvan korona pénzjutalom is járt.¹⁹ Baróti Dezső beszámolója szerint Szerb a nyitott szellemű és világirodalmi kitekintésű önképzőköriek alatt lett „Sík-rajongóvá”.²⁰ Saját későbbi, 1923-ban írott

14 Szerb: *Naplójegyzetek (1914–1943)*, 23.

15 Vö. Sík Sándor: *Szerb Antal emlékezete* (kézirat). Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Sík Sándor gyűjtemény (IV.133), Saját kéziratok. – Elhangzott a Szerb Antal emlékére a Vörösmarty Gimnáziumban rendezett ünnepségen, 1945. május 24. (vö. *Magyar Nemzet*, 1945. május 25.) – A mind ez ideig publikálatlan kéziratot az alábbiakban közöljük.

16 Szerb: *Naplójegyzetek (1914–1943)*, 23, 57.

17 Bertóty (Hesz) István: *A tábortűzről. Budapesti kegyestanítórendi gimnázium 2. sz. cserkészcsapatának története*. Budapest, 1938. (kézirat: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, V.11., 20. tétel).

18 Szerb: *Naplójegyzetek (1914–1943)*, 19.

19 *A kegyes-tanítórendiek budapesti főgimnáziumának értesítője*, 1918, 19–20.

20 Baróti Dezső: *Sík Sándor*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 23.

vallomlásában azt írja, hogy még a piarista szerzetestanári hivatás gondolata is foglalkoztatta: „Sárközi meg van róla győződve, hogy én titokban még mindig piaristának készülök. Ezt most már ők sem tartanák helytelennek, mert nagyon megkomolyodtam.”²¹ A naplóbejegyzésben Sárközi György költőről van szó, aki barátja volt és hasonlóan tragikusan ért véget az élete. Mindketten Balfon haltak meg munkaszolgálatosként.

Noha nem lett piarista tanár, de Sík Sándorral való barátsága két jeles irodalomtudós pályatársi kapcsolatává nemesedett. A kortársi beszámolók és levelezésük is erről tanúskodnak. Szerb Antal egyetemi habilitációjánál Sík Sándor szakmai tekintélyével állt ki mellette. Ezt Szerb levélben köszöni meg.²² 1919-ben önképzőköri elnök is lett, ám nem sokáig, mert a Tanácsköztársaság miatt nemcsak az önképzőkörök szűntek meg, hanem a gimnáziumot is államosították. Szerb Antal lelkében egész életében égett a Sík Sándornak megfelelés vágya. Nagyon bizonyítani akart neki. Erről tanúskodik az alábbi levélrészlet is: „Egyszer azt mondta, én vagyok az a tanítványa, aki a legkevesebbet vittem magammal az iskolából. Hát most tiltakozom. Azt is Professzor Úrnak köszönhetem, hogy befejeztem ezt a *Világirodalomtörténetet*,²³ nemzedékem legvastagabb könyvét. Talán még emlékszik rá, diákkoromban olyan fiúnak tartott, akiben nincs semmi kitartás, aki mindent abbahagy. Azóta állandóan azt igyekszem megmutatni, főképp önmagának persze, hogy nem vagyok olyan hisztériásan állhatatlan, befolyásolható és megbízhatatlan, amilyennek Professzor Úr gondol. Azt hiszem, ezért írok mindig vastag könyveket. Én a tanári pályán is már tizenhatodik éve dolgozom. És ha az első házasságom bolond is volt, a második nagyon komoly dolog. És nincs ugyan valami sok meggyőződése, de azt a keveset már nemigen változtatom. Ugye megkomolyodtam, Professzor Úr?”²⁴

Ez a levél nagyon revelatív. A levélből nemcsak a már említett megfelelési vágy, hanem régi viták tényleges sérelmei, kiküzdött barátság, igazi őszinte hangnem is felsejlik. Lengyel András egy tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy „Szerb tanítványi viszonyinak fogta föl kapcsolatukat még élete vége felé is”.²⁵ Ne tagadjuk le: Sík nemcsak kegyes atya, hanem szigorú, olykor dorgáló, kendőzetlenül (néha talán bántóan is) véleményt formáló, formálni akaró tanár is volt. Nevelni bátorkodott, mert atyai barátként felelősséget érzett és vállalt is diákjáért, lelki gyermekéért. A levél tanúsága szerint talán tévedett is. Mindazonáltal a két személy időnkénti véleménykülönbségei dacára, kettejük felnőttkori elidegenedésének nincs semmi nyoma. Pedig Szerb Antal neofrivol esszéinek stílusa nem áll túl közel Sík Sándor klaszszikus tradicionalizmusához. A Riedl Frigyes hatása alatt álló Sík inkább a népnemzeti iskola forrásvidékén helyezkedett el. Otthonos volt számára a 19. század második felének, majd a századfordulónak magyar irodalma (Szerb Antallal folytatott vitái során megvédte például a tanítványa által lekicsinyelt Szabolcska Mihályt vagy Beöthy Zsoltot is), de igaztalanok len-

21 Szerb: *Naplójegyzetek (1914–1943)*, 19.

22 *A százgyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából.* (Szerk. Szabó János.) Magvető, Budapest, 1993, 168. (1935. március 29-én kelt levél.)

23 Szerb Antal: *A világirodalom története*, 1–3. Révai, Budapest, 1941.

24 *A százgyökerű szív*, 254. (1942. május 9-én kelt levél.)

25 Lengyel András: Egy félreértés oszlatásához. Sík Sándor és Szerb Antal. *Acta Historiae Litterarum Hungaricanum* 23 (1989), Sík Sándor-emlékszám, 51.

nénk, ha nem ismernénk el a nyugatosok iránti értő nyitottságát is. Kapcsolatuk szilárd, férfias, egyenes, áttetsző maradt mindvégig. Barátságuk kiállta Szerb Antal életében a kamaszkorból ifjúkorba fordulásnak, majd felnőtté érésnek időbeli turbulenciáit, szakítópróbáit is.

„Holtig az igaz barátság”, tartja a mondás. Szerb Antal holttestét Balfőről exhumálták, majd a Kerepesi temetőben természetesen az atyai barát, Sík Sándor mondta a búcsúztatót és végezte a gyászszertartást, katolikus liturgia szerint. Mi volt Sík Sándor karizmája, személyének titka, vonzereje? Nyilván sok összetevőből áll és nem is könnyen magyarázható, elemezhető egy ember másokra gyakorolt hatása, de egy mozzanatot még fontos kiemelni. Számosan vallották lényegében ugyanazt. Radnóti és Szerb Antal mellett a szegedi fiatalok (a későbbi irodalomtörténész Tolnai Gábor, az etnográfus Ortutay Gyula) és személyesen például rendtársam, Soczó Ferenc is megerősítette azt, hogy Sík tanár úrral mindig nagyon egyenrangú vitákat lehetett folytatni, és a viták során sosem a tanári tekintély győzött, hanem rendre az érvek minősége, ereje, érvénye.

SZERB ANTAL EMLÉKEZETE

Az a felejthetetlen egyéniség, akiről ma fájdalmas szeretettel emlékezünk, napjaink egyik legfelkészültebb és mindenestre a legnagyobb hatású irodalomtudósa volt, hálás feladat volna kimutatni tudományos munkásságának értékeit, hatásának titkát. Eredeti és sokoldalú író is volt. Izgató volna végigkísérni pályájának tarka változatait, életlátásának és alkotásformáinak fejlődését. Mégis, mikor ennek az ünnepnek kitűnő rendezője nem e hálás feladatok egyikét szabta rám, hanem azt várja, hogy a tanár szóljon tanítványáról, olyat kíván, ami nekem a legkedvesebb és Szerbhez való viszonyomnál fogva a legtermészetesebb. Mert – és ebben, azt hiszem, minden igazi nevelő igazat fog nekem adni – lelkes tanár és kiváló tanítvány viszonya: lényege szerint kétoldali viszony: egyik sem marad soha többé független a másiktól. A tanítvány – hányszor elmondta ezt nekem is Szerb Antal – lelkében örökre magával hordja a legfogékonyabb korban befogadott irányítást, (akár követi, akár továbbfejleszti, akár harcol ellene), amikor pedig – a fejlődés törvénye lévén, hogy a fiatal nemzedék az előtejárónak talapzatáról indulva, magasabbról láthasson annál – újat, eredetit hoz létre, ösztönszerűleg meg-megkérdezi magától: mit szól ehhez a „tanár úr”? A „tanár úr” viszont, mint az édesanya és atya, aki fiában szakállas családtya korában is az egykori tejarcú kisgyereket látja: a jeles tanítványban, szelleme gyermekében, a híres íróban, a tekintélyes tudósban is, mindmáig azt a kis diákot szereti, aki csillogó szemmel hallgatta az ő első magyarázatait, akinek mosolygó beleéléssel javítgatta első dolgozatait, akivel féldélutánokon beszélgetett meg olvasmányokat, színházi élményeket, életproblémákat, akivel soronként rostálgatta együtt annak első irodalmi kísérleteit, – elsőosztályú iskolai dolgozatoktól az önképzőkori felolvasásokon át a *Nyugatba* eljutott versekig. És ha a két fél egyénisége olyan természetű, és pályája úgy alakul, mint a mi esetünkben, hogy ez a tanár–tanítványi kapcsolat a lelki ember és lelki vezető közötti viszonyon keresztül végül két felnőtt férfi barátságává fejlődik, szaktársak, bajtársak,

Sík Sándor SchP

A mind ez idáig publikálatlan kézirat levéltári lelőhelye: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, IV.122. Sík Sándor, Saját kéziratok, 138. – A Magyar Nemzet 1945. május 25-i száma rövid tudósításában a Szerb Antal-beszéd kapcsán alábbiakat közli: „Szerb Antal-émlékünnep: Dr. Szerb Antal, a nagynevű író emlékére ünnepséget rendeztek a Vörösmarty Mihály gimnázium dísztermében. Hegedűs Sándor főjegyző nyitotta meg az ünnepséget a főváros közönsége nevében. Dr. Sík Sándor egyetemi

VIGILIA

711

tanár mint
 az irodalom
 szerelméről
 emlékezett meg
 Szerb Antalról,
 volt tanítványáról.
 Fenyő Miksa mint
 »ismeretlen olvasó«
 méltatta Szerb
 Antal munkásságát.
 Devecseri Gábor,
 Loránth László,
 Kovács Albert
 és Böhm Péter
 mondtak még
 megemlékező
 szavakat, majd
 az ünnepség
 Tamás Károlynak,
 Szerb Antal volt
 iskolaigazgatójának
 szavaival véget ért.”

élményekben és eszményekben rokonok intimitásává, az egykori tanító lelke mélyén még akkor is meg-megrebben az az örvendező csodálkozás, amellyel a tízéves kisfiú első, váratlanul zseniális feleltére figyelt fel, és szeretetének gyökereit soha meg nem szűnik táplálni. Az a boldog és talán ártatlan önzés, amely a nagyranőtt diák küzdelmeit, munkáit, sikereit, értékeit – persze szenvedéseit és végzetét is – egy kicsit a magáénak is érzi!

Arra az izgó-mozgó, kissé törékenynek látszó, kissé ideges, nehezen megszólaló, de aztán gyors, kurta és váratlan feleleteket adó kisfiúra, aki a pesti piarista gimnázium 1./a. osztályának első padjában került a szemem elé, először az hívta fel a figyelmemet, mikor keresztleveléből szemembe tűnt, hogy Prohászka püspök a keresztapja. Ennek a szent lángelmének a neve az én huszonnégyes szememben bizonyos glóriát font a fiú feje köré, mintegy eljegyezte előttem a szellemi világ számára. Megerősítette ezt a benyomást nyolcévi közös magyartanulás során szokatlanul értelmes olvasása, feleleteinek tömör és egyéni fogalmazása és a versek iránti kivételes érdeklődése. Az osztály egyébként is jóval érdeklődőbb és tehetségesebb volt az átlagnál és nagy becsvágygal tanulták a verseket. Szerb az elsőik egyike volt pl. akik az egész *Toldit* könyv nélkül tudták.

Ambíciója azonban elsősorban az írásbeli dolgozatokban nyilvánult meg. Nem tartozott azok közé – ilyenek bőven akadtak – akik munkájuk terjedelmével akartak kitűnni, mégis majdnem minden dolgozata felolvasásra került. Értékük rendszerint kettős volt. A felvett témákról – majdnem mindig szabad témák voltak – mindig tudott valami érdekeset mondani, olyat, amire más nem gondolt. És kezdettől fogva megérezett rajtuk az alakítás ösztönös szenvedélye. Eredetisége sokszor szeszélyesen, furcsán, olykor nevetségesen jelentkezett, de valami figyelemreméltó mindig volt benne. Színvonaluk igen változó volt, nemegyszer megérezett rajtuk, hogy kedvetlen óra szülte őket, olykor csak – mint mondani szokás – oda voltak csapva, de elejük, közepük, végük – az amit Arany belső formának szeretett nevezni, – akkor is megvolt. És ami talán a legjellemzőbb – magyartanár kollégáim a megmondható, hogy véres verejtékünkkel is milyen nehezen tudjuk ezt elérni fenékig-romlott ízlésű társadalmunk gyermekeinél! Teljesen hiányzott belőlük a fölösleges cifrázat, az üres frázis, a bosszantó külön bevezetések és patetikus befejezések. Legjobban megmaradt emlékezetemben egy VI. osztályos dolgozata, *A vidra* című humoros verses elbeszélés, amelyet Arany *Bajusz*ának modorában írt egy cserkészszabó élményéből.

A cserkészszabót az egész cserkészletet azért is meg kell itt említenem, mert Szerb iskolai életének ez volt a leggazdagabb és legtermékenyebb része; a kettőnk kapcsolata lelki elmélyülésének is ez adott színt és meleg hátteret, Szerb Antal tizenkétéves korában lett cserkészsé és az maradt, mint minden igazi cserkész, messze túl az érettségig egészen addig, míg pályájának szeszélyes alakulása – el nem sodorta ebből a kedves és ösztönző közösségből. Evvel a lépésével részesévé lett a legnagyobb értékeknek, amit az újabb kor pedagógiai szelleme létre tudott hozni, és ez neki, a természettől gyámoltalan, sőt ügyetlen, gyakorlatiatlan, csak-elméletiségre hajló fiúnak kétszeresen hasznos volt.

Az életrevalóság iskoláján és a szabad természet nagy élményén kívül megadta neki a cserkészlet, cserkész és vezető viszonyában, azt is, ami a

nagyraemelt léleknek éppen a legkényesebb korban, a serdülés éveiben a legnagyobb áldás: ifjú és férfiú nevelői kapcsolatának legegészségesebb, görög hagyomány, keresztény lélekvezetés, és modern pedagógiai szellem szerint egyaránt legtökéletesebb formáját. Gyönyörű szimbólumai ennek – minden cserkésznek legszebb emléke – az erdei táborokban átélt éjszakai együtttörkődések. Az alvó sátrak közt, a csillagos ég végtelenségében, a titokzatos erdő-zugás közt, a parázsló tűz melletti végtelen beszélgetések, melyek során a lélek legmélye mozdult meg és a szellem örökkévalóságának távlatai bontakoztak ki kívül-belül összehangolt lelkünk előtt. Szerb azonban, fogékony, gyorsan érő és cselekvésre szomjas szellemével vezetettől hamarosan vezetővé is lett. Magam előtt látom, amint őrsvezetői komolysággal: lépdél nyolc cserkészzel a budai hegyek útjain, térkép-pel a kezében, vidám tréfával mosolygó ajkán; amint a kenyeret és szalonnát darabolja őrsé számára (rendesen nyolc felé, önmagáról, mint utólag többnyire kiderül, elfelejtkezvén), – amint 1914 végzetes nyarán menetelünk a Tátrában, három óra hosszat zuhogó esőben, és rakásra költjük ismert dallamokra – az esőt kifestő nótaszövegeket. Tóni egyike a legtermékenyebb és legötletesebb alkalmi költőknek. Meghatva lapozom ma is a Szerb Antal piarista cserkész feljegyzései című füzetet, amelyben beszámol magának napi élményeiről és fáradhatatlanul elmélkedik a rábízott fiúkról, keresi, hogyan nyerje meg bizalmukat, hogy szoktassa le őket hibáikról, milyen növelő feladatokat bízjon rájuk, hogyan legyen észrevétlenül védő, segítő „Winnetou”-juk. Ebben az időben négyszemközti beszélgetéseinknek is ezek a közös nevelői problémák voltak a tárgyai.

A legelső osztályokban aztán érintkezésünk szinte észrevétlenül egyre inkább átcsúszott az irodalom terére. Az Önképzőkörben természetesen vezető szerepet játszott. Az Ady-generáció költőiről rendezett nyilvános előadásorozatunknak volt egyik főszavalója, aki egyformán szerette és szavalt Adyt és Babitsot. De az osztály, illetve a cserkészcsapat körén belül is kialakult egy kis irodalomért lelkesedő baráti kör; közösen olvastak, olvasták, bírálták egymás kísérleteit, együtt jártunk színházba, Szerb egyik lelke volt ennek a kis körnek. Ítélete bátorságának, kifejezőmódja eredetiségének és találó voltának jellemzésére álljon itt egy kis példa. A Nemzeti Színházban voltunk, Herczeg *Hídját* néztük meg, mely akkor volt új. Az utolsó felvonásközben nagy vita indult a fiúk közt. A darab a legtöbbnek nagyon tetszett, elhalmozták dicséretekkel. Csak Szerb hallgatott. – „Neked nem tetszik?” – kérdeztem. Szerb vállat vont. „Nem nagyon. Olyan nagyon okos darab.”

Ha magam elé állítom az akkori, a tizennyolc éves Szerb Antalt, ott látom már benne a későbbi literátornak, az írónak és tudósnak minden jellemző vonását. Az irodalom mindenekfelett való szerelmét, az ízlés és érdeklődés sokoldalúságát, a *poésie pure* iránti vonzódását, a stílus biztos érzékét, az ötlet, a tehetség, a szellemesség ösztönét, olykor még a tartalom rovására is, az irodalom megszerettetésének szenvedélyes vágyát, egyszóval azt a Szerbet, akit „emberien élő, emberien átélt, humanus stílus által szeretné az irodalmat az emberi szívekhez közel hozni”.

Ezt vitte végbe országos sikerrel, mint tanár, mint tudós, mint író. Ehhez fogott nagy ambícióval a szegedi egyetemen is, melynek bölcsészeti karán az egyre sötétülő idők és „a hivatal packázásai” ellenére is sikerült őt

magántanárrá habitálnom. Ez a habitáció volt tanár és tanítvány utolsó előtti közös munkája. Az utolsó is, mikor készülő utolsó kedves könyve, a *Száz vers* anyagának megvitatásával töltöttünk egy pár édes órát. Sajnos, Szegeden már csak egy évig szolgálhatta hivatását, a *Száz vers* megjelenésekor pedig már meglegyintette a történelem szennyes forgószele.

Erről szólni azonban kívül esik mai feladatom körén, mint ahogy másokra vár ma az író és tudós Szerb Antal jellemzése is. Mint a római apa, aki elfordított arccal tartotta oda a fáklyát gyermekének temetői máglyája alá, – ma én is, erőszakkal, elfordítom szememet ennek a szép és nemes pályának szörnyűséges végétől, amely „lázít és őrzöngésbe hoz”, – hiszen így sem lehet felejteni azt, ami felejthetetlen; – elfordítom a felnőtt férfiútól is – hiszen író és tudós emlékét jól megőrzi ronggyá olvasott könyvei. Ha az elysiumi mezőkről visszatérő szelleme itt lebeg most körülöttünk, talán jól esik neki, hogy megidéztük azt a fiatal fiút is, aki – ezt Ő is vallotta – a maga nemében tökéletesen előképe, bizonyos értelemben „égi mása” az eljövendő embernek.

Fátyol Zoltán

IKAROSZ BUKÁSA, PIETER BREUGHEL UTÁN

Babának szeretettel

A tenger azúr kemence. Nem tudni,
kék leve forr-e, vagy éppen megfagyni
készül az égi öntőformák felé tartva.

Felfelé siklanak a páradús szelek,
rétegekben hámlik mögöttük a tér;
mint levedlett színházi gönc odalenn a világ.

Lenge várakozás a délután, a paraszt lépcsőket
szánt neki, fellép és elenyészik. Kristályban
fürdik az édes, telt üresség. Már odalett

a legenda, és Ikarosz most tanulja ezt:
apró legyet játszik hulltában a végtelen
kemencepadkán, ő a hős, vagy a szántóvető,

netán a tengerészek, nem is látszanak –
oly távoli nekik a part, mint a szorgos
tavasz – az aranyló fedélzeten sütkérezve.

Egymásról itt senki semmit nem tud,
a földműves pedig, mindennek háttal,
az előtte járó állat farát látja csak tán,

vagy néha lábnyomába is néz, ahová majd
a magvakkal együtt a lezuhant mítosz is
megtér, mégis, újra csirázni.

MOZART ÉS A KERTI POSZÁTA*Margitkának*

Mozart szól a rádióból
 nyitott ablak mellett;
 az átázott kert fölött
 átnedvesednek a hangok is.

Kinn a kerti poszáta énekel
 az eső után, nem magának
 és nem a többieknek,
 hallják őt, de hallgatag.

Mit gondolhat a madár?
 Néha szünetet tart, csak
 Mozartot hallani, majd
 újrakezdi, mintha

válaszolna a zenére,
 de aztán végleg abba-
 hagyja, s csak a d-moll
 zongoraverseny marad

a fák között. Talán azt
 hiszi, hogy Isten az
 Ő nyelvén beszél most
 hozzá, s csöndje áhítat.

*Debreczeny György***ÖRÖK JELENIDŐBEN***Pusztai Sándor nyomán*

csak semmi handabanda
 szemem mindent látott
 a szív mégsem szakadt bele
 a hold fehér botját lengetem

a lélek állta nem adta meg magát
 a nyár eliramlott elment elszállt
 holnap már ősz lesz meglehet
 hihetetlenül gyorsan múlnak az órák

nem vagyok hős se foglár se adótiszt
 nem baj ha nem lesz dísztemetés
 légy s maradj örök jelenidőben
 szívünkben egyéni mennyországunk

Molnár Krisztina

Rita

Költő, író, műfordító.

- Részlet készülő

regényéből.

ÖT TITOK, MERT NINCS OLYAN TITOK, AMI KI NE TUDÓDNA

- Mit csinálsz, Sárrikám? Nem zavarlak?

- Nem, anyukám. Gombát szeletelek.

- Tudok segíteni valamiben? Mondjuk lecsipegethetném addig a petrezselymet.

- És látod elég jól?

- Majd felveszem az olvasószemüvegem. Itt van a zsebemben. Múltkor végül nem mondtam el neked a rózsafüzér titkait. Egészen kiment a fejemből.

- Az enyémből is. Fogalmam sincs róla, pedig ez furcsa, mert azért egészen sokáig jártunk a Havas Boldogasszonyba Lacival hittanra. Amíg a Krisztinában laktunk, én végig jártam, nem? Laci hamarabb elmaradt.

- Hát annyi dolga akadt egy idő után a zenetanulás miatt. És időnként talán szerelmes is lett.

- Nem tudom, hogy csak ezért-e. Akkoriban annyi minden változott. Aztán a gimiben már én sem jártam Kornél bácsihoz. Na, és mik azok a titkok?

- Hát, végül is ezért jöttem ki hozzád a konyhába. Szerettem volna elmondani neked, hogy hogyan is kell rózsafüzért imádkozni. Nem olyan egyszerű, de nem is olyan nehéz. De közben még annyi minden eszembe jutott. Mert jó hosszú egy rózsafüzér. Mióta bementem reggeli után, azóta a rózsafüzért mondom. A lényeg pont az lenne, hogy ne kalandozzanak el az ember gondolatai. De az enyéme könnyen kalandoznak. Főleg, ha annyiszor kell ismételni valamit. Egy idő után már annyira mechanikusan megy, hogy képtelen vagyok koncentrálni. Pedig ez nem helyes. Mert a rózsafüzér imádkozása éppen a tántoríthatatlanságra tanít. Állhatatosságra.

- Hát, anyukám, azt hiszem, az állhatatosságot alaposan megtanultad már gyerekkorodban.

- Így alakult. De ez talán valami megelőlegezett ajándék volt. Nem tudom pontosan. Edburga nővér mindenestre... olyan különös, hosszú éveken át egyáltalán nem jutott eszembe, most pedig pontosan hallok minden szavát. Nagyon kedves hangja volt. Szóval Edburga nővér azt mondta nekünk, hogy azoknak, akik nem imádkoznak, elsorvad a lelkiük.

- Elsorvad?! Ezt mondta nektek? Ez nagyon ijesztő! Hogy lehet ilyesmivel ijesztgetni gyerekeket? Borzalom.

- Nem akart ő ijesztgetni bennünket. Inkább megóvni a bűntől. Hogy el ne kárhozzunk.

- Istenem, milyen bűneitek lehettek? Hogy titokban Erdős Renée regényeit olvastad a tankönyv papírjába csomagolva? Ezért csak nem jár kárhozat! Ez elképesztő. Komolyan, mindjárt felrobbanok.

- Ó, Edburga nővér és a többi nővér szerint is törekedni kell a maku látatlanságra. Ők ebben hittek.

- És te? Te, anyukám, soha nem mondtad, hogy el fogok kárhozni, ha... ha nem is tudom. Csókolózom valakivel a kapualjban.

- Azért nagyon más idők jártak akkor. Úttörők voltatok, és aztán kötelező volt belépni a KISZ-be.

- Igen, az is kényszer volt. Forradalmi indulók szövegeivel gyömösöztél te a fejünket, és megpróbálták kigyomlálni belőle az Istennek még az emlékét is, és igen, kiközösítés is volt, ha valaki vétett a szocialista erkölcs ellen vagy nem vett részt a kommunista szombaton az ingyenmunkában. De azzal, hogy elsorvad a lelkünk, mégsem fenyegettek.

- Mert már életében el akarták sorvasztani mindenki lelkét. Hogy folyamatos rettegésben éljen, hogy mikor viszik el. Vagy nem veszik fel az egyetemre. Vagy a rendszer ellensége lesz. És ne felejtse el, hogy mi nem egy világi iskolában, hanem egy zárdában voltunk. Apácák gondjaira bízva. Mert az apánk hősi halált halt, az anyánk pedig nem tudtak olyan gondoskodást nyújtani nekünk, mintha lett volna férjük. Egyszerűen képtelenek voltak. Abban az időben! Abban a szegénységben! Tudod, mennyi pénzt keresett nagymama, amikor elment a Goldbergerbe? Annyit, amennyi arra volt elég, hogy legyen egy ágya, ahol alszik.

- Anyu, szerettem volna jobb lenne, ha kihoznánk a Royalt, és ezeket megpróbálnád leírni. A petrezselyemmel már kész vagy.

- Majd délután, Sárrikám. Még a titkokat elmondom. Mert azokat nem akarnám leírni. Most se apukád nincs itthon, se Zoli, és ezt csak neked szeretném.

- Hát jól van, halljuk azokat a nagy titkokat!

- Tudom, hogy unalmasnak tűnhet számodra ez az egész rózsafüzér dolog. Elhiheted, hogy az intézetben engem is jobban érdekelt egy jó regény, mint a rózsafüzér titkai. Edburga valahogy elnézte ezt nekünk, de azt mondta, hogy eljön majd az ideje, amikor megnyugvást találunk benne. Mintha nemcsak a gyöngyök lennének láncra fűzve, hanem mi is összekapcsolódnánk egy láthatatlan láncon a Szűzanyával. Ahogy rendben ismétljük az Üdvözlégyet, a Hiszekegyet és a Miatyánkot, és a titkoknál megállunk. Lehet, hogy igaza volt. Nem tudom. De amióta elővettem a rózsafüzért, annyi minden eszembe jutott. Nem egészen úgy, ahogy Edburga nővér mondta, de hát neki nem voltak gyerekei. Persze bennünket nagyon szeretett, de az tényleg más, mint megszülni egy gyereket, miközben lőnek, és szoptatni kell, de nincs víz, vagy ruhát venni neki, miközben a fizetés annyi mindenre kell és kenyér is alig van a városban. Ami csupa rom. Tényleg hónapokig járni sem volt könnyű az utcákon. Úgy kellett kerülgetni a döglött lovakat meg a kirobbant faldarabokat. Az üvegtörmeléket.

- Anyukám, én nagyon figyelek rád, de még nem biztos, hogy értem, mit is szeretnél elmondani nekem. Kimegyek a kamrába a pirosparikáért, de utána folytasd, jó?

- Nem olyan könnyű belevágnom, Sárrikám. Mert ezek tényleg titkok. Ezeket még soha nem mondtam el senkinek. És leírni sem fogom. De neked szeretném elmondani. Szeretném, ha tudnád. Mert ez az igazság. És feszítenek is ezek a dolgok. Most, hogy a rózsafüzér titkai közben eszembe jutottak. Nem mintha eddig nem feszítettek volna. Csak valahogy elástam mindet jó mélyre. De azt hiszem, semmit nem lehet véglegesen elásni. Nincs olyan titok, ami ki ne tudódna. Talán már sejtetted, Sárrikám, hogy ezek nem azok a titkok, amik az Örvendetes rózsafüzérben vannak. Viszont furcsamód amiatt az öt titok miatt bukkantak elő.

- Várj, várj, anyukám, lassabban, mert nem értem. Mi az, hogy Örvendetes rózsafüzér? Egyáltalán milyen titkai lehetnek egy rózsafüzérnek? És

mi az, amit csak nekem szeretnél elmondani? Hogy megkönnyebbülj, azt hiszem, ez az egy, ami világos.

– Igen, igen, így van. Van valami, illetve valamik vannak, amiket el szeretnék mondani, de nem csak azért, hogy megkönnyebbüljek. Akkor elég lenne, ha elmondanám imádkozás közben. Hanem hogy... talán hogy úgy ismerj, ahogy vagyok. Az Örvedetes rózsafüzér az egyik a rózsafüzérek közül. Mert nem csak egyféle van, hanem a hét minden napjára meg van szabva, hogy melyiket kell mondani. A Fájdalmas rózsafüzért vagy a Dicsőségest. Ma hétfő van, ezért reggeli után az Örvedetes rózsafüzért kezdtem mondani, amikor te kijöttél főzni. Mert hétfőn azt kell. És minden rózsafüzérnek van öt titka. Olyankor megáll az ember az Üdvözlégyek mondásában, mintha mondjuk séta közben megállna egy szép épület előtt, és csak nézné, mert olyan szép, hogy nem tud továbbmenni. És míg nézgetné, eltöprengene, hogy mikor épült, miért, és így tovább. Az Örvedetes rózsafüzér öt titka arra akarja, hogy figyeljünk, mekkora öröm, hogy Jézus megszületett.

– Értem, ezt már kezdem érteni. Tehát egy kontemplatív imádság. Érdekes. Elképesztő, hogy ennyi év után hogy emlékszel. És mi történt veled ma, amikor megálltál, hogy a titkokon töprengj? Valami mást láttál meg, mint ami miatt meg kellett állnod?

– Igen, Sárrikám. Pont ez történt. Kitaláltad.

– Hát mindezek után már nem volt olyan nehéz. De el sem tudom képzelni, hogy az Erdős Renée-n kívül milyen titkaid lehetnek.

– Éppen ezért akarom elmesélni. Hogy el tudd. Az első titok az Angyali üdvözlés. Amikor arra gondol az ember, pontosabban látja maga előtt, mintha egy filmet nézne, hogy Mária ott van egy kis názáreti házban, amit én egy hegyoldalban látok magam előtt, mintha egy kis barlang lenne, még az agyagkorsókat is látom, és egy faragott széket, meg az asztalt, és akkor Máriához eljön az angyal, és aztán már nemcsak a titkot hordozza, hogy megfogant a Szentlélektől, és az Isten fiát kell megszülnie, hanem a terhességet is. Hányingere van és gömbölyödik a teste, az arca is egészen kikerekedik. És erről aztán, és ez egyáltalán nem tetszene Edburga nővérnek, a saját terhességem jutott eszembe. Én például annyira vágytam egy kis porcukorral megszórt káposztás cvekedlire, amikor Lacikát vártam, de hát erre nem sok remény volt a pincében. Edburga nővérnek ez persze nem tudott volna eszébe jutni, vagyis neki ezt nehezebb lehetett elképzelnie, mármint Mária terhességét, például fogalma sem lehetett, milyen, amikor az ember a babájával a hasában kívánós lesz, így könnyebb is volt nem elkalandoznia ennél a titoknál. De én rögtön a saját egyre nehezebb testemre emlékeztem. Tudod, Sárrikám, 1944-ben ez egészen más volt, mint amikor téged vártalak. Rohangálni a pincébe minden légiriadónál. És nem volt elég enniválónk sem, annyi és olyan minőségű biztos nem, mint amit ma tanácsolnának egy kismamának a terhesgondozáson.

– El tudom képzelni, anyukám. Nekem is annyi vitamint és táplálkozási tanácsot adtak. És úgy látszik, mégsem ezen múlik. Valahogy mégsem sikerült megtartanom a babáimat.

– Jaj, kislányom, nem akartalak... felzaklatni. Ne sírj. Jaj, Istenem... Nézd csak, itt egy tiszta zsebkendő. Ha nem akarod hallgatni, abbaha-

gyom, látod, milyen tapintatlan vagyok, nem is gondoltam most erre, anyyira el voltam foglalva a saját emlékeimmel...

- Nem, nem, semmi baj, anyukám. Mondjad tovább. Nagyon is érdekel, hogy mi minden jutott eszedbe. És nem sírok, csak a hagyoma mindig csípi a szemem, ha szeletelem.

- Jó, Sárrikám, de inkább szólj, ha hagyjam abba valamiért. Tehát Laci születésénél tartottam. Hogy még így is, hogy mint Mária abban a kis názáreti házban, mi meg lent a pincében, ha kellett - mert ha nem volt légiriadó, felmentünk egy emeleti lakásba, hogy ne abban a sötét, nyirkos pincében legyen a kisbaba, ahol annyi ember zsúfolódott össze -, aztán már volt egy időszak, amikor nem lehetett fölmenni, és agyonaggódtam magam, hogy hogyan tudom életben tartani ezt a kisfiút, de még így is elmondhatatlanul boldog voltam. És azt, hogy áldott a te méhednek gyümölcse, egészen át tudtam érezni még így is. Aztán amikor véget ért a háború, és lassan elkezdődtek a hétköznapiak, a munkába járás, aztán te is megszületted, és annyi mindent kellett megoldani, akkor nem minden nap éreztem ezt az áldást, mert hát anyának lenni nem csak állandó öröm. És ma, amikor Mária anyaságán töprengtem, hogy neki is mennyi, de mennyi fájdalomban volt része, eszembe jutott, hogy például mit éreztem, amikor apukád először megpofozta Lacikát. Amikor életében először kapott egy egyest szolfézsából. Hogy azt hittem, én ájulok el attól a pofontól.

- Erről még soha nem beszéltél. Igen, apukának időnként keményen eljárt a keze.

- Ma már nagyon szégyelli. Ebben biztos vagyok. De tudod, ő annyira máshogy nevelkedett Herczegfalván. Ott egy gyereknek semmi becsülete nem volt. Neki ez volt a természetes. És úgy gondolta, hogy a bűdös kölyök, ha egyszer megvettük neki nagy nehezen a hegedűt, meg fizetjük a zeneiskolát, akkor kutyakötelessége mindent megtenni. Ezt akkor nem is tudtuk megbeszélni. Ő azt nem értette, amit én mondok, én meg azt nem tudtam elfogadni, amit ő. Engem soha nem ütött meg senki. Sem az apám, sem az anyám, se semelyik rokonom Faddon. A zárdában sem fordult elő ilyesmi. Az apácák büntetései másfélék voltak.

- Nem tudom, melyik a rosszabb. Egyik rosszabb, mint a másik.

- Nem tudom én sem. De azt igen, hogy innentől kezdve kénytelen voltam időnként hazudni.

- Hazudni? Te? Hát ha valamit nehéz elhinnem, akkor ezt.

- Igen. Annyira tökéletesen hazudtam, hogy még te sem vetted észre. Pedig ott voltál te is. Még a Márvány utcában történt. Nem sokkal ezután az első pofon után Laci véletlenül ráült a hegedűjére. Akkor már háromnegyedes hegedűn játszott. Tízéves lehetett. Egy pillanat volt csak, de kész volt a baj. Eltört a hegedű nyaka. Halálsápadtan állt elém. Meg sem tudott szólalni. Csak állt előttem, fogta a kezében a lógó nyakú hegedűt, mint egy halott kisbabát, és tele volt a nagy barna szeme könnyel. Tudtam, mert éreztem, hogy mennyire rémült. És akkor azt mondtam neki, hogy tegye be azonnal a tokjába. Szó nélkül csinálta, amit mondtam. És akkor ahogy voltam, csak a cipőmbé bújtam bele, elrohantam a hangszerboltba, ahol a húrokat és a gyantát mindig vettük. Ők adtak egy címet, egy hangszerjavítóét. Láthatták rajtam, hogy mennyire meg vagyok ijedve, mert felár nélkül elvállalták sürgősséggel. Lacikának csak azt mondtam, mondja azt

nagymamának is, meg az apjának is, hogy a hangszert kivételesen bent kell hagyni a zeneiskolában valamilyen kamarapróbák miatt. Hogy a törött nyakról egy szót se. Hallgattunk, mint a sír. Mint az összeesküvők. Jó, hogy a pénzt én kezeltem, így nem tűnt fel se apukádnak, se nagymamának, hogy hiányzik a javítás ára valahonnan. Állandóan sakkozni kellett, hogy kijöjjünk, de sikerült valahogy mindig. Akkor is. Nem mondtuk el soha senkinek. Most mégis muszáj neked elmesélnem. Hogy tudd, az anyád hazudni is tud.

– Jaj, anyukám. Micsoda hazugság ez? Te is tudod, hogy a legjobbat tetted, amit csak tehetted. Hogy megvédd a gyerekedet. Aki csak egy kisfiú volt. Mi mást tehetted volna?

– Nem tudom. Nem is tudom. De azt igen, hogy még mindig nem tudom elképzelni, hogy voltam képes ennyire tökéletesen hazudni.

– Örülj neki, hogy tudtál. Gondolj arra, hogy mekkora patália lett volna enélkül. Lehet, hogy Laci emiatt abba kellett volna hagyja a zenetanulást. Ki tudja? És az mennyivel nagyobb kár lett volna. Megmentettél egy zeneszerzőt. Fogd fel így. Rádásul a fiad. Na és a többi titok? Azok is csak ekkorák lesznek?

– Sárikám, kérlek, ne viccelj velem. Nekem ez nem kicsi titok. És a többi sem.

– Jó, jó, nem viccelek. De behozom az erkélyről a salátát, és a hűtőből a fasírtot. Addig megterítesz?

Erzsébet lassan, komótosan terít kettejüknek. Nem emlékszik rá, volt-e valaha ilyen bizalmas, hosszú együttlétben a lányával. Hiszen szinte soha nem voltak kettesben. A családtagok valamelyike mindig jelen volt. Ilyesféle beszélgetései talán a soproni líceumban voltak utoljára. Fischer Olgival, aki nem volt hadiárva, de osztálytársak voltak a felsőkereskedelmiben. Az Isteni Megváltó nővéreknél. Olgi nagyon jó volt hozzá. Milyen szép göndör haja volt. És ő hiába tiltakozott, Olgi minden nap ráerőszkolta az otthonról hozott, csak neki csomagolt tízórait. Mert egy idő után feltűnt neki, hogy ő bizony csak üres kenyeret eszik a nagyszünetben. Hát persze, a bentlakóknak nem volt extra uzsonnája. És a zárdában a reggeli is csak üres kenyér volt egy bögre kávéval. Mire ebédhez jutott, délután három óra lett, kopogott a szeme az éhségtől. De Olgi, akinek az apja likörgyáros volt, ragaszkodott hozzá, hogy elfogadja, amit otthon direkt neki csomagoltat. Értsd már meg, mi ezt otthon észre sem vesszük, ezt mondta. Még meg is fenyegette, hogy megsértődik, és nem hoz több regényt, ha nem fogadja el. Istenem, mi lehet vele? Túlélte vajon a háborút? Vagy elvitték őt is? Hiszen zsidók voltak. Adja az ég, hogy jól legyen, bárhol is van.

– Itt vagyok, anyukám. Akkor? Folytatod?

– Folytatom, Sárikám. De figyelmeztetek, ez talán még fájdalmasabb titok lesz, mint az első. Ez nem tudom, miért, de akkor jutott eszembe, amikor a magzat Keresztelő Jánoson gondolkodtam. Amikor Mária a kis magzattal a méhében meglátogatja Erzsébetet. Aki szintén gyereket vár. És az egyik magzat felismeri a másikat, és János nagyon megörül ennek ott bent az anyaméhben. Ezt a történetet biztosan ismered.

– Persze, anyukám. És szeretem is. Az egyik kedvenc festményem MS mester *Vizitációja*. És hol van ebben a te titkod?

- Az ujjongásban. Ahogy az egyik lélek felismeri a másikat, azt hiszem, annál nagyobb nem történhet az életben velünk. Velem is történt hasonló, nyilván nem ennyire csodálatos, mint Jézus és János találkozása, de... az a tiszta öröm, ami eltöltött akkor, amikor megtörtént, nem hasonlítható máshoz.

- Anyu, csak nem a szerelemről beszélsz?

- De, kislányom, arról. Illetve mégsem egészen. Nem a beteljesült szerelemről, és nem is valami lányregénybe illő romantikáról. Vagy a vágyról. Csak egy pillanatról. Amikor felismeri az egyik lélek a másikat, és annyira megőrül neki, mint semmi másnak korábban. Ehhez képest az, hogy lesz-e ebből valóságos kapcsolat vagy sem, szinte mindegy. Ez olyan... hogy is mondjam, hogy jól értsd. Ez annyira erős pillanat, hogy nem lehet elfelejteni. Megmarad. És nem úgy, mint egy emlék, hanem az az ember már jelen lesz az élete minden percében, ha akarja, ha nem. Akkor is, ha nem gondol rá.

- Kiről beszélsz, anyukám? Ugye nem apukáról? Ha jól sejtem.

- Jól, Sárkám. Jól sejtet. Sajnos vele nem... ő meg én nem így kapcsolódtunk össze. Nagyon fájdalmas ezt mondanom. De egyszer mégiscsak be kell vallanom, hogy mi, amikor összeházasodtunk... Nagyon megbecsültük egymást. Tiszteltük, és tisztelettel és törődve bántunk egymással, de a szerelem csodája, hát az az egy viszont nem történt meg köztünk. Nemhogy a lélek felismerése! Szerettem volna, hogy ebben az örömben teljen az életem, mert volt valaki, aki... de mire megismerkedtem Terike nagynénéddel, apukád húgával, akivel együtt dolgoztam Spuréknál, tudod, a zenetörténésznél a Gresham palotában, ahol ő házvezetőnő volt, én pedig a levelezést és könyvelést vittem a titkárságon, és ő egyszer csak bemutatott bennünket egymásnak a bátyjával, Janival, aki később az édesapátok lett, már nyilvánvaló volt, hogy az a valaki, akivel át tudtam élni ezt a kivételes pillanatot, nem marad az életem része. Ráadásul annyira nehezen ismerkedtem. Szóval mire megismerkedtünk apukáddal, már egészen letettem arról, hogy családom legyén.

- Jó, hogy mégsem. Különbösen most nem tudnám kiszedni a gombalevest. Vigyázz, elég forró még. Tegyéél bele tejfölt.

- Örülök, hogy így lett. De ehhez el kellett tudnom dönteni magamban, hogy férjhez megyek egy olyan emberhez, aki... akit...

- Akit nem szeretsz?

- Ez túl keményen hangzik. A valóság más. Mert szerettem. De nem úgy szerettem, ahogy szerettem volna szeretni azt, aki a férjem lesz. Végső soron erről van szó.

- Erre nagyon nehéz válaszolni bármit is. Nyilván érez sok mindent az ember, míg felnő, és látja, ha a szülei házassága nem ideális. De azért én sokáig hittem azt, hogy ez az egész a nagymama miatt van. Hogy azért, mert ő uralja a légkört, és nem hagy benneteket kettesben. Hogy mindenbe beleszól. Olyan volt a gyerekkorunk, mintha apuka és ő egyfolytában szkanderoztak volna. Ki az erősebb, kinek lesz igaza. Te meg lavírozol kettejük között, mint valami kötéláncos a kötélén.

- Ez is igaz volt. Lehet, hogy ez is más lett volna, ha mi ketten elég erősen kötődünk egymáshoz. De mi csak... mivel mind a ketten eléggé kifutottunk már az időből, egyszerűen csak megpróbáltuk együtt. Illet-

ve több volt ez, mint próba. Elhatároztuk, hogy összeházasodunk. Hogy adunk egy esélyt annak, hogy ne magányosan éljük le az életünket. Anyám már huszonnégy éves koromban elsiratott mint vénlányt. Úgy képzelte, haláláig velem él kettesben. Hogy én majd gondoskodom róla, a keresetem kettőnknek elég lesz. Ezt akarta volna. Nehéz volt elfogadnia, hogy ebben legalábbis nem neki lett igaza. De a szerelem ettől függetlenül került el a házat. Mintha tilos lenne. Rettenetes. Talán amiatt hittem, hogy így is lehet élni egy életet, mert az édesapám halála után anyám életében nem lett több olyan férfi, akit szeretni tudott volna.

- Tehát ez a második titkod. Tudod, ez nem csak most fáj, hogy elmondtad. Fájt mindig. De magamban nem mondtam ki soha. Hogy a szüleim nem szeretik egymást. Tisztelik, becsülik, persze. Azért erős szövetség volt a tiétek. Egész jól csináltátok. És még mindig jól megy. Tulajdonképpen csoda, hogy képesek voltatok ötven éven át így élni.

- A csoda az, hogy megszülettek. Így is.

- És az a valaki? Akit a lelked felismert?

- Ő nem érdekes. Úgy értem, róla nem tudok mit mesélni. Nem a neve a fontos, vagy az, hogy mit éltem át, amikor megismertem és azt hittem, majd vele telik el az életem. A fontos az, hogy részem volt abban a pillanatban, és ez valahogy erőt adott később is. Illetve nem is erőt, hanem meleget. Olyan fényes örömet, mint amikor meggyulladnak este a lámpák.

- Ez szép. Ezt el tudom képzelni. Kérsz még gombalevest? Nem? Jó, akkor hozom a fasírtot.

- A harmadik titok rövidebb lesz. Rövid, de nehéz. Azt hiszem, ez a legnagyobb bűnöm.

- A legnagyobb? Úgy látom, ma nem lesz könnyű megemészteni az ebédet. Ezekkel az extra információkkal. Pedig nagyon jó lett a hagymás krumpli.

- Talán utána jobb lesz. Az Örvendetes rózsafüzér harmadik titka Jézus születése. Ha ideér az ember az olvasón, akkor érdemes elképzelni, ahogy ott fekszik az újszülött Megváltó a jászolban, és Máriától Józsefig, a pásztoroktól a bölcsekig mindenki örül annak, hogy világra jött.

- Hát eddig ez a karácsonyi történet. Kevés derűsebb történetet ismerünk. Ez az örömhír. Hogy tudtál erről elmélkedve egy szörnyű bűnig kalandozni? Ez különös tehetség, anyukám.

- A harmadik titok azért az újszülött Jézusról jutott eszembe, mert lehetett volna nekem is még egy kisbabám. Nektek meg egy kistestvéretek. De nem születhetett meg soha. Már negyven éves voltam. Az orvos is lebeszélte. Azt mondta, nem lenne veszélytelen. Apukád egészen rám bízta a döntést. Nehéz idők voltak, így sem éltünk könnyen. Ráadásul a Ratkó-korszakban volt ez, amikor anyyira tiltott volt elvetetni a gyereket. De indokolt esetben engedélyezték. Végül az orvosra hallgattam. Pedig anyyira éreztem minden sejtemben, hogy egy új élet növekszik bennem. Szerettem volna, de félttem. Rettenetesen ráijesztett az orvos. Azzal, hogy azt mondta, öreg vagyok már, nagy eséllyel beteg lesz a gyerek. És mivel volt a családban már korábban... Nem is egy. Tudod, hogy Joó nagymamának volt még két gyereke. Anna nagymamámnak. János betegnek született. Nem volt képes önálló életre. A másik meg a Búbánatos Katica. Ma azt mondanák, depressziós volt. És lehet, hogy nem ilyenek született,

nem tudhatom. Nem mondta senki. Hogy később történt-e velem valami, ami miatt búskomorságba esett, és nem volt hajlandó megszólalni többé, vagy hogy valami hajlam... Anyámnak nem árultam el, hogy gyereket várok. Csak apukával beszélünk erről. Azt hittem, belehalok. Gyilkosságnak tartottam. Halálos bűnnek. Miután eljöttem az orvostól, az első dolgom volt bemenni a plébániára, hogy beszéljek az atyával. Meggyóntam, és ő azt mondta, teljes bocsánatot csak úgy tudok venni, ha a műtét után, ahogy felépültem, elmegyek Márianosztrára zarándoklatra. Akkor persze nem voltak hivatalos zarándoklatok, a rendezet már feloszlatták, de a częstochowai Mária képe ott volt a templomban. Gyalog mentem Kismarosról. Apukád elkísért. Ő persze nem hitt se kárhozatban, se halálos bűnben, a csodatévő Mária-képben meg pláne. De abban igen, hogy velem kell lennie, hogy nem hagyhat egyedül ebben a helyzetben. Hát, ilyen volt apukátok. Rém goromba tudott lenni, de amikor kellett... ember volt a talpán. Alig beszélünk az úton. Tudta, hogy majdnem belepusztultam a baba elvesztésébe. Nem mondta, ő mit él át, de azt hiszem, neki is fáj. Örült volna még egy kis lurkónak. Neki az volt a természetes, ha sok gyerek van. Ők is heten voltak.

Sári most nem tud megszólalni. Háttal áll az anyjának, mosogat, súrolja a serpenyőt. Sír. Jól ismeri a vetélés fájdalmát. Hallgatnak mind a ketten. Aztán amikor szárazra törölte a mosogató szélét, és a gáztűzhely is ragyog, Sári odamegy az anyjához. Megöleli. Erzsébet most nem szól, átkarolja ő is a lányát. Aztán lazul az ölelésük, Sári leül az ablak alatti hokedlire.

- Elmondod az utolsó kettőt is? Aztán uzsonnáig kialszod egy kicsit ezt az öt nagy titkot, jó?

- Jó, jó. Nagyon jó lesz. De most már tényleg befejezem. Ha már belevágtam. A negyedik titok Jézus bemutatása. Amiről megint Laci jutott eszembe. Még az ostrom alatt elvittük megkereszteltetni, aztán amikor akkora lett, beírtuk hittanra is. Ehhez ragaszkodtam. Ahogy iskolás lett. Talán 1950-ben. Vagy 51-ben? Nem emlékszem pontosan. Nekem ez magától értetődő volt, bár az idők egyre kevésbé kedveztek a vallásos nevelésnek. Akkor már titkolni kellett. A klerikálisokkal úgy bántak, mint a pestissel. De én el sem tudtam képzelni mást. A Havas Boldogasszonyba vittem. A Krisztinában. Ahol az esküvőnk is volt. Aztán már misére is csak suttyomban lehetett járni, apuka meg egyáltalán nem járt. Ő szocdem volt húszéves korától, a majorsági apátok életét meg annyira közelről látta, hogy egészen kiábrándult a vallásból már gyerekkorában. Pedig jó feje volt, azt akarták, legyen ő is pap. Neki viszont esze ágában sem volt. De ezt jól tudod. Laci viszont komolyan vette, nagyon is komolyan. Ahogy csak egy kisgyerek tudja. Misére is járt, előtte gyerekgyónásra. Ministrált is. Biztos emlékszel rá.

- Persze. Nagyon irigyeltem, hogy abban a szép csipkés szélű ingben lehet. Olyan volt, mint egy angyal. De a lányok akkor még nem ministrálhattak, ha jól tudom. Szóval esélyem sem volt, hogy én is felvehessem azt a hófehér, aszúros csodát.

- Emlékszem, mennyire tetszett neked. Alig vártad, hogy elsőáldozó lehess. Aztán egyszer csak... Mintha Lacikában eltört volna valami. Ahogy a hegedűje nyaka. Nem lehetett belőle kihúzni egy szót sem. De már nem

akart többé se misére menni, se ministrálni. A hittant is egyre többet ellógta. Ezt Kornél atyától tudtam. Akihez hittanra járt. Ő volt a gyerekek gyóntatója is. Aztán egyszer csak kiderült, hogy nem jár. Összefutottunk az utcán, dicsértessék, dicsértessék, és nem is magától mondta, csak rákérdeztem, minden rendben van-e, jól halad-e Lacika. Zavarba jött, és csak annyit mondott, hogy de hiszen nem látta a gyermeket egy hónapja. Aztán elszietett. De mi úgy tudtuk, hogy igen. Otthon nem mondta el. Csak csavargatta a nyakát, és elvörösödött, amikor rákérdeztem. Olyasmiket mondott, hogy elkésett, és nem akart zavarni, máskor meg azért nem ment, mert nem volt kedve. Azt hittem, a füllentés miatt viselkedik ilyen furcsán. Hogy csak kamaszodik. Mint én, amikor lehasaltam a kőre a zár-dában. Nem akartam tovább faggatni. Egyedül a templomi zenekarba járt rendszeresen, fel is lépett még sokáig, akkoriban Czigány György orgonált a templomban, őt nagyon szerette. Ha templomi hangversenyt adtak, és Czigány György vezényelte őket, egyszer sem maradt el. A próbákra is járt becsülettel. Azt nagyon komolyan csinálta. Játszottak Bachot, Händelt. Csodálatos volt. De a többi, az egészen kimaradt. Aztán ma délután valahogy lett egy rossz sejtésem. Egy nagyon rossz. Egy megérzés. Tulajdonképpen nem is tudom, hogy mondjam el. Nem akarnék senkit rágalmazni. Pláne ennyi év után. De az jutott eszembe, hogy annyira váratlan volt az egész. És hogy azután Laci egészen elvesztette az Istent. Amitől rettegettem. Féltettem nagyon az istentelenségtől. Az a teljes árvaság. Én csak a félárvaságot ismertem, de az is sokkal üresebb lett volna, ha nem hiszem azt, hogy az édesapám valahol egyszer még találkozik majd velem. És ma valahogy eszembe jutott, hogy volt egy alkalom, amikor...

Erzsébet elhallgat, láthatólag töpreng, ahogy magában felidézi az évtizedekkel korábbi Márvány utcai lakást, az utat a krisztinavárosi templomig, a felnőtt fia tízéves arcát, és hogy az igyekezetben, hogy minden képet újra frissen lásson, időre van szüksége. Sári türelmesen vár, aztán finoman megérinti az anyja ölbe ejtett kezét.

- Milyen alkalom, anyukám?

- Kornél atya nem tudott bemenni a templomba, mert megfázott, és a lakására rendelte fel a hittanos kisfiúkat, hogy a ministrálás előtt tudjanak gyónni. És ez volt az utolsó, hogy Laci gyónni ment. Vagy hogy hittanra egyáltalán. És hogy talán ott, hogy akkor történt valami, amit nem mondott el, és amit meg sem próbálok kitalálni, de azt hiszem, a rózsafüzér közben az ember sejtései nem csak a fejből jönnek, és hogy sajnos jól sejttem, amit sejtetek. Fogalmam sincs, ezt hogyan tehetném jóvá. Hiszen én voltam az anyja, aki elengedte oda, ahol az a valami történt vele, ami miatt aztán Laci már nem is kereste többé az Istent. Borzasztó bűntudatom van emiatt. Gyötrő bűntudatom. Hogy nem jöttem rá korábban? Ha igaz, és ha akkor kiderül, apukád lehet, hogy agyonüti Kornél atyát és még ő kerül börtönbe. És azt hiszem, Lacit meg sem kérdezhetem erről. Ahogy Kornél atyát sem, hiszen már rég meghalt. Senkinek nem mondhatom el, hiszen ez így tiszta rágalom lenne. Nem beszélhetek tényként egy sejtésről. Egy látomásról végül is.

- Dehogynem. Most éppen velem beszélsz róla. Itt vagyok és hallgatlak. Borzasztó titok. Ha igaz, akkor azért, ha rosszul sejtet, akkor azért. Édes Istenem.

- De nem sejtem rosszul. Ilyet nem talál ki csak úgy az ember. A saját fiáról.

- Gondolom. Biztos, hogy nem. Próbálg megnyugodni. Nem hiszem, hogy csak álmokban is felmerült benned ez a lehetőség akkoriban. Amikor elengedted a lakására. Valószínűleg tökéletesen bízta Kornél atyában.

- Olyan kedves volt. Táborokat is szervezett a fiúknak nyaranta. Oda aztán már érhető okból Lacika nem ment el. Pedig hívták a hittanos barátai. De Laci kerek percc megmondta, hogy nem akar odamenni. Gyánút kellett volna fogynom. Olyan erős volt az ellenállása. Nem szokott velem így ellenkezni. De Kornél atyával kapcsolatban nem éreztem semmi rosszat. Aztán egy idő után már kezdett kinyílni a szemem. Amikor kiderült, hogy az egyik segédpüspök felnevelt magának egy árvalányt a lakásában. Hogy segítsen rajta. Gondolhatod, hogyan segített. Az ágyasa lett szegényke. És persze nem mert szólni senkinek. De nyílt titok volt. Apuka csak bólogatott. Ő már eleve rossz véleménnyel volt a zirci apátok néhány viselt dolga miatt. Nem tudott senkiben bízni, aki csuhás. De mire ez kiderült, Laci már elvesztette az Istent. Csak azért imádkoztam, hogy az Isten ne veszítse el őt.

- Hú, anyukám, azt hiszem, egy kicsit sok lesz ez egy napra. Mi jöhet még? Már el se merem képzelni.

- Ez már könnyű lesz. Mert az ötödik titok, Jézus megtalálása egy kicsit megvigasztalt. Amikor az ünnepi forgatagban Mária és József elveszítik szem elől. Annál kevés szörnyebb érzés van, amikor az ember szem elől veszíti a gyereket a tömegben. Egyszer te is elvesztél egy május elsejei felvonuláson, emlékszel?

- Jól megjedtem. Apuka hangja segített. Míg meg nem hallottam, azt hittem, kiugrik a szívem. Jaj, nagyon félttem.

- És mi is éppen így féltünk. Aztán ahogy te, Jézus is meglett. Nem is értette, miért olyan rémültek a szülei. Amikor ezen a titkon töprengtem, egy kicsit megnyugodtam. Azt hiszem, úgy lehet ez valahogy, hogy valójában Laci... hogy ő is tud kapcsolódni Istennel, csak valahogy másképp. Hogy hozzá a zenén keresztül szól. Akkor is, ha Laci nem tudja, hogy... Mert nem szavakkal mondja neki, amit mond. Amikor például vezényel, vagy zenét szerez, akkor valahogy szavak nélkül átadja neki a világ törvényeit, és akkor az Isten van ott jelen a hangokban.

Szegedi Kovács
György

SZARVASBOGÁR

Hátára dőlve rúgkapáló
kemény páncélú istenteremtény
kivégeznek itt
szétropogtatnak lábuk alatt
mint egy pattogatott kukoricát

Nézzétek az elmebajost a bogárral

Vittem
messze minden veszélytől
közel a tölgyeshez

Így vigyél ki Uram engem is
ha talán érdemes – mint egy dögért – felindulni
elmebajos tettekre
egy nehéz FÁT ültetni valahol
egy kopár hegyoldalon
ezerszer felmászni rá és újra visszaesni

ezerszer felmászni rá
és újra visszaesni

TŰZ

Azóta talán
jobban megállok
egy-egy sárga rózsza előtt
s ahogyan az égből csorgó fényben
a testemben szétfolyó tűz táplálja
futásaim pazar lendületét
a későn jött felaranylásban
mégsem maradtam le
semmiről.

„AZ ÉLET ÁLARCOS JÁTÉK” KEMÉNY ZSIGMOND ÉS ASBÓTH JÁNOS MŰVÉSZREGÉNYEI

Németh Sámson
Győző

Az ELTE BTK

Irodalomtudományi

Doktori Iskolájának

hallgatója.

1.

A 20. században több olyan nagy regény is született, amely a világháborúk tapasztalatai alapján volt kénytelen szembenézni a múlt művészeti ideológiáival. Hermann Hesse 1943-as *Az üveggyöngyjátéka*, Hermann Broch '45-ös *Vergilius halála* és Thomas Mann '47-ben megjelent *Doktor Faustusa* egyrészt a *Wilhelm Meister tanulóéveivel* induló művészregény műfajának végpontjaként, másrészt a romantikából eredő művészeti szekularizáció mérlegre helyezésével egy korszak lezárásának igényét is artikulálják. E három nagy összegzés más-más aspektusból vizsgálja és teszi felelőssé a művészetet azért a morális katasztrófaért, amely a világháború borzalmiban testesült meg. Mindháromban megjelenő vád a művészetnek az érzéki szépség birodalmába való száműzése, amely a morális megkülönböztetés és a valóság megismerésére való törekvés hiányából fakad, és Broch Vergiliusát az *Aeneis* elégetésére sarkallja. Hesse utópiájában a művészet érzékisége és individualizmusa az emberi ösztönök szabadjára engedésével a világháborúk pusztításába torkolló korszaka, a „tárcairodalom” időszaka volt, szemben az igazság hierarchikus társadalomban történő szolgálatával. Thomas Mann egyenesen démoni erőt tulajdonít a zenének, Adrian Leverkühn művészi csúcsteljesítményét az ördöggel kötött szerződés alapján képes elérni: „A mű nem megismerés”¹ – mondja Mann elbeszélője, hanem „puszta felszín”² – vélekedik Vergilius Broch regényében.

A világ látszat és valóság, felszín és mélység, külső és belső kettősségében létezik, ez a 19. század második felének a tapasztalata, elég Nietzsche Dionüszosz–Apollón vagy Freud tudatalatti–felettes én oppozícióira gondolnunk. Látszat és valóság problémái különös hangsúllyal jelentkeznek az 1849 utáni magyar irodalomban. A Szontagh Gusztáv által meghirdetett egyezményes filozófia alap gondolata volt, hogy a „lét és a róla való tudás azonos”,³ a tárgyi világ és benne az ember az isteni gondolat megnyilvánulása. A gondolkodó feladata az „eszményinek és a valónak egyezményét megalkotni”,⁴ gondosan elkerülve a fentebb leírt látszat–valóság kettősségének esztétikai és morális következményeit, viszont ismeretelméleti alapokat adva az eszményítés esztétikájához, amely a naturalizmus és a túlzott idealizmus ellen egyaránt védelmet biztosított.⁵ A kiegyezés után ennek ellenére a látszat lett a politikai, társadalmi és egyéni élet meghatározója, az irodalom pedig a látszatokkal való szembenézés és az azok fölött való szemet hunyás mentén választható szét élesen – állapítja meg Németh G. Béla a korszakról szóló tanulmányában.⁶ Az egyezményes világ felbomlása látszatra és valóságra a vesztes szabadságharc és a reform-

1 Thomas Mann: *Doktor Faustus*. (Ford. Szőlőssy Klára.) Európa, Budapest, 1977, 221.

2 Hermann Broch: *Vergilius halála*. (Ford. Györfly Miklós.) Kalligram, Pozsony, 2004, 358.

3 Nagy Endre: *A magyar esztétika történetéből*. Kossuth, Budapest, 1978, 145.

4 Uo. 147.

5 Uo.

6 Németh G. Béla: Államiság és társadalmiság. In uő: *Hosszmeteszetek és keresztmeteszetek*. Szépirodalmi, Budapest, 1987, 443–451.

kori eszméket beteljesíteni kívánó kiegészítés történelmi tapasztalatából eredeztethető. A szabadságharcban elbukott eszmék nem valósíthatóak meg többé, azok csak látszatként borulnak a világra, ez a dezillúziós író-nemzedék alapélménye. „A képzelet nem lesz sehol testté // Alföld sem oly szép, mint Petőfi festé” – írja Arany László *A délibábok hőseiben*,⁷ de ennek tömörebb és jóval korábbi megfogalmazását olvashatjuk ki Vörösmarty profetikus hevületű verséből, az *Előszóból*. Az ünnepre fordult természet az „új, dicsőbb teremtés” hangján való üdvözlést követő katasztrófa után „vén kacér” képében, hazug, buja és elfajzott nőként jelenik meg, akihez a vers egyetlen kérdése szegeződik: „Hová tevéd boldogtalan fiait?”

Az elkendőzött arc, valóságot eltakaró látszat, azaz a külső és belső különbözőségének kérdése Søren Kierkegaard Hegel ellenében megfogalmazott filozófiai írásának, a *Vagy-vagynak* alaptétele. A külső és belső nem azonos, ez a kétség igazolódik az esztétikai életvitelt megvalósító „A” írásában, *A csábító naplójában*. Johannes szerelmét, Cordéliát nem birtokolni vagy szeretni akarja, hanem esztétikailag élvezni: „Esetemben egyáltalán nem arról van szó, hogy külső értelemben birtokoljak egy leányt, hanem hogy művészi módon élvezzem.”⁸ Az udvarlás és eljegyzés gondosan megtervezett színjátéka az esztétikai-erotikus élvezetet szolgálja. A megvalósult házasságnak azonban etikai követelményei vannak, amelyek túlmutatnak a tiszta esztétika határain, ezért amikor kiélvezte magát Johannes, felbontja az eljegyzést, Cordélia pedig a megcsaltak bizonytalanságával búcsúzik leveleiben a férfitől. Kierkegaard munkájában a csalás más megvilágításban is előkerül. Az erkölcsös „B” feddő hangvételű írásában, amikor a csaló, érzei „A” szemléletmódját kárhóztatja: „Az élet álarcos játék, magyarázod; számodra kimeríthetetlen szórakozási téma, és még soha senkinek sem sikerült megismernie téged; mert minden megnyilatkozás mindig csalás [...]. Tevékenységed abból áll, hogy igyekszel megőrizni rejtkehelyedet, és sikerült is, mert álarcod a legrejtélyesebb; te ugyanis semmi vagy, és mindig csupán a másokkal való viszonyban létezel, és eme viszony révén vagy az, ami vagy.”⁹ A csaló élete kettősségben ragadható meg: külső viselkedése és megjelenése álarcként elfedi valódi szándékait. Azonban nem marad hatástalan a csalás a megcsalt lelki történéseire. A megcsalt ember ellentmondásba kerül önmagával, vizsgálja csalatkozásának minden mozzanatát, folyamatosan reflektál arra, hogy a „csalás valóban csalás-e”.¹⁰ Látszat és valóság kierkegaardi értelmezése összeolvasható az első magyar művészcikéknél problémájával. A művészet és megismerés, látszat és valóság viszonya a megcsalás aktusán keresztül bontakozik ki Kemény Zsigmondnál *A szív örvényeiben*, még teljesebben Asbóth János *Álmok álmodója* című regényében.

2.

A két, jelentősen különböző szerző műve meglepő egyezéseket mutat. Mindkettő Velencében játszódó szerelmi történet, mindkét főhős fest-

⁷ Arany László: A délibábok hőse. In: *Arany László összes költeményei*, <https://mek.oszk.hu/00500/00599/00599.htm>

⁸ Søren Kierkegaard: *Vagy-vagy*. (Ford. Kunos László.) Gondolat, Budapest, 1978, 473.

⁹ Uo. 768.

¹⁰ Uo. 221.

ményeken keresztül igyekszik feltárni szerelmének jellemvonásait. A szabadságharc leverése után keletkezett *A szív örvényei* (1851) című kisregényben Szeredy Anselm, a magát „lélekbúvárnak és műértőnek”¹¹ gondoló arisztokrata a Manfrini-palota képtárában megpillant egy, Carlo Dolce *Bűnbánó Magdolnáját* szemlélő eszményien szép nőt. Hogy ki az ismeretlen, láthatóan nem olasz származású nő, és miért nézi olyan behatóan a remekműnek nem tartható képet – ez adja meg a regény alapproblémáját. Anselm és az olvasó csak apránként ismeri meg Agatha élettörténetének vetületeit, Agatha különböző szerepeinek tükrében. „Agatha fehér köntösben” beteget ápol, „Agatha szeszélyes keleti mezben a kalandok ösvényein” az olasz szabadságmozgalomban vesz részt, és „Agatha a Bűnbánó Magdolna-kép előtt”¹² egy és ugyanazon személy. Anselm az elbeszélések alapján nem tud kiigazodni a nő jellemén, hogy az inkább „tengerhabokból kilépő Aphrodite” vagy „Bűnbánó-Magdolna-kép”.¹³ Barátja, Pongrácz ezt a kettősséget így foglalja össze: „ördög vagy angyal... mit tudom én”.¹⁴ Választ remélve Anselm visszatér a képtárba, hogy alaposan szemügyre vegye Carlo Dolce festményét és azon keresztül megismerhesse Agatha jellemét. Itt érti meg a nő kettős alakjában rejlő értelmet. A festmény Magdalénát a bűn felismerésének pillanatában ábrázolja, a szemek már bűnbánóan az ég felé merednek, az ajkak viszont még az elmúlt kéjek mámorától görbülnek mosolyra. Ezt a képleírást olvassa rá Anselm Agathára, tehát a nő megismerésének alapjául egy festmény szolgál: „Ah, de a mit naplóm végső soraiiban Magdalénáról írtam, nem jellemzi-e Agatha kedélyvilágát is?”¹⁵ Viszonyulása és a nő viselkedésének értelmezése e kép jelentése mentén történik: „féltékeny vagyok... féltékeny, nem vetélytársaimért, de azokért, kiknek nem lehettem vetélytársa”.¹⁶ Amikor Agatha Anselm jegyeseként egy álarcosbálban találkozik Anselm új sógorával, az Agathát mániákusan üldöző Wranich Izidorral, a maszk eltakarja a nő reakcióit, így azokat Anselm teljességgel félreérti. Elválásukkor csak annyit kérdez: „Hányadik csalatott vagyok?”¹⁷ Az olvasó később részletesen megismeri Agatha ellentmondásos viselkedésének mögöttes motivációit, azonban Anselm számára ez mindvégig rejtély marad: amikor Agatha teljes élettörténetét elküldi neki, nem töri fel a szekretert, mivel hinni akar benne „s a hitnek nincs tudásra szüksége”.¹⁸ A hit transzcendenciájával hidalja át Kemény a látszat és valóság problematikáját, mintegy felvillantva a kierkegaard-i vallásos létstádium életbölcességét.

Asbóth főhőse, Darvady Zoltán a kiegyezés visszasságaiból kiábrándulva érkezik Velencébe, ahol beleszeret Irmába, a sikeres magyar énekesnőbe. Kapcsolatukat azonban állandó bizonytalanság kíséri, Irma hol hűvös és elutasító, hol szemrehányóan sürgeti találkozásukat: valódi jelleme megismerhetetlen marad Darvady számára. Hasonló problémával

11 Kemény Zsigmond: *A szív örvényei*. In uő: *Kisregények és elbeszélések*. (Sajtó alá rend. Bényei Péter.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997, 8.

12 Uo. 31.

13 Uo. 31.

14 Uo. 41.

15 Uo. 46.

16 Uo.

17 Uo. 48.

18 Uo. 74.

áll szemben Asbóth főhőse, mint Szeredy Anselm Kemény regényében, azonban Darvady esetében a képiség viszonyukat alapjaiban meghatározó erővé válik. Darvady Irma alakját festményeken keresztül értelmezi, Bellini egyik Madonna-képeként vagy antik szoborként jelenik meg előtte. Innen eredeztethető Irma megismerésének lehetetlensége is.

Gottfried Boehm *A kép hermeneutikájához*¹⁹ című tanulmányában a képi identitást a nyelv fogalmi médiumával kontrasztban világítja meg. A nyelvi eszközökkel, szavakkal megjelenített és a festményeken ábrázolt dolgok között alapvetően identitásbeli különbség van. Szó és valóság referenciális, jel-jelzett viszonya nem érvényes a képre, mert az a képiség erejével hat, amely más természetű, mint a nyelvi megjelenítés. A nyelv esetében a dolgok létét el lehet vonatkoztatni azok megjelenési formájától, egy entitás különböző megjelenési formái mind ugyanabba a nyelvi kategóriába esnek. A nyelv kategoriális stabilitást ad a dolgoknak a változó megjelenési formák ellenében, a képen megjelenő dolog viszont nem szakítható el megjelenési körülményeitől, sőt, a megjelenés a létezés egyetlen dimenziója, tehát a festett dolgok a képben nem választhatók szét egymástól.

Darvady Irma alakjának értelmezésekor leválasztja Bellini Madonnájának arcát a képről, és ráilleszti Irmára. Ez a nővel való első találkozásakor történik, amikor az Il Redentore templomból kilépve – ahol kontemplatív „vagyatlan elégtelenség”²⁰ állapotát élvezte – a festmény alakjaként pillantja meg egy gondolában Irmát: „az én Madonnám ült, szakasztott az az arc, szakasztott abban a félvilágításban, csakhogy a fájdalomnak merengésével színtelenebb ábrázatán”.²¹ Következő találkozásukkor szintén a Madonna-arcot látja, azonban attól eltérően: „ott van megint az én Madonna-arcom. És mégsem az. Az arc az. De nem Madonna-arc többé.”²² Az új Madonna Bellini képével ellentétben nem a Schopenhauer által meghirdetett művészet általi megváltást biztosítja, hanem testi kéjt ígérő démoni csábítóvá válik: „egy démon, mely a kéj mámorát hozza a siralom gyermekeinek, új hitvallást, új megváltást abban a mámorban, melyben elmerül bánat, keserv, szenvedés”.²³ A szent Madonnától csupán a látvány, esztétikai hatás útján jutott el Darvady annak ellentétéhez, a démonikus csábítóhoz, a kéj megváltását hordozó „Anti-Madonnához”. Darvady a történet ezen pillanatáig még nem beszélt Irmával, az imént bemutatott két jelenet ellentétessége a vizuális benyomások hatására történik. Darvady Irma alakját festményként érzékeli, képleírásaiban hagyományos módon keveredik a kép materiális leírása és annak befogadóra tett hatása, azaz megállapításai korántsem a valóság megismerése, hanem ingatag interpretációk lesznek. Darvady számára nem csupán a kép médiuma jelent a megismerés szempontjából sikamlós talajt. Irma leveleinek olvasásakor a *Vagy-vagy*ből idézett sorokkal egybevető véleményre jut: „Mindenik egy-egy szerep. Mindenikből sugárzott egy-egy érzelem, egy-egy szenvedély. Szerep-szerep!”²⁴ Asbóth főhőse szembeül az irodalmi szöveg tisztán

19 Gottfried Boehm: *A kép hermeneutikájához*. (Ford. Eifert Anna.) *Athenaeum* I/4 (1993), 87–112.

20 Asbóth János: *Álmok álmódója*. (Kiad. Szilágyi Márton.) Osiris, Budapest, 2009, 76.

21 Uo. 71.

22 Uo. 77.

23 Uo. 88.

24 Uo. 142.

intencionális mivoltával, a referencia nélküli mondatokkal, amelyek mögött nincs létautonóm valóság, jelentésük csak a valóság látszatát keltik – ahogy azt Roman Ingarden megfogalmazta.²⁵ A művészetbe menekülő, a valóságot művészetként élvezni kívánó Darvady az artisztikum csapdájába esik. Irma levelei ebben az értelemben irodalmi alkotások, amelyek mögött nem a valóság, hanem csak fikció húzódik. Az Asbóthra nagy hatással lévő Schopenhauer az akaratról való lemondásban látta az ember megváltásának lehetőségét: „Valóban az eredendő bűn tana (az akarat igenlése) és a megváltásé (az akarat megtagadása) a nagy igazság, amely a kereszténység magvát teszi.”²⁶ E megváltást a műélvezetben, a műalkotások okozta kontemplatív állapotban tartotta elérhetőnek. Darvady Velencében ezt kívánja megvalósítani, amikor az Il Redentore falai közt Bellini Madonnáját csodálja.

Darvady pygmalióni kísérlete, miszerint Bellini Madonnáját Irma alakjában életre kelti, a francia művészregényekből ismert módon kudarcra végződik: a művészet rátelepszik a valóságra és megismerhetelenné teszi azt. Édesanyja elvesztésével a teljes reménytelenségbe hullott Darvady számára nem a hit – mint Keménynél –, hanem a kötelességtudat és munka jelent menekvést. Ez az életelv azonban kissé ironikusan is értelmezhető módon, egy irodalmi idézettel zárja a regényt: „Munkálkodó légy, ne panaszkodó” – Bánk szavai ezek Tiborchoz Katona drámájából. Kemény és Asbóth azonos problémát hasonlóan fejtenek ki, amelyet Kierkegaard már idézett szövegében így fogalmazott meg: „az élet álarcos játék”. Innen tekintve nem tűnik véletlennek, hogy mind Szeredy Anselmnek, mind Darvady Zoltánnak az álarcosbálokról híres Velencébe kell utaznia, hogy szembesüljön a művészet – 20. századi példáinkban – oly sokat kárhozott látszat-mivoltával.

ELENGEDTE, MAGÁRA HAGYTA

Gellén-Miklós
Gábor

Van közöm
ehhez is.
Fény,
rács, ablak-
keret, legvégül
én. Ez a helyes
sorrend.
A mozdulatlan
faliórában
tökéletesen üres
idő. Porszem
csapódik az üvegnek,
végállomása
mégsem ez a vers.

Aki mindezt nézi,
vajon mit lát?
Valaki próbált
megkapaszkodni,
de a függőnyt
elengedte a karnis,
magára hagyta.
Itt a huzat az úr. Üveges
tekintettel merednek
a magány nyílászárói.
Kintről semleges utcazaj.

²⁵ Roman Ingarden: *Az irodalmi műalkotás*. (Ford. Bonyhai Gábor.) Gondolat, Budapest, 1977, 204.

²⁶ Arthur Schopenhauer: *A világ mint akarat és képzet*. (Ford. Tandori Ágnes, Tandori Dezső.) Osiris, Budapest, 2007, 482–483.

Markó Béla

1951-ben született

Kézdivásárhelyen.

Költő, műfordító.

Legutóbbi írását

2025. 4. számunkban

közöltük.

**A NÉMET ERDÉLY
FRANZ HODJAK EMLÉKÉRE**

Több Erdély volt még gyerekkoromban, bár én sokáig csak egyről tudtam. A magyar Erdélyről. A Kárpátok belső kanyarulatában, a legkeletibb magyar városkában, Kézdivásárhelyen születtem, ott is nőttem fel. Az ötvenes években a Marosvásárhely központú Magyar Autonóm Tartományhoz tartoztunk, magyarul zajlott az élet, magyar feliratok voltak mindenfelé. Hamar megtudtam természetesen, hogy románok is élnek Erdélyben, egy-két hivatalnok jutott belőlük Kézdivásárhelyre is, sőt, román volt a tanárnőm is, aki a román nyelvet tanította nekünk az iskolában. De ezek a kivételek nem rendítették meg a hitünket, hogy Erdély ugyan ideiglenes megszállás alatt van, de a helyzet előbb-utóbb megváltozik, hiszen mi, magyarok vagyunk többségben. Ami persze már akkor sem volt igaz. Aztán a Magyar Autonóm Tartományból kivették Háromszéket, és Brassó lett a tartományi székhelyünk. Egy-két iskolai kirándulás alkalmával rá kellett jönnöm, hogy bizony leginkább román és majdnem annyi német szót hallani Brassóban, de ha az éppen románul vagy németül beszélőkhöz magyarul szoltunk, legtöbbször nehézség nélkül magyarul válaszolt nekünk. Igen, legalább három Erdély volt akkoriban, de talán több is. Egyik kisebb, másik nagyobb, de mindegyik külön életet élt a nagy együttlétben: örmény, zsidó, cigány, és valahol fent északon még ukrán Erdély is volt abban az időben. Nem beszélve arról, hogy a magyar Erdély is más volt a székelyek, a mezőségiek, a kalotaszegiek vagy szilágyságiak képzeletében, és német Erdély is kettő volt, szász és sváb. 1970-ben, tizenkilencévesen jártam legelőször Kolozsváron, akkor felvételiztem a bölcsészkarra. Megtapasztaltam, hogy Kolozsvár is több van, és nemcsak a távoli történelemben, amikor egy időben szabályos rendben váltották egymást a német és magyar polgármesterek, hanem az én ifjúkoromban is egymás mellett élt egy nagyobb román Kolozsvár és egy kisebb magyar. A multikulturális Erdély még azokban az évtizedekben is valóság volt, és nem csupán a kezdeti Ceaușescu-rendszer kötelező retorikai fordulata, miszerint Romániában „románok, magyarok, németek és más nemzetiségűek” élnek együtt. Ráadásul azt is láthattam, hogy a zsarnoki elnyomás nem feltétlenül állítja szembe az egyik kultúrát a másikkal, hanem sokszor szolidaritásra késztet. Hiszen az egyetlen nyelvet, egyetlen kultúrát propagáló rendszer minden kultúrát tönkretesz. Elsilányítja azt is, amit látszólag preferál. A kizárólagosság mindig kultúraellenes.

Meghalt a minap valahol Németországban a romániai német irodalom egyik legnagyobb hatású alkotója, a költő, író és műfordító Franz Hodjak. Tavaly töltötte a nyolcvanadik évét. Amikor én megkezdtem a bölcsészkaron a magyar-francia szakot, ő akkor végezte a német-románt. Nagyszebeni volt, ám ott maradt Kolozsváron a Dacia Könyvkiadó német szerkesztőjeként. Nem túl közlelő, de ismertük egymást. Az a bizonyos szolidaritás a legjobban talán az írók, irodalmárok közt érvényesült. Mégis úgy érzem utólag, hogy nem figyeltünk egymásra eléggé, külön világban éltünk mi, magyarok, külön a románok és a németek is. Látszólag rendjén is van ez bizonyos értelemben. Mert az erdélyiség lényege éppen az, hogy

ki-ki őrzi a maga kultúráját, nem feltétlenül egymás ellenében, hanem amikor szükséges, a diktatúrával szemben, amely ezt az egészet szeretné összekeverni. Csakhogy ily módon tanulni sem tanultunk egymástól annyit, amennyit kellett volna. Pedig micsoda generáció volt az! A románok, a németek és mi is. A románokról sokat tudunk azóta is nyilván, a magyarok egy része eltűnt a köztudatból, egyesek kitelepültek, mások végleg elhallgattak, de sokan vagyunk még, akik emlékezhetünk rájuk. Viszont a németek? Hol van az a nagyszerű csillagsereglet, amely ott fénylett egykor Temesváron, Kolozsváron, Bukarestben? Kiváló költők és írók a ma már Nobel-díjas Herta Müllertől Richard Wagnerig, Werner Söllnertől Hellmut Seilerig, Rolf Bossertig vagy William Totokig. Szászok és svábok Erdélyben vagy a Bánátban, de ma már csak németek valahol Németországban. Akik még élnek egyáltalán.

Mi, magyarok joggal siratjuk magunkat és a fogyatkozó magyar Erdélyt, de van-e szemünk és fülünk észrevenni, hogy közben eltűnt, valószínűleg immár végleg, a német Erdély? Eltűnt egy olyan kultúra, művészet és irodalom, amely különbözött a miénktől és a románokétól is, de furcsa módon szegényebb lett ezáltal a mi kultúránk is. Hiszen a transzilván lét lényege az is, hogy nem csupán a magunkéhoz, hanem a másik nép kultúrájához is mérjük, amit alkotunk. Mások mellett, másokhoz méretkezve vagy olykor mások ellenében létezzünk. Hányszor hallottam egyik-másik öntelt magyar ismerősömtől lekicsinylőleg, hogy a magyar falvakhoz képest milyen rendetlenek a román falvak. Balkániak úgymond. Ilyenkor mindig azt válaszoltam, hogy tessék csak a német falvak rendjére figyelni, és mindjárt kiderül, hogy mi is milyen rendetlenek vagyunk hozzájuk képest. Rend és rendtelenség amúgy is képlékeny fogalmak, maradjunk annyiban, hogy különbözünk egymástól, és ez a jó. Illetve különböztünk valamikor, mert a németek már sehol sincsenek, itt hagyták nekünk erődítményszerű zárt portáikat, de azokban már nem szászok vagy svábok laknak. És itt hagyták a kultúrájuk egy részét is szerencsére, legalábbis az irodalmat, például Franz Hodjak a maga rendkívül izgalmas költészetét és prózáját, amiből sok minden magyar fordításban fellelhető. Mint ahogy az élettörténete is olvasható magyarul Király Zoltán és Szenkovics Enikő velem készített, idén megjelent beszélgetőkönyvében (*Soha senkire nem lőttem*).

Európába igyekszünk mostanában, és nincs igazuk azoknak, akik vissza akarnak tartani minket. De közben itthon Erdélyben is be kellene járni azt a szellemi tájat, amely tulajdonképpen maga is egy kisebbfajta Európa. Keressük a modellként felmutatható kisebbségi stratégiákat Európa-szerte Finnországtól Katalóniáig, és nem vesszük észre, hogy Erdély maga is többféle mintát kínál nekünk. Csak az irodalomnál maradva, újra meg újra elgondolkoztatott annak idején, hogy milyen nagy különbségek vannak a többé-kevésbé hasonló helyzetben levő felvidéki, délvidéki vagy erdélyi írói stratégiák között. Ez részben a magyar közösségek túlélési stratégiájának különbségeiből is adódik, vagy akár a sajátos történelmi-társadalmi helyzetből, de nem csak. A vajdasági magyar írók nyitott, nagyon modern irodalomeszménye, az *Új Symposion* által képviselt avantgárd nyelvszemlélet alapvetően eltért például az erdélyiek sokkal tradicionálisabb, az ellenállás eszméjét a történelmi előzményekből levezető iro-

dalomfelfogásától. Más volt a nyugatbarát jugoszláv kommunizmus, mint a román nacionálkommunizmus, mondhatnánk. Csakhogy itt mellettünk Erdélyben Domonkos István, Sziveri János vagy Tolnai Ottó előremene-
 küülő vers- és prózaeszményét, a fokozatos nyelv- és identitásvesztésre
 reflektáló, hol fájdalmasan szikár, hol szürreálisan csapongó írásmódját
 szintén fellelhattük (volna), de nem köztünk, magyarok közt, hanem a
 németeknél. Most, hogy előveszem, a szintén kolozsvári Szenkovics Enikő
 kiváló fordításában, Franz Hodjak verseit és 2003-as nagy hontalanság-
 regényét, a *Homokkal teli bőröndöt (Ein Koffer voll Sand)*, mintha Tolnai
 Ottó mondatai közt járnék. (Persze minden mindennel összefügg mégis,
 mert rögtön eszembe jut, hogy az ugyanehez a nemzedékhez tartozó és
 a nyolcvanas években ugyancsak kitelepült Kenéz Ferencnek verseskötete
 jelent meg hasonló címmel 1972-ben: *Homok a bőröndben*.) Eltérítésnek
 nevezném ezt a kép- és mondatszerkesztési módszert. Tolnai és Hodjak is
 eltéríti a mondatot, és éppen ezért hallatlanul izgalmas olvasni őket, mert
 az alany és állítmány úgy van a helyén, a nyelvi struktúra úgy racionális,
 hogy közben a gondolat mindig másfelé kanyarodik, mint amire számí-
 tunk. Eltérül a mondat, eltérül a vers vagy a regény mondatonként és egé-
 szében is, akárcsak az életünk, sugallják mindketten. Nagy költők, nagy
 írók. És kisebbségiek. Újraolvastva Franz Hodjakot, kissé el is szégyellem
 magam, hiszen mintha nem mi, hanem ő látná a maga teljességében Erdé-
 délyt: „Lépcsőn föl / s le, a szerelem / három nyelven próbál. Eltávozza,
 / visszatérve, több utód, / mint előd, / félúton valakihez tartozva / és
 elhagyatva, keletiesen, / nyugatittasan” (*Erdély, ősziesen*). Csupa irónia.
 És mégis csupa pátosz. Nem kell ezen csodálkozni, mert a hontalanság,
 a hazavesztés patetikus téma, de mindezt csak iróniával és öniróniával
 lehet elviselni: „A szememben látom az almavirágot, / mely bámul rám.
 Akárha felszólítana, / csak nem tudom, mire. A kényelmes // heverőnél
 mindig is fontosabb volt számomra / a kényelmes cipő. Aki egy kisebbség-
 hez tartozik, / annak gyorsnak kell lennie” (*Almavirág*). Van logikája, nincs
 logikája? A kisebbségi létnek sincs logikája. Vagy mégis van? Ne döntsük
 el! Franz Hodjak versei az elvesztett Erdélyt gyászolják sokszor, az elvesztett -
 többnyelvű, többkultúrájú - Kolozsvárt. Lépten-nyomon emlegeti a
 magyarokat a *Homokkal teli bőröndben* is, az elhagyott régi haza és a soha
 igazán meg nem talált új haza közt bolyongva a szó szoros értelmében.

Azok a német fiúk és lányok, akikkel nap mint nap összefutottunk haj-
 dan a kolozsvári bölcsészkar folyosóin, esetleg a híres-neves háromnyelvű
 diáklap, az *Echinox* szerkesztőségében vagy akár a Dacia Könyvkiadónál,
 már akkor tudták, hogy milyen a multikulturális Erdély, amit mi talán ma
 sem tudunk. Holott, ismétlem, ugyanazokkal a kihívásokkal kellett szem-
 besülnünk, sőt, én oly módon is közel kerültem hozzájuk, hogy háromszé-
 ki származású, németszakos barátom, Veres István, aki később fordított is
 tőlük, sűrűn emlegette őket. Egy helyen éltünk, de másfelé néztünk, más
 jövőt terveztünk. „For ever. Mintha a végérvényes / örökre szólna. Hogy
 az emberek / úgy váltották a nyelveket, mint vonatokat / az állomáson,
 már // gyerekkoromban ismertem” – írja Hodjak (*For ever*). Ki erre, ki arra
 ment később a kolozsvári, temesvári, bukaresti állomásra. Egyikük, Rolf
 Bossert talán csak azért vándorolt ki Nyugat-Németországba a nyolcvanas
 évek közepén, hogy rá néhány hétre egy szabad világban lehessen ön-

gyilkos. Másikuk, Herta Müller a Nobel-díjig cipelte magával szülőhazája nyomasztó emlékét, amivel máig nem tudott megbékélni. Franz Hodjak meg kívárt az utolsó pillanatig, megvárta itthon a szabadság ígétét, majd 1992-ben kitelepült ő is.

Más volt az ő Erdélyük. Mintha mi kizárólagos tulajdonunknak tartottuk volna ezt a földet. A románok ugyancsak. A szászok és a svábok nem. De valamit ők sem mind tudtak, azt hiszem. Legalábbis akkor, a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején még nem. Hogy már elvégeztetett. Amikor 1968-ban a Német Szövetségi Köztársaság megbízásából egy ügyvéd megállapodást kötött a román államot képviselő szekuritátés tábornokokkal egy előre megszabott évi kontingens kiengedéséről fejé-
kénti váltságdíj ellenében, németes pontossággal megszabva kategóriánként az összeget, ezzel a döntéssel két évtized alatt felszámolták a német Erdélyt. Évente tízezer németet engedett el az egyezés szerint Románia, és ily módon 1968 és 1989 között közel kétszáznegyvenezeren hagyták el az országot. Utána meg már pénz sem kellett, mehettek, és mentek is, hiszen már csak csonka családok maradtak itthon. Az 1966. évi népszámláláskor Romániában majdnem négyszázezeren vallották magukat németnek, 2021-ben már csak alig huszonnégyezeren. Ha volt rá lehetőség, ki kellett menekíteni a németeket a diktatúra markából? Ez volt az egyetlen erkölcsös döntés? Lehet. De a következmények drámaiak mindannyiunk számára. Megszűnt egy képzeletbeli ország, amit úgy hívtak, hogy Siebenbürgen. Maradt még Ardeal, és maradt Erdély is, ki tudja meddig. Sorra itt hagy minket az a nemzedék, amely megírta a hazátlanság kínját és a hazakérés illúzióját. Írták az utolsó pillanatig, a betegség által házhoz – de nem hazához! – kötött Franz Hodjak is. Ismertük egymást, és mégsem.

KITERJED A FÉLELEM

Radnai István

engem már nem ráz meg a tekintély
mely fölém magasodott ellentmondani
az akkori erkölcs a felnőtthöz való viszony
táncoltak az idegek a félelem parkettjén

de akkor a szalontáncok évada volt
torz mozdulatok kokain remegés
magányos vonaglás a tekintélyelv ellen
akkor még családban éltünk némelyik csonka volt

akkor a háborúk s a jólneveltség mögött
a nyestetlen vágy akarát bokrai s a látszat
lázadni nem mertem igazán csak kerültem
közben az idegek lejtettek az ingó parketten

ma már nem remeg a gyomrom rezignáltan nézem
hiszen az egó kibújt a tojásból és csipog
csak az önzés kenyerét esszük csak a héját
az is penészes mint a társadalom

Zalán Tibor

[ASSZONYOM MA HULLÓCSILLAGOS AZ ÉG MA MEGINT TÚL SOK A MEGALVADT VÉR...]

asszonyom ma hullócsillagos az ég ma megint
túl sok a megalvadt vér a számban. amíg
te boldog zenékre táncolsz én szomjas homokban
hanyattlok és végtelen szeretkezésünkről álmodom
lehetne persze szomorúbb is
hajnalodik mire megírom ezt a verset akkorra
már ájultan fekszel az összekócolt szívű ciprusok alatt
szétfeszített combjaid közé fúrja vesszejét a halál
hullócsillagos az ég asszonyom ma elvándorol ablakunk
alól az erdő fejük alól a szomorú melegség
lejárt személyi igazolványom. lejárt utolsó haladékom is
rendőrnek szerelemnek üthető bitang vagyok. mint a
gyilkosok – köpenyemre dilettánsok vetik kockáikat
vetkeznek messzi partokon halott kedvetlen lányok ingüikkel
leterítik arcomat. jó így valakik emléke lenni
a fák felett villamos lebeg benne szállsz álmosan
és sírva fakadsz amikor véletlenül lenézel

Szegedi Eszter

1999-ben született

Debrecenben. Költő,

radiográfus.

SZAVAK KÜLÖNÖS SORRENDJE

Ha kezünkbe vesszük Zalán Tibor *és néhány akvarell* (Szépirodalmi, 1986) című kötetét, rögtön a második vers. Mégsem annyira rögtön, mert a könyv négyfelvű kiadásában (Gondolat, 2015) a magyar mellett angolra, németre és románra fordítva is olvashatjuk a szövegeket. Ennek a pár bevezető mondatnak az írása világitotta meg számomra a címadás különös módjának titkát. A korpusz fölé szögletes zárójelben illesztett verskezdő másfél sor nagyszerű kedvcsináló az olvasáshoz, az ismétlés előidézzi a befogadóban a kellően meditatív állapotot. De nem szívesen hivatkozom az adott szövegre cím alapján, olyan körülményesnek tűnik bemásolni a teljes szósorozatot, rövidíteni viszont nem szép. Nem is tudom, mit hagynék el belőle könnyű szívvel. Így értettem meg a költői szándékot az ötlet mögött: egyrészt a bevezetés a líra által teremtett világába, másrészt a határelkenés, hogy ne is legyen fontos az olvasó számára, melyik részt is vizsgálja az egészből.

Kulcsélmény az olvasás során ez a mákonyos elmerültség, a szavak különös sorrendjéből különös atmoszféra fakad, a megszólító első sor után a befogadó egyre mélyebbre süpped a költészet sűrű, langyos masszájába. Ettől a verstől igazán el lehet tanulni a lucid álmodás mesterségét. Támogatja ezt az érzetet a szavak, sorok hullámzása, a szépen kimunkált hangzóság. A sötét tematika megjelenik egészen mikroszkopikus szinteken: túlsúlyban vannak a mély magánhangzók, a dupla mássalhangzók pedig lelassítják az olvasás sodrát. Hallgassuk csak: „a fák felett villamos lebeg benne szállsz álmosan...” Az alliteráció, a dupla „l” hangok, az „m” és „n” tobzódása andalít. Gyönyörűen szavalható ez a líra, még a járatlanokat is könnyedén vezeti rá az érzéki, melankolikus előadásmódra.

Közelítsünk kissé a szövegvilághoz: a kötet címében megjelenik az akvarell mint festészeti technika. Való igaz, tekinthetünk úgy ezekre a sorokra is, mint vizes ecsettel, bő mozdulatokkal kialakított foltokra, melyek aztán panorámává lényegülnek a kép teljességében. Számomra inkább a Rorschach-teszt tintafoltjai jelennek meg a vers vásznán, mintsem egy lazúros, halvány égboltot benépesítő erdő vagy városkép. Még inkább hasonlítanám rézkarchoz, mivel azokra sokkal jellemzőbb, hogy örvénylően húzzák le szemlélőjüket egyfajta meditatív állapotba. Az első pillantással megragadja a figyelmet az összkép, aztán fokozatosan egyre beljebb vezet a részletekbe, feltűnik az egyes jelenetek, figurák aprólékos kidolgozottsága és eljutunk egészen az atomi, egyes vonások precízségét csodáló szintig.

Még közelebről nézve elégiák ezek a versek, az *Asszonyom...* kezdetű pedig különösen jól szerkesztett módon mutatja be vágy és valóság ellentétét és a lírai én belenyugvását ebbe. A szövegtest közepén, szinte refrénként variációval visszatérő első sor kijelöli az alkalom egyediségét. A hullócsillagok mint ősi, égi jelek teszik egyszerivé és megismételhetlenné a vershelyzetet. Kiemelik a lírai ént körülvevő időt és teret a hétköznapi sorából, de még így is szembeállítják a transzcendens színttel, ahonnan az asszony származik. A következő sorok (3. és 10.) pedig bár párhuzamot alkotnak, mégis ellentétek: én és te, kint és bent. Megvannak a pozíciók, közéjük pedig tükrök kerül, ahogy az egyik oldal mozdul, azt követi a másik reciprok változása: ha a költő tehetetlenségbe süpped, a múzsa táncol, mikor épp virraszt és alkot, a másik oldalon kócosan terül el a megszólított.

Bár érzékeljük ezt a két világot, a köztük lévő ellentmondásból adódó feszültséget, mégis valahogy egybesimulnak határaik. Nem feltétlenül tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy az egyes térbeli objektumok vagy akár a szereplők és tevékenységeik melyik síkra tartoznak. A lejárt személyi misztifikálja, enigmává teszi a lírai ént, míg a versírás aktusa hétköznapi rutinná szelődül. Pont ez a feloldódás szüli meg az elégikus hangnemet, a lírai én és a múzsa ettől tud elveszni mindkét szinten, nem találnak helyet maguknak és egymásnak. Sosem jelennek meg egy és ugyanazon oldalán a tükröknek.

Számomra ugyanis szinte egyértelmű, hogy az invokált asszony egy múzsa, a görög mitológiában Kalliópé néven ismert istennő. A kettejük viszonya kettős vágyakozás, a múzsának is hiányzik a költője, kiruccan miatta a hajnali, munkába induló villamosra és zokog, ha elmarad a találkozás. Pedig az igazi remekmű születésének ugyanúgy sokösszetevős feltétele van, mint az égésnek. Mindkét fél egyidejű jelenléte és a hullócsillagokkal megszentelt pillanat szükséges, hogy berobbanjon a reakció. Így történik valahogy a vers, lopott időben, homályos belső szobában. Valahonnan, az élet más területeiről el kell rekeszteni az erőforrásokat ahhoz, hogy utat nyithassunk az alkotás folyamatához, az egyesüléshez.

A legtöbb szerelemben benne él a vágy, hogy a másik végre egy hiteles istenpótlék lehet számunkra. Végre csak számunkra él és alkot valaki, kiemel bennünket a középszerű sorsunkból, belefészkelhetjük magunkat a végtelenségébe. Felemelő, magasztos, meghitt, bombasztikus érzés, ha gondolataink a közelében legyeskednek, elképzéljük felmelegítő mosolyát

és otthonos, mindent átfogó szeretetét. Ábrándjainkban a szerelmesünk örökké összekapcsolt velünk, kiapadhatatlan a figyelme irántunk. Ebben a versben azonban az is megjelenik, milyen, amikor az általunk kreált aura lebomlik körülöttünk. Milyen kiszolgáltatott, „üthető bitang”-nak érzi magát az ember, ha szembesül a szürke, reggeli szobájával, a munkával és az odáig vezető úttal. Megérti, hogy még a legtökéletesebbnek gondolt társ, egy múzsa sem mindenható, nem tud teljesen a valóságon túl tartani minket. Neki is saját élete van, tőlünk függetlenül is táncol, a maga vagy ugyanúgy mások örömére is.

Ezért a versekbe, kapcsolatokba óhatatlanul is behatol az elmúlás, az ártatlanságuk és törekenységük mindig is izgatni fogja, de sosem teheti őket teljesen magáévá. Ha a költő kiszagolja ezt az aktust, az termékennyé tud válni. Újfajta ízt, állagot visz a szavak kombinációiba. „Jó így valakik emléke lenni” – milyen keserű, de egyszerre mézes ez a kijelentés. Pont olyan megnyugtató, mint betakarózni a távoli istenlányok levetett ingjeivel.

Végül, miután felszínre buktunk Zalán Tibor versének elemzéséből, milyen érdekes belátni, hogy mindössze 17 sornyi átlagos szóban mennyi zegzug, érzelem és homály lehet. Mennyiféle gondolatot indít meg bennünk, melynek hosszú mondatai kanyarognak a fejünkben vagy a papíron. Számomra ezért fontos lírai műveket olvasni. Olyan, mintha a költészet konstellációkba rendezné a szavak csillagait, sejtelmes, mégis tiszta mintázatokot fedezne fel köztük. Mintha általa kifeszülne egy értelmezési égbolt a fényes pontok halmaza mögé. Mélységes távlataiból pedig mindenféle sugárzások érik a befogadót, melyek aktiválják képzeletét. Egy jó vers olyan élmény számomra, mint a puszta közepén fekvő figyelné a Perseida meteorrajt az augusztusi éjszakában.

Egy zárójelbe tett elégiát olvashatunk. Körégyűlnek a múzsák, hosszú combjaikat keresztbe rakva várják a szomorú, sűrű verset magukról. Lehetne persze szomorúbb is. Lehetne persze sötétebb a valóság és fényesebb, lágyabb az álomvilág, amelybe a lírai én ringatta magát, vagy lehetne fordított a kontraszt a két sík között. Vagy lehetne egybesimulás, beteljesülés. De a hosszú, formás combú múzsák így is zokognak a szavak érzékeny kombinációi felett. És mi is, akik olvassuk, mélyen belesodródunk a vers szépségébe.

HIÁNYZÓ REKVIEM

G. István László

A halott vereségei is győzelemként ragyognak. Nagyapámnak talán már nem volt lába, lefagyott, amputálták. Kifáradt a világháború. Március vége volt, elszánt nedveit keringette a tavasz. Az éhezés összeszűkíti a szemet, a rügyfakadás ilyenkor a belek összeomlásának ellenpontosítása, ami kipattan, beroskad. Sírját már nem ő ásta. Széléhez láb nélkül állították, aki belelőtt, csak mint a nyers szélbe kiáltó tanú, élni akart, semmi több. A szemek szélét összecsípi a reggeli hideg. Játékát Rohoncánál megkezdte Batthyány grófnő, előkelő, gondterhelt, jó ízlésű barbár – azóta az ízlés semmit nem jelent. A nácik szerették az *Appassionatát*. Értettek is hozzá. Fújt a szenttelen szél. A halott veresége győzelemként ragyog. Hetven évre jegelte az emlékezetet a családi felejtésre összeesküdött jóakarát. Nagyapám órája rám maradt. Három havonta leejtem, nem múlködik. Nem tudom hordani ezt az időt.

ILLÉKONY CORPUS

Nem minden titok mögött lappang transzgenerációs trauma, de minden transzgenerációs trauma mögött titok, szegény és elhallgatás húzódik meg. A megszólalás igénye önmagában nem feltételezi az öröklött minták megszakítását vagy az ebből fakadó problémák feloldását, de olyan síkra téved, ahol a kollektív tudat és az egyén tudatalattija találkozik, s azzal az elsősorban morális paradoxonnal szembesül, hogy amit el akar mondani, az elmondhatatlan, mégis tartozik a kimondásával. A *Hiányzó rekviem* versbeszélője arra vállalkozik, hogy megadja a végtisztességet elhunyt nagyapjának. G. István László versének egyik tétje, hogy ez a gesztus vajon megvalósul-e és a textus képes lesz-e betölteni funkcióját.

A versben a szemantikai kohézió tudatos lazítása az élőszóban való spon-tán visszaemlékezés töredékességét idézi, ugyanakkor megágyaz egyfajta többszólamúságnak: a fő téma, a múlt elbeszélése a természet körforgásával és reflexív megnyilatkozásokkal szövődik egybe. „A halottak vereségei is győzelemként ragyognak” felütés, mely a vers utolsó szakaszában módosulva visszatér, a kollektív tudat terméke: egyféle mottó, melyet a beszélő mintha beemelne a dikcióba. Ha azt akarná mondani, hogy az élet az élőké, s amit a halottak ránk hagynak, legyen az bármilyen örökség, az élők sorában majd újrahasonosul, akár megnyugvást is találhatna ebben a mondatban, de a megidézett alakról, a nagyapa utolsó napjairól nem tudunk meg semmi biztosat, pláne nem megnyugtatót: „talán” már nem volt lába sem, lefagyott,

Hegymegi Flóra

1993-ban született
Egerben, jelenleg
Budapesten
él. Az ELTE
Bölcsészettudományi
Karán diplomázott
anglisztika
mesterszakon, majd
az Eszterházy Károly
Katolikus Egyetemen
szerzett angoltanári
diplomát. Verset és
prózát is ír, angol
nyelvből fordít. Első
verseskötete 2024
őszén jelent meg
Kismegszakító címmel.

VIGILIA

739

amputálták, mielőtt meggyilkolták. Ez a kevés is persze a családi legendárium része, amit az unoka hallomásból, félszavakból ismerhet, és ez a kevés, a múltban megrekedt hiátus és az értelmetlen vérontás majd hógynem kizárja azt a biztató jövőt, mely a továbblépést segítené, győzelmet is legfeljebb a gyilkosok aratnak, és a halottak javait is ők teszik magukévá.

A háború végét jelentő tavasz mint megújulás az élet toposza, kihangsúlyozza az emblematisz mottó keserű iróniáját, hiszen sokaknak 1945 tavasza egyet jelentett a halállal: rügyfakadás a belek ellenpontozása. Ez a naturalisztikus ráközelítés az éhezés utáni első falat következményeire fókuszál, s úgy vetíti előre a kivégzés pillanatát, hogy közben az ellenpontozás képi játékát mint verőér pulzálását fenntartja: „ami kipattan, beroskad”. Ez az igei szerkezet félelmetesen pontos párhuzamot épít a rügyek-belek mozgása, a lövedék útja, majd az összecsucoló test között. A fegyvert elsütő gyilkos, a „nyers szélbe kiáltó tanú” az élet-halál dichotómia mentén válik győztesse: a gyilkosság az ő életben maradását szolgálja, nem mást, ahogyan Ferencz Győző *Gyilkosságok* című versében nem kevés iróniával fordul a lét-nemlét kérdéséhez:

Végül pedig arra felelj; téged
Megölték-e? Mert hogyha nem, elismered, ugye,
Hogy ügyes voltál, rátermett a harcban,
Csírájában is gyilkos, ölni tudsz
És fogsz, csak körülményeid szorítsanak,

Igen, ha meg tudod védeni magad, gyilkolni
Tudsz. Fel a fejjel, kisebb bűnnel is kerültek
Pokolra. Érhet még ennél nagyobb szégyen is:
Hogy szerencséd volt és életben maradtál.

A világháborús farkastörvények közepette a gyilkosságok erkölcsi olvasata megváltozik; a gyilkosság létjogosultságát szentesítők saját életük védelmében próbálták sajátos ontológia tézisüknek érvényt szerezni. Ahogyan a „nyers szélbe kiáltó tanú” etimológiai szempontból a „pusztába kiáltott szó” parafrázisa, ez utóbbi az idők során jelentős jelentésbeli pálforduláson esett át. János evangéliumában olvasható: „Én kiáltó szó vagyok a pusztában. Egyengessétek az Úrnak útját, amint megmondotta Ézsaiás próféta” (Jn 1,23). A Bibliából a köznyelvbe átemelt szófordulat eredetileg az ige szabad áramlását jelentette – lévén, hogy a pusztasík vidékén semmi nem állja útját a hang terjedésének –, nem pedig olyan beszédet, melynek nincs fogamatja. A „nyers szélbe kiáltó tanú” a versben nem elsősorban a nagyapa gyilkosát jelöli, hanem valószínűleg az utolsó embert, aki élve látta őt, valakit, aki annak a hiánynak az önkéntelen birtokosa, aminek betöltésével a versbeszélő küzd. Azáltal, hogy a gyilkos tanúként jelenik meg, más erkölcsi terhek viselésére jogosult, mintha elsődleges szerepével azonosítaná.

Rohonc helység nevének említése helyezi más fénytörésbe a tanúságtétel, a megszólalás aktusát. 1945. március 25-én a rohonci rezidenciáján mulatott a náci kollaboráns Battyhányé Thyssen-Bornemisza Margit, helyi SS-tagokkal és osztrák népfelkelőkkel együtt. Franz Podezin orts-

gruppenführer parancsára a kőszegi munkatáborból idáig hajtott, a birtok területén elhelyezett beteg, legyengült munkaszolgálatos foglyokat a mulatozó sereglet egy vállalkozó szellemű csoportja egytől-egyig különös kegyetlenséggel kivégezte. Az áldozatokat a már előre megásott sírgödrökbe temették, ezek pontos helyét a mai napig sejtések övezik. A Batthyánykastélyt a háború végén felgyújtották, a rákövetkező évben a vérengzés egyetlen túlélője is életét vesztette. Szinte mindenkit meggyilkoltak, aki közvetlen szemtanúja lehetett az eseményeknek, a helyi osztrákok pedig saját érdekükben hallgattak, és hallgatnak a mai napig – jöllehet a rohonci elit is részt vett a partin – direkt, avagy indirekt módon, sikertelen exhumálási kísérletekkel.¹ A kollektív hallgatás babitsi értelemben minden tanút bűnösnek kiált ki, a hallgatás a *Hiányzó rekviem*ben is kivilágló főbűnné válik, mely a versbeszélő szenvedésének tulajdonképpeni oka.

A tanúságtétel megtagadása valójában a jóra való restség, a hét főbűn egyike: „Aki tehát tudja jót cselekedni, és nem cselekszik, bűne az annak” (Jak 4,17). A hét főbűn a legrosszabb emberi tulajdonságokat tipizálja, s ebből erednek a tízparancsolat tiltásai, melyek a tényleges bűnök – köztük a gyilkosság – ellen valók. A holokauszt az emberi barbárság legmélyebb bugyraiba enged betekintést, mely ugyanakkor azzal szembesíti a világot, hogy a tényleges gyilkosok mellett voltak, akik tudtak róla, és hagyták, hogy mindez megtörténjen. Ennek morális megítélése a mai napig vita tárgya, ahogyan Batthyány Margit, az egyetlen életben maradt „tanú” tisztázatlan szerepe is a rohonci vérengzésben. A vers „jójízlésű barbárként” emlegeti, nem véletlenül: a helyiek felnéztek rá. Azt nem tudni, hogy gyilkolt-e, felelősségre sohasem vonták, 1989-ben halt természetes halált Svájcban.

„A stílus maga az ember”, legalábbis Georges-Louis Leclerc de Buffon szerint, de ha ez valóban így van, mégis hogyan történhetek embertelen dolgok ilyen nagystílusú asszony otthonában, aki a helyi közösség egyik tartópillérének számított? A következő sorban olvasható a válasz: a stílus, „az ízlés azóta semmit nem jelent”. Ha az ember levetkezi emberségét, nemcsak módosítani, de akár annulálni is képes egy adott jelentést. Ahogyan az erkölcs, a nyelv viszonyrendszerét is felülírja a történelem. A stílus mellé a beszélő a bécsi klasszikus zenét rendeli; a nácik által szeretett *Appassionata* Beethoven Op. 57 f-moll szonátájának közismert elnevezése. Érdekességként ide kapcsolható, hogy Otto von Bismarck rajongott a műért,² ahogyan a nácik is csodálták a Vaskancellár örökségét – így elképzelhető, hogy a piederstálra emelt Wagner mellett helyet kaphatott Beethoven, aki egyébként Németországban született és Bécsben halt meg, allegorikusan megtestesítve ezzel azt a „nagyémet egységet”, melyet a nácik 1938. március 12-én Ausztria megszállásával végül kieroszakoltak.

Másrészről a bécsi klasszikában uralkodó szonátaforma hármas egysége a *Hiányzó rekviem*ben szerkezetileg is megmutatkozik: az *expozíció*t a mottó vezeti fel („A halottak vereségei is győzelemként ragyognak”), és képenként villan fel maga a kivégzés, a háború vége, valamint a beköszönő tavasz mint a nedvek macska-egér játéka. A *kidolgozás*ban már sokkal közelebbről, több aspektusból érzékelhető a *főtéma*, vagyis a nagyapa

1 <https://atlatso.hu/kozpenz/2019/04/09/kollektiv-amnezia-74-eve-keptelenek-megtalalni-180-legyilkolt-ember-foldi-maradvanyait-rohoncon/>

2 <https://fidelio.hu/klasszikus/beethoven-f-moll-appassionata-szonata-35038.html>

meggyilkolása (a gyilkos mint tanú nézőpontja, utalás a fagyott földre – „a szemek szélét összecsípi a reggeli hideg”) és mintegy *melléktémaként* Batthyány Margit személye és a rohonci történelmi háttér, majd a *reprízben* újra visszatér a mottó, amit egy hosszú, vallomásos zárlat követ.

A versben megjelenő hármas felosztást a szél motívuma kapcsolja össze, mely mindhárom részben megjelenik („elszánt nedveit keringette a tavasz”; „nyers szélbe kiáltó tanú”; „Fújt a szenttelen szél”), még hozzá biblikus értelemben: amit az ember létrehoz, az mind semmit nem ér (vö. Préd 1,4,17; Iz 41,29; Jób 15,2), mert mulandó. Jelen kontextusban ez testre és szóra is egyaránt igaz. Felvetődik a kérdés, hogy a szavaink valóban maradandók-e, nem fújja-e el azokat is a szél, és vajon az írott szó meddig őrzi eredeti jelentését, ha az éppen nem kőbe vésett.

Eredetileg az *appassionata* olaszul mint zenei utasítás annyit tesz, *szenvedélyesen*. Erre felel már-már szarkasztikusan a következő versmondat: a nációk „értettek is hozzá”, szenvedéllyel teljesítették a rájuk kiszabott feladatot. A versbéli irónia azon a ponton éri el zenitjét, mikor újra megismétlődik az első sor, E/3-ban: „A halott veresége győzelemként ragyog”. Az első sor felütése immár kontextuálisan beágyazott, az *Appassionata* említésétől induló *crescendo* ebben a mondatban tetőzik. Az egyes szám használatával a kollektív tapasztalatról az egyénire helyeződik a hangsúly: a versbeszélő a saját halottját szeretné magáénak érezni, de ennek útjában áll a holttest hiánya, valamint a „családi felejtésre összeesküdött jóakarát”, közvetlen környezetének hallgatása. Ahogyan a rövid, tényközlő versmondatok váltakoznak erősen ironikus felhangokkal, kirajzolódik az a tusa, amit a beszélő önmagában vív: eltartani magától a múltat, ami nem az övé, mégis része.³

A hiányt végül *pars pro toto* a nagypapa működésképtelen karórája kénytelen betölteni, mely nemcsak a testet, hanem az elmúlt hetvenévnnyi elhallgatást is jelképezi; a tárgyi örökség egyúttal nyomasztó szellemi örökséget is képvisel: a számszerűsíthető, de el nem számolható – hallgatással telt – időt. Ezzel az idővel az örökös bár szeretne, nem tud mit kezdeni, ehhez rendeli hozzá az évszakok váltakozását („háromhavonta leejtem”) mint az idő múlásával és a feldolgozás stagnáló állapotával való szembesülést. Hiába próbálja, „nem működik” az óraszerkezet, nem működik *együtt* vele, nem tudja megfogni általa a *testes* hiányt. A metonimikus zárlatban, vallomásában az én saját maga ellenpontjává válik: „Nem tudom hordani ezt az időt.” Nem tudja hordani, bár viselnie kell; nem tudja kívül helyezni, eltartani önmagától, ami belülről állandóan, vagy legalábbis időszakosan feszíti.

G. István László *Hiányzó rekviemje* nem ad feloldozást, és a föltámadás reményével sem kecsegtet. Ehelyett azt a transzcendens gondolatot adja örököül, hogy ha nem is halottaink, de súlyos örökségük bizonyosan továbbél a következő nemzedékekben, vagy még annál is tovább. A halottak vereségei azért is ragyognak győzelemként, mert *túlélnek*, meghatározva ezzel későbbi sorsokat, a történelem menetét, a nyelvet. A vers címének folyamatos melléknévi igeneve tökéletes ellentéte a műfajkijelölő ‘rekviem’ lezárást szorgalmazó aktusának: ebből a transzgenerációs küzdelemből senki sem kerülhet ki győztesen.

³ Lásd Sacha Batthyány, Margit unokaöccsének emlékiratait: *És nekem mi közöm ehhez?* (Ford. Blaschtk Éva.) Helikon, Budapest, 2016.

GRECSÓ KRISZTIÁNNAL ÉS NACSINÁK GERGELY ANDRÁSSAL

Görföl Tibor

Krisztián, többször is elmondta, hogy számodra a katolicizmus nemcsak hagyomány, hanem származás is. Mit jelent, ha valakinek a származása az, hogy katolikus?

A beszélgetés, amelynek szerkesztett formáját közöljük, eredetileg 2025. március 26-án a Pécsi Egyházmegye szabadegyetemi sorozatának keretében hangzott el.

Grecsó Krisztián: Én ezt egészen röviden és pontosan úgy tudnám összefoglalni, hogy katolikus magyar parasztgyerek vagyok. Ez azt jelenti, hogy történhet velem bármi, ahogy a világot érzékelem, ahogy a pénzzel bánni tudok, ahogy az örömeiket be tudom osztani magamnak, az azokat a mintákat követi, amelyeket a nagyszüleimnél láttam, akiknél felnőttem. Nyilván ez egy kicsit javulhat, bár általában inkább romlik, de, mondjuk, a munkához való viszonyom is tökéletesen olyan, mint az övém volt. Tehát nekem ilyeneket mondanak, hogy: munkamániás vagy? Ezek ilyen új szavak; én egyszerűen a nagyapámtól láttam, hogy aki nem dolgozik, az nem létezik. Akkor létezem, amikor dolgozom. Tehát nagyon sokféle ilyen alapvetés működik, amelyek meghatározzák a magatartásomat, az identitásomat, azt, ahogyan a világot kezelem. És ehhez természetesen hozzájárul, hogy mindebben az Istenhez, a hithez való viszony is érvényesül, bár én sajnos sose leszek olyan jó ember, mint ők, és bennük valahogy ez olyan alanyian volt meg, az egymás iránti szeretet és szerelem is – az egész valami irigylésre méltó volt. Hogy ők egészen öregen is szerelmesek voltak. Amit én nem tudok elképzelni. És ezentúl volt még valami, ami egészen elemi és alanyi. Tisztaságuk azzal a dialógussal is, amit az Úrral folytattak, miszerint ugye, az Úr nem Mikulás, és nem is a mindenféle törvények intézője. Tehát ezt olyan valami nagyon tisztán és elemien és egyszerűen látták, és ehhez én nem is tudtam, és nagyon nehezen zárkóztam fel. Sőt bizonyos értelemben volt, amiket félreértettem, és azokat meg valami kényszeres tökéletességmániába hajszoltam, hogy méltó legyek. Tehát azt gondoltam – valami egészen különös tévedésben –, hogy az a hit, az a tökéletes hit, és feltétlen hit, ami nagyapámnak van. Csak az a hit. Az, ami az enyém, folyton megbillenő, folyton megroppanó, örökös kételyekkel küzdő, el elveszejtett, újra megtalált, az nem az. És ugye ez azért volt téves, mert az enyém is az, csak másképpen van megdolgozva. Úgyhogy én ezért ezeket a mintákat és hagyományokat szoktam emlegetni ilyenkor, és ez a kettő nekem így összekötődik, és így aztán a humorérzéktől kezdve valahogy mindent másképp látok. Az első regényemben hosszan szórakoztam ezzel, az *Isten hozott* című regényben, hogy van egy szegvári katolikus falu, és mellette meg Szentesen egy református város, teljesen más világképpel. Hogy miként ugratják egymást a katolikusok és a reformátusok a két településen. És az egyik nyelv, amire elsőnek lefordították – nem tudom, miért –, az éppen a török volt. És mondta nekem a műfordító, hogy hatalmas siker várható, higgyem el. És iszlám hitágakat kérdezett tőlem, azt, hogy hallottam-e ezekről. Mondtam, hogy hát nem, ne haragudjon, én az iszlámban tájékozatlan vagyok, nem hallottam még, én azt hittem, hogy az egy egységesebb vallás. Azt mondja, hogy az iszlám olvasónak körülbelül ennyire lesz világos az a poénkodás, ami itt zajlik,

mint nekem lenne egy ilyen. Nagy siker is lett a regény: négy példányt vásároltak meg belőle, egy Törökország méretű országban... nemzetközi sikereim mindig távlatokban vannak. Tudják egyébként, a nemzetközi sikerek Magyarországon általában úgy vannak, hogy állítólag híres lesz valaki, lehet dicsekedni itthon azzal, hogy jelen van valahol, de valójában egyáltalán nincs...

Gergely, hogy lettél te ortodox pap? Van olyan a te életedben példa, hogy megtérés?

Nacsinák Gergely András: Még várom, hátha majd egyszer bekövetkezik. Én ortodox pap egészen pontosan véletlenül lettem. Papíron államilag akkreditált buddhista tanító vagyok, a Tan Kapuja Buddhista Főiskola valásbölcseleti szakáról... Aztán később természetesen tanultam teológiát is, Thesszalónikiben görögül. Addigra már megtanultam görögül, ez segített valamelyest. De hát a papság tényleg teljesen véletlen, amennyiben – hú, most próbálom rövidere fogni, mert ez egy szerteágazó és bonyolult történet, de valaki szeretett volna segíteni az egyházban valamit, aztán én maradtam ott segítségnek – akkor már megkeresztelkedett ortodox voltam.

GK: Még buddhista vagy kedden, és akkor mi van szerdán?

NGA: Buddhista mondjuk sose voltam. Nekem nincs családirag hitbéli származásom. Olyan jó lehet, én úgy irigylem, amikor valakinek van ilyen, valaki hoz valamit magával. De én ugye Budapesten születtem, már az apám, anyám, nagyanyám és nagyapám is Budapesten éltek... teljesen gyökértelen, messze nem értelmiségi közeg. Nagyapám a Ganzban esztergályos, nagyanyám háztartásbeli... Pesti külkerület, ahol semmilyen folytonosság, semmilyen állandóság nincs... Ők csak úgy odakerültek, aztán ott voltak. Nálunk annyira nincs folytonosság, hogy engem igazából nem is Nacsináknak hívnának – rendes körülmények között –, ami külön jótétemény lenne, ha nem ez lenne a könyvborítókra írva szerintem. De hát... tényleg, mit csináltál azzal a négy török nyelvű könyvvel, amit most otthon tartasz?

GK: Nekem csak két példány van belőle meg... ha szeretnéd, odaadom neked az egyiket.

NGA: Engem igazából nem Nacsináknak hívnának, hanem Kunainak – az se sokkal jobb egy könyvborítón –, pláne, hogy nem is Nacsinák vagyok, hanem Nácsinák, csak hogy valaki ezt a nevet valamikor elírta, és ebből a rettenetesből, a Nácsinákból lett Nacsinák. A dédanyám volt Nácsinák, egy jánoshalmi parasztlány, akit megszöktetett egy péksegéd, a Kunai. Ők költöztek föl Pestre. Annyira hittek a proletárforradalom hamari eljövételében, ahol a házasság, s az efféle intézmények egyszer s mindenkorra érvényüket veszítik, hogy dédapám nem vette el dédanyámat, a Nácsinákot, hanem együtt éltek, és amikor megszületett nagyapám, az anyja nevét kapta. Az ő öccse – mivelhogy nem jött el a proletárforradalom aranykora – már az apja nevét viselte, a Kunait, merthogy belátták, hogy ez azért

mégiscsak így marad legalább még egy darabig. Ilyen körülmények között a vallásról szó sem esett. Nem mintha heveny kétoldali ateizmus munkált volna a családban, hanem semmi. Nem volt kérdés. És nem merült fel, sem mint előny, sem mint hátrány, sem egyáltalán, hogy ez létezik. De valami ott munkálkodhatott bennem, afféle kíváncsiságszerűség, mert-hogy engem viszont mindig ez érdekelt. A térképek széle: ahová azt írák, „hic sunt dracones”, vagyis itt vannak a sárkányok – engem mindig ezek a sárkányok érdekeltek ott, a peremvidéken. Az emberi gondolkodásnak, a léleknek a peremvidékén zajló dolgok. És valahogy így jutottam el a buddhista főiskolára, mert egyébként nem voltam buddhista, csak amolyan értelmiségi buddhista, mint a Farkas Attila Márton, aki tanított is. Mindenesetre nagyon érdekes és szellemileg inspiráló közeg volt a Tan Kapuja Buddhista Főiskola a 90-es évek végén: a poszthippi értelmiség gyűjtőhelye, és rendkívül zseniális figurák bukkantak fel közöttük. Tenigl-Takács Laci, Bakos József, például, vagy a FAM. És ott, akkor lett nyilvánvaló számomra, hogy ezzel lehet foglalkozni, mert ezek érvényes kérdések. És valahogy odakeveredtem a kereszténységhez, valahogy az ortodoxiához.

És mit lát másként egy ortodox ember, mint egy nem ortodox ember?

NGA: Ne haragudj, de nincs ilyen, hogy „egy ortodox”: hogy vegyünk egy ideális gömb alakú ortodoxot, lökjük le a lejtőn, és akkor ez máshogy fog gurulni, mint egy nem ortodox. A keleti kereszténység szemléletmódja persze tényleg nagyon sokban különbözik a nyugati, akár protestáns, akár a katolikus szemléletmódtól, teljesen más a hozzáállása akár a teológia fogalmához, akár az egyházszervezethez, mint olyanhoz, tehát nagyon sok ponton, nagyon sok mindent máshogy lát. Bizonyos szempontból kezdetlegesebb, kevésbé reflektált, sokkal kevésbé analitikus, sokkal inkább holisztikus, sokkal rendszertelenebb, sok-sok dolog nincs egyértelműen definiálva benne, akár teológiailag sem. Egy kicsit képlékenyebb. Ennek összes hátrányával is egyébként.

Gergely írásaiban sokszor szokott beszélni arról, hogy a bűnnek a következtében az egész világ a feje tetejére áll, fordítva látjuk a dolgokat, mint ahogy valójában vannak, és ebből a fordított, torz, képtelen látásmódból kell az embernek kiverekednie magát. S most, mivel nagybőjt van, ezért is kérdezlek, Krisztián, hogy a bűn fogalma mond-e neked valamit.

GK: Az Apám üzent tükrében leginkább a következőképpen tudom megfogalmazni: én erre a regényre azért készültem nagyjából tíz-tizenöt évet lelkileg, hogy ne terápiás szöveg legyen, hogy ne terápiás írással dolgozzak. Egyébként a terápiás írás remek módszer, mostanában nem annyira divatos, sokkal inkább a terapeuták dolgoznak, és akkor is sokkal inkább drámapedagógiai módszerekkel... Egy időben gyakran hoztak be nekem az *Élet és Irodalom*ba ilyen terápiás írásokat. Akkoriban ez nagyobb divat volt. Való igaz, hogy a nyelv tagadhatatlanul tud valamit. Megmutat valamit a tudatalattinkból, elárul valami olyasmit, amit nem akarunk magunknak elmondani. De én nem egy ilyen szöveget akartam írni. Ellenben meg akartam azt a sok bűnt bocsátani az apámnak, amit elkövetett, meg magamnak,

amit én elkövettem, s legfőképpen el akartam engedni a bennem dolgozó gyűlöletet, hogy tudjak róla mesélni. És ez nagyon sokáig tartott... már egészen jól álltam, amikor megszületett a lányom, és akkor visszaestem nagyon erősen, mert a gyerekvállalás nem két ember magánügye, hanem a teljes családi szerkezetet átalakítja. De ha ez így van, és a teljes családi szerkezet átalakul, ahol bántó vákuumok vannak, ott a fájdalom is fölnagyul. Egészen egyszerűen mondván: vádoltam az apámat, na tessék, itt van az unokád, nagyapává lehetnél. Nem vártad meg. Ez pedig rendkívül erős gyűlöletet indított el bennem, illetve önsajnálatot is – és abban hihetetlenül erős vagyok, egészen egyszerűen feketeöves önsajnáló vagyok, és amellet, hogy nagyon szeretem csinálni, jól is csinálom. Ez így ment évekig, és aztán pont a lányom segítette ezt a sok fájdalmat, gyűlöletet elengedni. Besenyőben voltunk anyósoméknál: Szirmabesenyő egy borsodi falu, és ott még jár a tejes. Az én lányom Újlipótvárosban nevelkedik, Budapest belvárosában, neki ez nagyon egzotikus dolog, ott nem jár a tejes – vagy ha jár, még sosem hallottuk az ötödiken, hogy jönne –, mindenesetre vártuk, és nem jött. Tehát izgalmi állapotban voltunk, hogy valami mindjárt történik, de nem jön, és egy irányba néztünk. Tudják, amikor néznek valamit, mondjuk a tengert a párjukkal, akkor az ember valami olyasmit is ki mer mondani, amit nem mer máskor. Nézi az utat a lányom, és megkérdezi, hogy: a te apukád a felhők fölött van? Hát mi ezzel a rendkívüli metaforával tudtunk dolgozni, több ilyen van, mi a *felhők fölöttet* választottuk a mennyországnak – vagyis ott van nagyjából. Igen, az én apukám a felhők fölött van, mondtam én. Gondolkodik. „És Linzer kutya is a felhők fölött van?” – kérdezte. Linzer kutya anyósoméék korán elpusztult labradorja volt. Igen, mondom, Linzer kutya is a felhők fölött van. És nem szólnál neki, hogy sétáltassa meg néha? Ami, ugye, egy gyerekcsaj; nagyon édes, ilyet mondanak a gyerekek, minden családban van minimum egy ilyen, nagyon aranyosak, persze. De nekem odatartotta a tükröt. Az önsajnálatom elé, hogy milyen nevetséges vagyok, ahogy tobzódok ebben az egészben, meg leginkább az, hogy számára mélyen evidensen benne van abban az erőterben, amit családnak hívunk, az apám. És akkor megint láttam, hogy ezeknek a fényben a bűnök, azok a bűnök, amiket egymással szemben elköveltünk, milyen mértékben eltörpülnek. Aztán elkezdtem dolgozni. És tulajdonképpen a legérdekesebb nem az volt, nem a megírás maga, hanem a kutatás. A kutatások, és az aközben, az azzal való szembesülés. És nagyon sok minden, amit ebből megtanultam. Gyakran kérdezték tőlem: mi értelme a múltat bolygatni? ... mire jó ez? Mert ha az ember a múltat elkezd bolygatni, az első körben nagyjából, vagy inkább az első két-három körben sokáig veszteségélményeket él át. Vagy legalábbis úgy érzi, hogy ez az. Mert legtöbbször kiderül dolgokról, hogy nem úgy voltak, nem igazak, nem azzal történt, nem úgy, nem akkor. És nekem valami olyan mérhetetlen sok belátást, elengedést és megbocsátást adott az, hogy rájöttem, ha adott történet nem úgy működik, akkor az miért van.

És ha még megengedsz egy konkrét történetet, hadd meséljem el, mert ez így nagyon elméleti. A Hadtudományi Intézet honlapjára felmentem, és regisztráltam. Nagyon érdekes dolog, a Google nem látja, tehát nem lehet kutatni, csak akkor, ha az ember regisztrál. Ellenben akkor szerintem meglepő dolgokat lehet találni. Engem legalábbis nagyon felka-

vart, amit ott találtam, még azt is megtaláltam, hogy a nagyapám melyik vonattal jött haza, hova, milyen állapotban volt, milyen állapotban volt a bakancsa stb. Nagyon fölkaavart. Mindent pontosan megtaláltam. Az első, ami meglepett, hogy nem stimmelnek a számok. Nem akkor ment el, nem akkor jött haza, mint ahogy a családi emlékezet tartja. Most ez nem mindegy. Mert ha nagyanyámék nem fél éves házások voltak, amikor nagyapám kikerült a frontra, hanem négyévesek, mint az a valóság, akkor még nem volt gyerek. Tehát akkor már itt előjönnek az első kérdések, de hát ezt még nem firtattam... Nézegettem. A nagyapám négy és fél évig volt a Don-kanyar után hadifogságban. Ő az a típus volt, aki a traumáját hallgatással dolgozta föl. Ugye tudják: két alaptípus van, az egyik, aki folyton erről beszél, a másik, aki soha egy mondatot nem mond a dologról. Ez a gyakoribb. Az én nagyapám ilyen volt. Ha bármit kérdeztem – márpedig egy borzalmas unokával áldotta meg a sors, én örökké faggattam –, bármit kérdeztem, mindig ugyanazzal az egy történettel válaszolt. Hogy amikor ők a mamával összegyűjtötték a pénzt a házra, a családi házra, tönkrement a pengő, és a házra félretett pénzből egy kenyérvágó kést vettek, meg egy bilit. Na most a megváltozott évszámok tükrében nézegettem... Mikor ment tönkre a pengő?... aha! Tehát a nagyapám ezután az eset után, amikor ez az eset történt, már másfél éve fogságban volt. És még két és fél évig ott volt. Tehát ezt nemhogy nem élte át – már réges-régen lecsengett az egész, mire ő hazatért. Erre ez volt az egyetlen történet, amit elmondott, bármit is kérdeztem... Na, most mi történt ekkor? A veszteségélmény első köre... Azt éltem, át, hogy a nagyapám tehát hazudott nekem? Akkor miért kellett ezt firtatni, miért kellett felbolygatni ezt az állóvizet, most ez nekem jobb? Másfél-két hétig rágódtam ezen, nem hagyott nyugodni, amikor rájöttem, hogy... ja! éppen fordítva van! A nagyapám még sokkal sérültebb, érzékenyebb, traumatizáltabb ember volt, mint gondoltam, és ezt a történetet védekezésésképpen használta. Tehát olyan érzékeny ember volt, hogy egyetlen történetet tudott használni, ami nem az övé volt! Azért tudta elmondani. Ha az övé lett volna, ugyanúgy nem tudta volna elmondani, mint az összes többi. És akkor megértettem. Megértettem, hogy miért nem válaszolt a kérdéseimre, miért volt ilyen hallgató, miért volt velem ilyen mogorva, és megbocsátottam neki. Ezért jó. Ezért jó a múltat bolygatni, hogy megértsük a dolgokat. Inkább a megbocsátásról beszéltem, de valahogy a bűn felől nekem az jött, hogy azt valahogy el kell engedni.

NGA: Kérdezni szabad?

GK: Én is kérdeztem tőled a keddről szerdára való...

NGA: Azt mondtad, az is sok ideig érdekelt, hogy ne terápiás írás legyen, de miután kiderült, hogy nem az lesz, mert önálló, önjáró regény, ennek dacára lehet még terápiás funkciója is?

GK: Nem tudom, bevallom. Pont most van a *Vigiliá*ban egy hosszabb beszélgetés Jon Fosséval. És abban ő bevallja, hogy ezt le szokás tagadni, de hiába jutott el a Nobel-díjig, neki még mindig terápiás dolog az írás.

És ehhez képest a következő bekezdésben arról beszél, hogy ő még sohasem írt le olyan dolgot, ami ővele történt meg. És mégis terápiás hatású az írás. Ilyen értelemben hozott belátásokat, nem tagadom, csak előtte a nagy fájdalom-elengedéseket kellett megtennem. Katartikus pillanatok hozott, belátásokat hozott, de ahhoz, hogy el kezdjek tudni dolgozni, ahhoz előbb el kellett engedni dolgokat. Például az elején úgy csináltam, hogy elkezdtem alibiszöveget írni, hogy azért valamit legalább dolgozzak... Azt hazudtam magamnak, hogy meg akarom lepni az olvasót. És hogy én esszéisztikus szöveget fogok írni. Vida Gábor *Dadogásom története* címmel írt egy esszeregényt, ami egy aparegény. És rendkívül jól egyensúlyozik az esszéiszöveg és a prózai szöveg között. És én ezt úgy megirigyeltem. Úgy megkívántam. Mondom, én ezt lekoppintom. Hatástörténetileg továbbépítem – így kell mondani –, tehát lemásolom gyorsan, és jó lesz, és észre se veszik... És nem ment! Írtam belőle negyven-ötven oldalt, és hát megmutattam annak a két fő emberemnek, akikkel együtt dolgozom, és akiknek mindig megmutatom a szövegeit... Az egyik Beck Zoltán barátom, aki a pécsi egyetemen dolgozik egyébként, és eredendően csak a szirupellenőr lett volna, mert én belemegyek, beleszaladok a giccsbe gyakran. A másik meg Nádasdy Ádám, aki hosszú piros vonalakat tett, azzal, hogy „ez mi?” „Unom!” „Rizsa.” És ilyen kedves megjegyzéseket, hasznos, kedves irodalmi megjegyzéseket tett arról, hogy mit gondol...

Szerintem Krisztián borzasztó nyugtalan ember, és a szövegei is tele vannak csavargással, bolyongással, kereséssel, de Gergely is borzasztó nyugtalan ember, mert eredetileg úgy volt, hogy februárban próbálunk meg találkozni ugyanitt, és azt mondta, hogy megpróbál jelen lenni, de hajnali négy órára vissza kell mennie Budapestre, mert indul Konstantinápolyba a gépe... Gergely, nagyon sokat utazol, sokszor jársz Görögországban, és sokszor jársz Áthosz szigetén. Azt szeretném kérdezni, hogy miért jársz sokszor egy olyan helyre, ami a legtöbbünk számára vagy elérhetetlen, vagy teljesen más világnak tűnik? Miért utazol ilyen sokszor oda?

NGA: Akkor én most rombolom az illúziót: én csak akkor utazom, ha feladat van. Tehát kedvtelésből se Áthosz félszigetére, se Konstantinápolyba nem megyek.

De a feladatot magadnak keresed, nem?

NGA: Megesik az is. Kellemeset a hasznossal. Visszakanyarodva kissé az ortodox papsághoz, meg az ortodox teológiához, azt gondoltam magamban, hogy ezzel az erővel óceanográfus is lehetnék, mert tengerünk ugyanúgy nincsen itt Magyarországon, mint ortodoxiánk. Erre mondják szépen, normális nyelven, hogy diaszpóra. De ahhoz, hogy ebből a terráriumi létből kicsit kipislogjon az ember, szükség van rá, hogy időnként megmossa magát az Áthosz-hegy légkörében, ahol több olyan fura figura is van, mint ő. Habár a szerzetesek nagyon normálisak. Rendkívül nyugodtak, kiegyensúlyozottak. Azt gondolná az ember, hogy oda tényleg „papíros bolondok” mennek: egy elzárt félszigetre, ahová nő nem léphet be,

napi egy hajó van, egy nagy hegy, nincs egy méter vízszintes sehol, ellenben húsz nagymonostor van (több száz fős férfimonostorok, továbbá szó szerint faodúkból lakó remeték, és a köztük mindenféle szerzetesi életforma). És akkor, amikor odamegyünk, kiderül, hogy teljesen nyugodt, normális és jókedélyű emberekről van szó, annak ellenére, hogy napi kétszer esznek – húst sohasem –, hajnali kettőkor kelnek elvégezni az imakánonjukat, aztán több órán át templomi szertartásokon vesznek részt, aztán meg mennek és dolgoznak a földeken. Tehát azt gondolnánk, hogy ez túl van mindazon, amit mi normális életnek tudunk, vagy merünk gondolni. És furcsa mód, mégis úgy tűnik, hogy ők nem túlhajszoltak, vagy nyugtalanok!

Mitől lesznek nyugodtak?

NGA: Szerintem attól, hogy ellentétben a legtöbbünkkel, akik itt próbáljuk kihozni döntetlenre az életet, nekik van egy nagyon nagy biztonságérzetük. Nem szoronganak a kevésen – mert kevés van. Igazából nincsen semmijük, még a csuhájuk sem az övék, amit hordanak, tehát annak az elvesztésétől nem kell annyira tartani. Ellenben van egy olyan tágassága a mindennapi létezésnek, olyan tengerperspektívája, ha úgy tetszik, ami helyre teszi az arányokat a létezésben. Tehát nyugodtak, mert biztosak abban, hogy „egy nagy, egy ismeretlen Úr vendégei”.

GK: És mi volt a te feladatod ott?

NGA: Az úgy van, hogy szeretnének Áthoszra menni zarándokok Magyarországról, ők megtalálnak, mert Áthoszról írtam egyszer egy könyvet, még régen, Soós Sándor barátommal, és eljutnak hozzám, meg legtöbbször vagy érdeklődők, vagy már itteni ortodoxok. Megtalálnak, hogy segítsék kijutni és menjek velük, mert értek görögül. Megszervezem és elintézem, és segítek, hogy ne végezzék egy kiszáradt kút fenekén túl hamar... Tehát idegenvezető, vagy ilyen zarándokvezető, vagy kalauz vagyok.

Lehet, hogy egy ideig nyugodtak lesznek a zarándokok, de aztán visszajönnek a mindannyiunk számára jól ismert körülmények közé.

NGA: Igen... illetve nem feltétlenül lesznek nyugodtak a zarándokok... Nagyon érdekes reakciók vannak. Én meg ezért megyek, hogy figyeljem őket... Mert mindenki azzal a felbuzdulással szokott Áthoszra kívánczolni (mert olvasott róla, és különböző lelkiségi, meg képeskönyveket látott, esetleg a YouTube-on filmet), hogy: „menjünk ki!”, „legalább egy hétre!” „Sok lesz az!”, szoktam mondani erre csitítólag. „Nem... nem, nem, ha már ott vagyunk, akkor legalább egy hét!” „De – mondok –, kicsit más az életritmus, meg hát az áthoszi vízumot is a gyalogzarándok három éjszakára, tehát négy napra kapja meg.” Mire azt mondják, hogy az nem jó, nagyon kevés. Aztán ki a harmadik, ki a második nap, ki már az első nap érzi, hogy pont elég lesz az a három rövid éjszaka és az a négy hosszú nap ebből a másfajta ritmusból. Nagyon érdekes, hogy ki hányadik napon

mondja azt, hogy most már jó lesz visszamenni a világba... Nagyon jó itt, nagyon jó itt... de nagyon jó lesz kint is.

GK: Nekem erről az jutott eszembe, hogy a Covid tipródása alatt, amikor azt éreztem, hogy most aztán tényleg elindulunk a lakásból, és én az erkélyajtón távozom, akkor felhívtam Izsák atyát, Baán Izsák barátomat Bakonybélben, hogy nem mehetnénk-e el titokban hozzájuk... „Nem lehet, tudod, hogy nem lehet”, mondta, de aztán hozzátette: „hátral álljatok meg, ne lássa senki... a függönyt is be kell majd húzni”. Elmentünk, és nagyon érdekes volt, mert hát ők is nagyon korán kelnek, nagyon sokat dolgoznak, természetesen fizikai munkát is végeznek. Elmentünk tehát oda, és végtelenül kiszolgáltatott állapotban voltunk éppen. Semmi bevételünk nem volt, minden munkám megszűnt. Teljes egzisztenciális ellehetetlenülés... És egy kicsit szurkoltam magamnak, meg Izsáknak is, hogy ne csalódjak benne, meg úgy egyáltalán ne mondjon nekem ilyet, már bocsánat, hogy „a Jóisten majd megsegít”, meg hasonlók. És leültünk, megkínáltam egy pohár borral este, mire csak nézett maga elé, és azt mondta: „Rettegek, nagyon félek. Tizenöt család él abból, hogy ez a monostor működik. És a csőd szélén vagyunk, mi lesz velünk?” Megfogtam a kezét, és azt mondtam: „a Jóisten megsegít!” Csakhogy nekem akkor az olyan jól esett, hogy átélhettük együtt...

NGA: És megbocsátotta neked ezt a mondatot?

GK: Kicsit csalódott bennem, de...

Te meg is gyóntál Bakonybélben, ugye?

GK: Amikor beteg lettem – rákos voltam –, úgy éreztem, hogy a Jóisten a szövetségünket felrúgta. Bár tulajdonképpen ő nem írta alá sehol, tehát nem volt nekem erről semmilyen papírom, de úgy éreztem, nekem azt „ígérte”, hogy nem tesz rám nagyobb terhet, mint amit én elviselni tudok. És mikor a betegség elindult, akkor én úgy éreztem, hogy ez már nem az, amit én el tudok viselni, és az öngyűlölet legmélyebb bugyrai mellett a hitvesztés legmélyebb bugyraiban is jártam, de közben persze folyamatosan vádoltam is a Jóistent – mondjuk, az az anomália nem zavart, hogy kit vádolk akkor, ha nincs. Mély fájdalom, önsajnálát és gyűlölködés élt bennem, de leginkább öngyűlölet. És akkor Izsák felhívott, hogy hallja, mi történt velem, és eljönne hozzám. „Izsák, ne gyere”, mondtam, „ne haragudj, most nem tudok szalonképesen viselkedni, nem tudok az az ember lenni, akit megismertél, mert nem vagyok az... Nagyon sajnálom.” És nagyon édes volt, amikor azt mondta, hogy neki nem akkor van dolga velem, amikor nekem jól megy. Őneki pont most kell jönnie. Hát, mondom, ha ennyire akarod... És akkor eljött, próbáltunk beszélgetni, nagyon nehezen ment, meg akadozva, és akkor egyszer csak azt mondta, hogy menjünk már el sétálni. Tudok sétálni? Tudok még sétálni. Persze, menjünk el sétálni. És akkor lementünk a Szent István parkba, és amikor ott mentünk, azt mondta nekem, te figyelj, nem akarsz meggyónni? Mondom: Izsák itt, a Szent István parkban? Séta közben? Miért? Tiltja valami? Van

erre külön szabályzat, hogy a Szent István parkban a kavicsos sétányon nem lehet? És ott akkor sok mindent elengedtem, meg sok mindent elmondtam, meg sok mindent megbeszéltünk, és leültünk egy kis padra, ott a szélén, ott imádkoztunk, jó hülyének néztek bennünket, de az nem érdekes, és utána, ahogy visszamentünk, éreztem, hogy most működni fog valami, de még nem történt meg. És akkor ez után a gyónás után, másnap (ez vasárnap volt, vasárnap délután), a feleségem hazaállított egy mappával, egy B5-ös hatalmas mappával, képzősök járnak ilyenekkel, tudják... óriási rajzok férnek bele... Tolna megyéből jött, és ezer hajtogatott daru volt benne. Van ez a japán mítosz, hogy akinek ezer origami darut hajtogatnak, az meg fog gyógyulni. Tehát kaptam egy erős szeretetgesztust, ez a lényeg. Na, ezt akarom kinyögni. Egyébként egy vadidegen embertől. Csak ez egy kis ország, és hallotta, hogy beteg vagyok. Kovács Zsuzsanna nevű tanárnő. És akkor a gyónás és a gyűlöletelengedés után már képes voltam ezt a szeretetgesztust elfogadni, és először értettem meg azt, hogy emberek, akik azt mondják, hogy hiányzom, lehet, hogy komolyan is gondolják. Meg azt, hogy én ezt talán meg fogom tudni csinálni. Tehát lehet, hogy rám nem tett nagyobb terhet a Jóisten, mint amit el tudok viselni, mert ezt meg fogom tudni csinálni. És megcsináltam. Aztán meg majd reméljük, hogy ez így is marad.

Éz még Nádasdyról is átmenne szerintem. És azért is akartuk, hogy ketten együtt legyetek itt, mert szerintem van egy elég nehéz és rossz helyzet, ami abban áll, hogy óriási szakadék tátong a vallás és a kultúra, a teológia és az irodalom, a hit meg a hétköznapi élet között. És ti a saját személyetekben ezt a szakadékot áthidaljátok. Gergely ír irodalmat, miközben teológusként ismert, és te, aki íróként, költőként vagy ismert, beszélsz a hitéről egy olyan közegben, ahol ez egyáltalán nem magától értetődő. Szóval van ez a skizofrén helyzet, hogy akik járatosak a kultúrában vagy az irodalomban, azoknak nem sok fogalmuk van a kereszténységről vagy a hitről általában, és akik valamennyire otthonosan mozognak az egyházi közegben, azok sokszor semmit sem tudnak a kultúráról. Ezt a szakadékot hogyan lehet áthidalni, Gergely?

NGA: Szerintem, ha valahol vannak törésvonalak, akkor nem itt vannak. Mostanában szerintem inkább abban van törésvonal, hogy valaki foglalkozik-e abban az értelemben vett kultúrával, amit mi kultúráként megtanultunk: mondjuk, könyvet olvas, múzeumban dolgokat nézeget, vagy legalábbis áll előtük, zenét hallgat, de úgy, hogy odafigyel. A kultúra tehát azt jelentené ebben az értelemben, hogy a dolgok feladat elé állítanak minket, és úgy állunk hozzá bizonyos dolgokhoz: egy könyvhöz, egy zenéhez, vagy akármihez, hogy azzal nekünk feladatunk, dolgunk van. Nem kikapcsolódásképpen. Vagy pedig egyszerűen csak fogyasztóként átömlik rajtunk. Tehát szerintem itt van valahol inkább törésvonal.

A pápának nemrég megjelent egy kötete, amelyben az irodalomról szóló szövegei vannak. Ferenc pápa ugyanis úgy gondolta, hogy költészet nélkül az élet értelmetlen, és katolikus egyetemeken lenniük kell olyan tanszékeknek, ahol költészetet tanítanak, mert az emberek elvesztik a

kapcsolatot a költészettel, az irodalommal, és akkor az egész élet kiszárad, és olyan semmilyen lesz.

GK: Ezt a kérdést feltettétek a *Vigiliában* néhány hónappal ezelőtt, és írók, költők igyekeztek a pápa gondolataira válaszolni. Nem akarom bántani tanult kollégáimat, de azért sokszor nagyon határozottan éreztem belső ellenállást, azt a benyomást, hogy mi köze a pápának ehhez, nem ért hozzá, miért beszél bele. Én meg folyamatosan azt mondom, hogy a legnagyobb kincs: őrizni magadban a naiv befogadót. Ha zenész vagy, akkor ne sávokat hallj, amikor egy dalt hallasz; ha író, akkor meg ne a mondatok trükkjeit figyeld folyton. Nyugodtan és őszintén gondolom azt, hogy ha valaki, és éppen pont a pápa, azt mondja, hogy a lélek ápolásához erre szükség van, az nagyon megfogadható, és megfontolandó dolog. És nagyon jó, ha ez a tanács eljut nagyon sok emberhez, mert valóban az irodalom lehet hatalmas élvezet, lehet terápia, lehet közösségalkotó, nagyon sok minden, és én ennek kifejezetten örültem, és nem értettem a fanyalgásokat.

Ami a szakadékot érinti, szerintem a helyzet borzalmas, és eleve az a helyzet, hogy egy nagyon rossz mentális állapotban lévő társadalmat kapott derékba a Covid, és lettek emberek hihetetlenül magányosak és magukra maradtak, és ebben a küzdelemben sokan rendkívül sokat tesznek, az viszont szívfájdító, hogy politikai szinten történő árulások az ő munkájukat ellehetetlenítik. Ilyenkor ez nekem hihetetlenül nagy fájdalmat okoz, látva mindazt, ami történt akár a reformátusokkal, azt, hogy milyen belső viszályokat és identitásválságot okozott a politika olyan emberekben is, akik hihetetlenül sok munkával tesznek nagyon sokat. Nekem ilyen értelemben nagy példaképem volt Esterházy Péter, aki a bencésekkel ápolt mély kapcsolatot, és egyébként nagyon édes humorral tudta kezelni mind a hitét, mind az ahhoz való viszonyt. Hiányzik ez a fajta nagyvonalú természetesség, ahogy erről Esterházy beszélt. Nem tudok mit mondani arról, hogyan kell csinálni – hogyan kell áthidalni a szakadékot. De nyilván igyekezni kell. Én azt gondolom, hogy ahogyan a *Vigilia* gondolkodik, ahogyan problémákról mer tépelődni, ahogy mer a bűnről, a megbocsátásról, akár az egyházi bűnről gondolkodni, és egyébként meg az irodalmat és a hitet együtt, egy platformon együtt tudja kezelni, az példaértékű dolog.

Krisztián, te a hittel és a kereszténységgel kapcsolatban sokszor beszélsz görbékről, hullámvölgyekről, tépelődésekről, elesésről, kéte-lyekről... A kételynek van bármilyen jelentősége a teológiában vagy az ortodoxiában, Gergely? A te hithez fűződő viszonyodban? Vagy az ember kinyitja az Áthoszon az ablakot a tengerre, és minden világos?

NGA: Pont Áthoszon mondta egyszer egy szerzetes, hogy a cellája a tengerre néz, de jobb volt, amikor befele nézett, az udvarra, meg a hegyre, mert a tenger hozza az emlékeket, ahogyan jön a part fele...

Szerintem az egész attól is függ, hogyan definiáljuk a hitet és a kételyt. Hogyan definiáljuk a 'hit' szót. Ha azt egyéni diszpozíciónak értjük, a lélek valamilyen magánügyének, akkor szerintem az az egészséges, a lélek is

akkor él, ha folyamatosan hatásnak van kitéve, és ő is hatást gyakorol. Ha nyitottan áll az élet dolgaihoz, és akkor az persze olyan, mint a tengerrel való állandó szembenézés, ami odasodor mindenfélét a partra, és időnként jól megcsapdossa a hullámaival a sziklákat, úgyhogy a monostor talapzatán is érzed, hogy beleremeg, annyira nekimegy a tenger – és ezzel nincsen semmi baj.

De van a hitnek egy másik definíciója is, másik megközelítése. Talán úgy is feltehető a kérdés, hogy mi lenne, ha a hitet nem úgy közelítenénk meg, mint ami a lélekben történik, ha nem a lelki-pszichikai folyamatok egyik vetületének tartanánk, hanem úgy gondolnánk el a hitet, mint egy egész világot. Mi lenne, ha a hitet olyan komplett világnak tartanánk, amelybe át lehet lépni, mozogni lehet benne, be lehet lakni. Tehát nem bennem van, hanem én vagyok benne. És ez így a valóságnak egy sokkal tágasabb horizontját tárja fel, egy külön univerzumot, egy párhuzamos valóságot, ahol sokkal színesebb és hihetlenebb világban találja magát az ember.

GK: Eszembe jutott valami arról, amit az előbb kérdeztél.

NGA: Átadom a szót.

GK: Tavaly voltam az evangélikusoknál. A budavári gyülekezetben van egy szabadegyetem, ahová Fabiny Tamás meghívott egy beszélgetésre. Egyszer csak aztán elővett olyan szövegeket, amelyek már a neten sem fellelhetők – tőlem idézett szövegeket, az egykori *Vasárnapi Hírek*ből politikai publicisztikákat. A harmincas éveim derekán – inkább az elején rendkívül harcias hangvételű politikai publicisztikákat írtam a *Vasárnapi Hírek*be, amelyekben gyakran az egyházamat ostromoztam, és igyekeztem a változtatási javaslataimat leírni. Most ezekből az írásokból – nem tudom, hogy szerezte meg – idézett Tamás néhányat, és azt kérdezte, hogy mi változott meg. Megváltozott valami? Akkor volt gyengébb a hitem, vagy megerősödött idővel, vagy éppen akkor volt erősebb? Azt mondtam neki, hogy a kettőnek semmi köze egymáshoz, és nem volt gyengébb akkor a hitem. Sőt, épp ellenkezőleg: azt kell gondolnom, hogy a harmincas éveim elején hittem, meg tudom változtatni a világot! Azt hittem, hogy annak ereje van, ha én azt leírom. Annak a szónak következménye lesz, és jobbító! Na most, bizonyos értelemben most vagyok sokkal cinikusabb. Amikor már nem hiszem azt, hogy meg tudom változtatni a dolgokat, és nem írok így. Megint csak Fossét idézném az említett interjúból: a hitemmel nem összeegyeztethetetlen, hogy hívőként egyébként baloldali liberális vagyok. Ez a kettő simán elfér nálam, mire Fabiny Tamás azt kérdezte, hogy szégyellem-e a korábbi dolgaimat, vagy milyen a viszonyom ehhez a harcos énemhez? Azt hiszem, tizennyolc évesen azt kell gondolni, hogy az ember be tudja festeni az eget. Mert ha nem gondolja azt, nem fog hinni saját magában, meg a pályájában. A harmincas éveimben is ebben a változtatásban hittem még. És most meg... Ez az egész nem az Úr iránti hitemről való lemondást jelenti, hanem az én saját kompetenciámban való bizalmammal függ össze. Most nézem Nagy László legendás interjóját, és irigykedem. Nagy Lászlótól azt kérdezik abban a nagy interjúban – nem sokkal a halála előtt –, hogy mit üzen a száz év múlva élő embereknek. S azt mondja,

hogy ha lesz még emberarcuk, azt üzenem, hogy ennyit tudtam tenni értetek. Sokat gúnyolták emiatt, és el is hagyták azt a fordulatot, hogy „ha lesz még emberarcuk”, csak annyi hagytak, hogy „ezt tudtam tenni értetek”, kiragadva az egészéből. Én meg majdnem elbőgtem magam. Olyan irigy voltam. Hinni a mondatban! Abban, hogy a szent magyar mondat képes arra a csodára, hogy a lélekben valamit létrehoz, és az valamit elindít bennünk (amit a pápa is mond egyébként), mert képes erre. Erre folyton emlékeztetnem kell magam, mert szerintem olyan nagy a baj.

Amit én a rendhagyó irodalomórákon látok, az az, hogy... nagyon, nagyon, nagyon szűk réteg tud olvasni. Az olvasás mint befogadási forma egy szűk réteg privát ügye lett. Pedig az irodalomoktatás lehetne az egyetlen olyan időszak (az ének és a rajz mellett), amikor azt mondhatnánk a gyerekeknek, hogy nem fontos, hogy ki volt itt. Te vagy a fontos. Arra vagyunk kíváncsiak, ki vagy te. Te tényleg különb vagy? Te tényleg érdekesebb vagy, mint a többiek? Miben? Hát akkor mondd meg! Mutasd meg! Énekeld el! Írd le! És elkezdenénk valamiféle személyiségfejlesztést, és azon belül egyszer csak azt mondanánk: figyelj! ez se rossz! ezt egyszer már egy József Attila nevű is lepingálta, nézzük csak meg együtt azt! Hátha az egy kicsit jobb... És akkor az egó felől lehetne közelíteni, mert belül ott van egy vulkán. Tizennégy éves kortól ott dolgozik, és úgy ki tud törni, hogy hegyeket vontat el! Azt az energiát nem használjuk. Sőt, az ellen dolgozunk, és az ellen akarunk valamit Szophoklészsal, meg a *Bánk bánnal*, nagy erővel (na meg Herczeg Ferencsel) megmutatni. Nem fog menni. Nem megy, és valami örületes elfordulás van. Olyan undor az irodalom iránt, a befogadás iránt, hogy az engem egyáltalán nem tesz boldoggá.

Ha azt kérdezem, hogy zárszóként üzensz-e valamit a száz év múlva létező emberiségnek, akkor nem fogsz örülni neki, ugye? Mert hát nemcsak irodalmat, de teológiát sem olvasnak az emberek.

NGA: Nem ezt akartad igazából kérdezni szerintem.

GK: Látom, megint kiharcoltam neked egy jó kérdést...

NGA: Tessünk érdekesen írni. Valódi kérdésekkel foglalkozni, tehát azt a bizonyos vulkánt megérinteni, a vulkánból beszélni, és azt, annak a hőjét átmenteni az írásba meg a beszédbe meg a létezésbe. Ami a teológiát illeti – hát van tüzeesebb lét? Elvileg nincs. Tehát akkor egyedül a mi hibánk, ha nem tudunk érvényes szavakat mondani.

ISPÁNKI JÓZSEF EGYHÁZMŰVÉSZETI ALKOTÁSAI

Prohászka László

2023-ban Veszprém volt az Európai Unió egyik kulturális fővárosa. A nagyszabású rendezvényesorozatra jelentősen megújult a város legfontosabb műemléki helyszíne, a Várnegyed. Nincs olyan turista, aki itt sétálva ne jutna el a Vár utca végpontjába, ahonnan remek kilátás nyílik a híres viaduktra és a Séd-patak völgyére. 1938 óta itt áll a város egyik jelképének számító szoborpár, *Szent István és Boldog Gizella* kőbe faragott alakja.¹ A nemesen egyszerű, mégis méltóságot sugárzó mű alkotójáról, Ispánki Józsefről ma kevés szó esik. Pedig munkássága – ezen belül számos egyházi támajú alkotása – megérdemli a figyelmet.

Az 1906-ban Budapesten született művész 1923 és 1927 között a budapesti Iparművészeti Iskolában díszítőszobrász szakon Mátrai Lajosnál és Simai Imrénéltanult. 1927 és 1930 között a Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola növendéke, ahol Szentgyörgyi István a mestere.² Életére és művészetére nagy hatást gyakorolt, hogy 1931-től 1933-ig állami római ösztöndíjas volt.³ Rómából hazatérve 1935-ig tanársegéd Szentgyörgyi mellett a Képzőművészeti Főiskolán. 1930-tól kiállító művész, ekkortól rendszeresen részt vett az országos tárlatokon. A Nemzeti Szalonban 1935 és 1944 között rendezett *8 festő, 8 szobrász* című öt kiállításon – ahol a szobrászoknak csaknem mindegyike római iskolás volt – Ispánki minden alkalommal szerepelt.⁴

Legjelentősebb egyházi vonatkozású köztéri alkotása a már említett veszprémi *Szent István és Boldog Gizella* szoborpár. Ennek létesítésére és kialakítására szűk körű pályázatot írtak ki, amelyen Erdély Dezső, Jálics Ernő, Madarassy Walter és Ispánki József vett részt. Előírás volt, hogy a vár tőrfalának és a mellvédnek szerves részét kell képeznie a látványnak, ugyanakkor a mellvéden elhelyezendő szobrok nem akadályozhatják a kilátást.⁵ A zsűri Ispánki tervét fogadta el, és 1938-ban az ő művét állították fel.⁶ (A hivatalos avatásra csak a következő évben, 1939 júniusában került sor.)⁷

1 Erdőssy Béla: *Korunk magyar egyházművészete*. Katolikus Emléktár, Budapest, 1983, 25.

2 Fitz Péter (főszerk.): *Kortárs magyar művészeti lexikon*, 2. kötet. Enciklopédia, Budapest, 2000, 190–191.

3 P. Szűcs Julianna: *A római iskola*. Corvina, Budapest, 1987, 123.

4 *8 festő, 8 szobrász kiállításának katalógusa*. Nemzeti Szalon Művészeti Egyesület, Budapest, 1935, 1936, 1939, 1941, 1944.

5 Földvári István: Emlékezés Veszprém jelképeinek alkotójára, Ispánki József. *Veszprémi Szemle* 12 (2010/1–2), 114.

6 Balassa László – Kralovánszky Alán: *Veszprém*. Medicina, Budapest, 2006, 75–76.

7 Szent István és Gizella szobrok leleplezése. *Veszprém Vármegye*, 1939. június 18., 1.; Földvári: *Emlékezés*, 114.

Szent István és Boldog Gizella mészkőből faragott, egymás mellett álló szobra egyszerre sugároz erőt és eleganciát. „Tiszta kontúrú, tömszerűséget követő alakok, előnyösen emelkednek ki a csodás városképből, a völgy másik oldalán felfutó hegyoldal dús növényzetének zöldjéből” – írta az alkotásról N. Péntes Éva.⁸ Szent Istvánt uralkodói jelvényekkel ábrázolta a művész: fején a magyar Szent Korona, jobbáiban vállához támasztva tartja a kardját, bal kezében az országalmát fogja. Gizella bal kezében, alapítóként a veszprémi székesegyház makettjét, jobb kezével a leomló palástja redőit tartja. A római iskola neoklasszicista hatását mutató, frontálisan beállított szoborpár a hazai köztéri szobrászat máig kimagasló jelentőségű alkotása. A két szobor szerencsére 1945 után is a helyén maradhathott. 2023-ban restaurálták a műveket. Archív fotók alapján pótolták az országalma hiányzó keresztjét, és javították Szent István koronájának a tetején a törött keresztet.

Egyházi tárgyú alkotásai sorában külön szólni kell a művész éremművészeti munkásságáról,⁹ amely az 1936–1938. években különösen gazdag volt. 1936-ban Ambrózy Kálmán portréérmének hátlapjára *Szent Márton* glóriás alakját mintázta meg, amint lováról lehajolva köpenyét egy béna koldusnak adja. (Érdekes, hogy – a legendában írtakkal ellentétben – Ispánki éremábrázolásán Szent Márton nem a köpenye felét, hanem az egész köpenyét átadja a koldusnak.)

Magyarországon 1936-ban emlékeztek meg Liszt Ferenc halála ötvenedik évfordulójáról, aminek alkalmából több művész is készített emlékérmét. Ispánki háromféle *Liszt Ferenc*-érmet mintázott. Mindegyik változat előlapja azonos: a zeneszerző jobbra tekintő fiatalkori profil arcképe, a nyak mögött II monogrammal. A nagyjából 74 milliméter átmérőjű, öntött bronzérmek közül kettőnek a hátlapján a zeneszerző nyitott fedelű zongorán játszik. A harmadik változat hátoldalán *Szent Erzsébet* alakja áll, feje körül glóriával, kezében nyitott irattekercset tartva. Liszt Ferenc műveinek ismeretében nem nehéz felismerni, hogy a hátlap az 1862-ben írt, nyomtatásban 1869-

8 N. Péntes Éva: Ispánki József. *Művészet* 7 (1966/8), 30.

9 Éremművészeti munkásságáról lásd Gosztonyi József: Ispánki József éremművészete. *Az Érem* 40 (1984/2), 12–25.; Török Pál (szerk.): *Magyarországi érem- és plakettművészet 1850–1945*. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 2011, 98–102.

ben megjelent, *Szent Erzsébet legendája* című oratóriumot szimbolizálja.

1936-ban kiemelt hangsúllyal és jelentős kulturális eseményekkel ünnepelte az ország Buda török uralom alóli felszabadulásának 250. évfordulóját. Az eseményre olyan – máig maradandó értékű – művészeti alkotások születtek, mint Ohmann Béla *Angyal-szobra*, Damkó József *XI. Ince pápa szobra* és Árkay Bertalan *zászlótartója* a budai Várban, Grantner Jenő *Hajdúk emlékköve* a Lovas úton,¹⁰ Kodály Zoltán *Budavári Te Deum* című nagyszabású zeneműve, vagy a Légrády Sándor tervezte neobarokk ihletésű bélyegsorozat.¹¹

Az éremművészetben Ispánki József alkotott máig maradandót. A *Buda recuperata* című alkotása három változatban készült.¹² Az alapváltozatot Budapest Székesfőváros rendelte meg, melynek előlapján három lovas látható. A mellvértet viselő lovas a nyugat-európai csapatokat, középen a magyar huszár a magyar katonákat szimbolizálja. Az elől vágató papi ruhás férfi kezében kettős kereszt. (Joggal van ott, hiszen – Magyarország szerencséjére –, XI. Ince pápa állhatatos akarata vette rá a Szent Liga néha ingadozó uralkodóit, hogy megalkuvás nélkül folytassák hazánk felszabadítását az oszmán iga alól.)¹³ Az érem felirata: BUDA / RECUPERATA / 1686 + 1936. A hátlapon lendületesen rohanó, szárnyas angyal, kezében a győzelem babérágával. Jobbra középen Buda címere.

A második változat a Magyar Éremművészeti Egyesület tagilletményi érme. Ennek előlapján két lovas vitéz látható, kezükben zászlós kopjával. A velük szemben lévő háromtornyos várkapu Buda címerére utal. A hátlapon szemben álló, glóriás fejét jobbra fordító, szárnyas angyal. Egyik kezében Buda, a másikban Magyarország címerét tartja. Ez a ritkább változat, mivel számozott tagilletményként, kis példányszámban készült. A legritkább harmadik változat lényegében az első érem előlapjából és a második érem hátlapjából tevődött össze, viszont ezen a hátlapon az angyal nem babérkoszorút, hanem – Ohmann Béla budavári anyagszobrához hasonlóan – kettős keresztet emel a magasba. A művész fenti numizmatikai alkotásait az 1937-es párizsi Világkiállításon arany- és ezüstérem mellett Diplôme d'honneur-rel hono-

rálták, majd sikerrel szerepeltek az 1940-es milánói magyar éremkiállításon is.¹⁴ Ispánki érmeit, a római iskola klasszicizáló stílusa mellett, erőteljes dinamika és magas szintű plasztikai kivitelezés jellemzi. Érmei az 1930-as években három ízben szerepeltek a Velencei Biennálékon.¹⁵

Az 1938-as jubileumi Szent István-év alkalmából számos érem készült az első magyar királyról. Természetesen Ispánki is mintázott ilyen érmet. Az előlapon *Szent István* álló alakja, a hátlapon ugyanő látható, míg mögötte keresztet tartó főpap és lándzsás katona szimbolizálja a király által kiépített egyházi és világi hatalmat. A Székesfőváros megrendelésére további *Szent István*-érmet mintázott, amelynek előlapján a király kardját a vállán nyugtató, balra forduló, hosszú palástos álló alakja látható, fején a Szent Koronával. Ez az ábrázolás lényegében a veszprémi *Szent István-szobor* kompozíciójának alapulvételével készült, csak nem szemből, hanem oldalnézetben örökítette meg a királyt. A hátlap három változatban készült. Ezek mindegyike – változatos képi megformálással – a Felvidék többségében magyarok lakta déli részének 1938-ban történt visszacsatolásának állított emléket. (Mivel az első bécsi döntést 1938. november 2-án írták alá, ezek az éremváltozatok az év végén készülhettek.)

Farkasréten a Hóvirág utcai Felső temetőben található az 1933-ban meghalt Kanyuch Györgyné síremléke,¹⁶ egy egész alakos *Krisztus-szobor*. A mészkőből faragott, ötnegyedes életnagyságú alkotáson Jézus lecsukott szemmel áll, mindkét kezét mellére szorítva. Ruhája egyszerű, lepelyszerű. Mélységes áhítat, béke, nyugalom sugárzik a műről – bármiféle narratív elem nélkül.

Az 1938-ban negyven éves korában elhunyt dr. Pályi Gyula ügyvéd, fővárosi várospolitikus Farkasréti temetőben lévő sírjára¹⁷ a művész *szárnyas angyalt* ábrázoló domborművet készített. A sírfelirata: „Mit keresitek az élőt a holtak közt?” (Lk 24,5). A mészkőbe faragott relief a római iskola legnemesebb hagyományait követő neoklasszicista stílusban készült. Modern felfogása ellenére a szárnyait magasba tartó angyalalak ihletett áhítatot és eleganciát sugároz. A kiemelkedő művészi értéket képviselő síremlék szépen felújított és napjainkban is példásan ápol.

Ispánki 1939-ben – feltehetőleg a II. világháború kitérését követően – mintázta *Az Apokalipszis lovasai* egyoldalas öntött bronzplakettet. Az Apoka-

10 Medvey Lajos: *Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez. Mérnökök Nyomdájá, Budapest, 1939, 16–18.*

11 *Magyar posta- és illetékbélyeg katalógus 2008.* Philateliai Hungarica, Budapest, 2008, 73. (571–575. sz.)

12 Gosztonyi József: Buda recuperata. *Az Érem* 30 (1974/1), 24–28.

13 Hahner Péter: *Magyarország szerencséje.* Animus, Budapest, 2019, 81–90.

14 *Catalogo della mostra della medaglia moderna ungherese e della incisioni di Budapest.* Milano, 1940. (126., 130., 136., 54. sz.)

15 N. Pénzes: *Ispánki József,* 31.

16 Tóth Vilmos: A Farkasréti temető, III. rész. *Budapesti Negyed* 11 (2003/4), 591.

17 Tóth Vilmos: A Farkasréti temető, II. rész. *Budapesti Negyed* 11 (2003/3), 277.

lipszis lovasairól az újszövetségi Jelenések könyve szól (Jel 6,2–6,8). A lovasok a rontást, a háborút, a háborúból fakadó éhínséget és a halált jelképezik. Ispánki alkotásán is ez a szimbolikus ábrázolás látható. A négy lovas közül elől szakállas férfi kezében íjjal, a mögötte lévő kezében pallossal, míg a harmadik mérleget tart a magasba. A sort záró kaszás lovas arcát csuklya takarja. A művész tökéletes pontossággal ábrázolta a bonyolult bibliai jelenetet. A 140x250 milliméteres méretű, drámai erejű alkotás egy példánya a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona.

Ugyanebben az évben készült egyoldalas *Szent Gellért*-bronzérme. A 78 milliméter átmérőjű alkotáson jobb felé forduló szakállas álló férfialak látható, fején püspöksüveggel. Kezében címet tart.

Ispánki 1940-ben mintázta a *Julianus barát* lovas szobor kisplasztikát. Lovon ülő mezítlásas, barátcsuhás férfialak jobbkeze a szeme fölé tartva néz a távolba. A domkonosrendi szerzetes tekintetében szinte érezni lehet a távoli tájat, a sok szenvedés és nélkülözéssel járó utazásával keresett őshaza képét. Életnagyságú vagy ötnegyed méretarányú lovas szoborként impozáns, szuggesztív alkotás lett volna. Nagy kár, hogy a háborús viszonyok között, majd 1945 után szóba sem jöhetett ennek megvalósítása. 1942-ben egyoldalas bronzérmén is megörökítette a *Julianus barát*-kompozíciót.

1942-ben a főváros megrendelésére cizellált alumíniumból *Patrona Hungariae* szobrot mintázott, amely Budapest ajándékeként Milánóba került.¹⁸

A művész kerámiák tervezésével is foglalkozott. A pécsi Zsolnay-gyárban 1943-ban készültek a kályhákra tervezett, *bibliai jeleneteket* tartalmazó plasztikái.¹⁹ Három ilyen kályha el is készült (egy közülük Budapest Székesfőváros megrendelésére). Ezek egyike megsemmisült 1944–45-ben, a másik kettő későbbi sorsáról nincs érdemi adat.

Pesten a belvárosi Szent Anna-templom előtti Szervita téren eredetileg 1729-ben létesült barokk stílusú *Szűz Mária-oszlop*. Két évszázad során annyira leromlott a kőből faragott alkotás állapota, hogy intézkedni kellett a helyrehozataláról. A Székesfőváros vezetése azonban restaurálás helyett új művészi alkotás állítása mellett döntött. A zártkörű pályázatra nyolc neves művész – köztük Ispánki József – kapott meghívást.²⁰ A zsűri 1941 áprilisában született döntése értelmében Erdey Dezső nyert, ma is az ő alkotása áll a téren. Ispánkitól *Szűz Mária*-szobrot ábrázoló segédmintát rendelt a Székesfőváros.

1944-ben pályázatot írtak ki *Szent Margit* budapesti köztéri szobrára,²¹ amelynek helyéül az angalföldi Ferdinánd (ma Lehel) téri templom előtti parkot jelölték ki. A pályázaton Ispánki József is indult kút- és szobortervvel. Pályaműve az 1944 nyarán tartott értékelésen dicséretet kapott és a zsűri javasolta, hogy a Főváros vásárolja meg az alkotást kisplasztikai sokszorosítás céljára. Ennek kivitelezésére a háború miatt azonban nem került sor.

1946-ban két, bibliai témával kapcsolatos numizmatikai alkotást mintázott. Drámai erejű, megrázó ábrázolás a *Krisztus sírbatétele* plakett, amelyen két férfi viszi sírjába Jézus holttestét. A háttérben fátylát tartó csuklyás alak, az előtérben pedig Krisztus kezét földre borulva csókoló fiatal nő – talán Mária Magdolna – látható. Gosztonyi József feljegyzése szerint a 88x134 milliméteres méretű plakett valójában síremlék tervének kismintája volt.²² Nagyplasztikai kivitelben rendkívül hatásos alkotás lett volna.

A *Három királyok* 118 milliméteres átmérőjű, egyoldalas, öntött bronzérem, amelyen mélyített mezőben három lovas halad. Nem a fejükön lévő korona teszi őket királlyá: szinte sugárzik róluk a tetterő és a méltóság. A *Három királyok* plasztikát 1947-ben nagy méretben, kőből kifaragott domborműben is megmintázta a Székesfőváros polgármesterének megrendelésére.²³

1947-től haláláig a budapesti Százados úti művésztelepen élt és dolgozott.²⁴ Ispánki József sem került el a római iskolához kötődő művészek mellőzöttségét. Bár szakmai tudását elismerték, kiemelten jelentős köztéri megbízásban alig volt része. Éveken át még éremre sem kapott megrendelést. „Mellőzést, diszkriminációt, féltreállítást, gyanakvást annál többet” – emlékezett idős korában egy riportban.²⁵ Életművében jelentős szerepet képviseltek a restaurálások és az épületplasztikai alkotások. Ő restaurálta a budai Szent Anna-templom háborúban megsérült *főoltárát*.²⁶

A budapesti Rákóczi úton álló, 18. században épült Szent Rókus-templom 1944–45-ben, majd 1956-ban súlyos sérüléseket szenvedett. A kis plébániatemplomot 1957–58 között újjáépítették, és ekkor pótolták a főhomlokzat elpusztult szobra-

21 Szent Margit egyházművészeti kiállítást rendeznek. *Szép művészet* 5 (1944/2), 67.

22 Gosztonyi: *Ispánki József éremművészete*, 21.

23 Szatmári: *Ispánki József szobrász élete és munkássága*, 25.

24 Csap Erzsébet – Elischer Brigitta: *Százados úti művésztelep*. Magyar Nemzeti Galéria – Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1965, 16.

25 Kellner Bernát: *Márványba faragva*. *Somogyi Néplap*, 1987. október 24., 7.

26 Szatmári: *Ispánki József szobrász élete és munkássága*, 15.

18 Szatmári Gizella: *Ispánki József szobrász élete és munkássága*. Somogy Megyei Művelődési Központ, Kaposvár, 1996, 25.

19 Földvári: *Emlékezés*, 115.

20 *Művészeti élet*. *Szép művészet* 2 (1941/3), 71.

it is. A szoborfülkékben álló Árpád-házi szentek közül a művész *Szent Erzsébet* álló alakját készítette el,²⁷ aki kötényében kenyeret, bal kezében pedig egyszerű korsót tart. Az alkotás harmonikusan illeszkedik mind a templom, mind a főhomlokzat többi szobrának stílusához.

Egyházi témát ábrázolt egy 1958-ban készített bronzérmén is. Ennek előlapján a budavári Szentháromság oszloptól a Mátyás-templomba tartó *egyházi menet* látható, míg a hátlapon a budapesti Lánchíd képe a Dunával.

Az egykori római iskolához tartozó művészek 1983–1984-ben az esztergomi Keresztény Múzeumban tartott két tárlatán Ispánki József vonatkozású érmei közül a *Buda recuperata* és a *Szent István* egy-egy változata, illetve a veszprémi *Boldog Gizella*-szobor terrakotta kismintája szerepelt.²⁸

Szerény és késői elismerést jelentett, hogy 1987-ben – immár 81 évesen – hivatalos állami elismerést kapott: elnyerte az Érdemes művész címet. Ispánki

Józsefnek 1992. májustól júniusig a pesti Vigadó Galériában Csúcs Ferenc és Madarassy Walter szobrászművészekkel volt nagy sikerű, reprezentatív közös kiállítása. (Hárman nemcsak római ösztöndíjasok voltak, hanem mindegyiküknek Szentgyörgyi István volt a mestere a Főiskolán.) Ezen a fővárosi tárlaton Ispánkinak az *érmein* kívül *Szűz Mária és Julianus barát* kisplasztikája is szerepelt.²⁹

A művész 1992. november 3-án hunyt el Budapesten. Hamvai a Rákoskeresztúri köztemetőben, egyszerű urnafülkében nyugszanak.³⁰ Bár napjainkban keveset említik Ispánki Józsefet, a veszprémi *Szent István – Boldog Gizella* szoborpár, a Rókus templomon lévő *Szent Erzsébet*-szobor, a *Julianus barát* kisplasztika, a farkasréti *angyalos síremlék*, illetve numizmatikában a *Buda recuperata* érem révén máig ható érvénnyel beírta nevét a hazai egyházművészet történetébe.

27 Szatmári: Ispánki József szobrász élete és munkássága, 25., 51.

28 P. Szűcs Julianna (szerk.): *Római iskola I–II. Keresztény Múzeum, Esztergom, 1983–1984.* (44–45., 29. sz.)

29 Szatmári Gizella (szerk.): *Csúcs Ferenc, Ispánki József, Madarassy Walter szobrászművészek kiállítása a Vigadó Galériában.* Budapest, 1992. (124–125. sz.)

30 Soós Ferenc: *Magyar numizmatikusok Panteonja.* Argumentum – Magyar Éremgyűjtők Egyesülete – Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest, 2010, 112.

A TISZTÁNLÁTÁS ÖNVÉDELME ZÁVADA PÁL: PERNYE ÉS FŰ

MAGVETŐ, BUDAPEST, 2024

Horváth Csaba

„A történelmet a győztesek írják.
A legendákat a nép szövi.
Az írástudók fantáziálnak.
Bizonyos csak a halál.”
(Esterházy Péter Danilo Kištól)

A *Pernye és fű* mintha a szerző eddigi Tótkomlós-regényeinek az összesítése lenne. Az életmű ismerői számára a *Kulákprés* történelmi háttere mellett a konkrét művet is felidézi egy „olyan szociográfia dokumentumaival, amelynek forrásai az ötvenes, a negyvenes évekbe nyúlnak vissza. Aztán ez egész kötetté bővült, amelynek narrátora szülőfalujának változásai ágyazta be családjának dokumentumait és levelezését – meg a korabeli újságcikkekől vett szemelvényeket” (339.). De felfedezni benne a *Jadviga párnájának* tótkomlói naplóját is: „Az idősebb (Bohát) Lehoczky Pál feljegyzési könyvét 1903. február 7-én, házasságkötése előtt vette Orosházán. A belső borítóra két nyelven írta fel, hogy »Jegyző könyvecske Značná knižička«, és a naplót aztán 33 éven át, 1936-ban bekövetkezett haláláig vezette. Neki pedig eszébe jutnak olyasféle kezdősorok, hogy Zacsínam túto knyizsecsku” (180.). Sőt, megtalálható a *Mielőtt elsötétül* írásait idézik.

A Zavadától megszokott módon a regény középpontjában most is egy antihős áll, aki bár téblábolva próbál folyamatosan alkalmazkodni környezetéhez, minden szinten idegen marad. A *Pernye és fű* főhőse is falusi gyökerekkel érkezett az akadémiai világba, éppen válás után van, és magánéletében és szakmai pályáján is olyan ideákat igyekszik követni, amelyeken környezete már átlépni látszik. Ez pedig szinte ontológiai szintű szorongássá növeli a be nem illeszkedés érzését: „De sokszor szinte függetlenül attól, mi hogyan sikerült – mondjuk, hogy jó volt együtt lenni a gyerekekkel, és az anyja sem elégedetlen –, váratlanul elfog a szorongás. Néha rettegő aggodalmak... Többnyire nem konkrét félelmek, hanem alattomosan rejtőznek, viszont elég nyugtalanítóak. És egy huzamosan mellém szegődött érzés – mintha tartanék valamitől” (517.).

Ahogy Adler Jenő és Koren Ádám *A fényképész utókorában*, ennek a regénynek a név nélküli főhőse sem találja helyét választott közegében: „Ehhez a körhöz mint politikai aktivista nem akart kapcsolódni, viszont a tágabb társasághoz lazábban, szakmailag már inkább. De megérezte valamifajta

elzárkózásukat, amit ő némi vidéki-fiú-féltékenységgel figyelt. És visszahúzódná tette, hogy éppen azok nem hívják, akik közé szívesen tartozna” (174.). Párkapcsolatait is a kivárá visszahúzódnás jellemzi: „[...] a néma sóvárgó szerepében jól tudja, jobban jár, ha semmilyen sértődést nem mutat, hanem veszi a lapot, és közben vakmerően témát vált” (107.).

Az idegenség érzésének és a csoporthoz tartozás vágyának erendődő kettőssége jelenik meg abban is, hogy a szöveg folyamatosan váltogatja az egyes szám első személyű és az egyes szám harmadik személyű narrációt: emiatt előlonthetlenné válik, hogy a cselekvő én önállóan vagy egy közösség részeként fejt-e ki aktivitást, a közösség viszonylatában vagy abban feloldódva határozza meg önmagát. Ez a megoldás olyan – olykor az olvasást is problematizáló – effekté válik, amely éppen az olvasónak a narrátori pozícióba való behelyezkedést nehezíti meg.

Az életművében nemcsak a cselekmény vagy a motívumok, hanem a narratív struktúra szintjén is folyamatos fejlődés figyelhető meg. A *Jadviga párnája* irodalomtörténeti újítása a párbeszéd illúziójaként megjelenő, de valódi dialógust meg nem teremtő, három egymásra épülő napló volt. A *fényképész utókor*a egyes és többes szám első személyű narrátora pedig a közösség igényét és a tömegbeli feloldódás etikai problémáját mutatta.

A *Pernye és fű* több más Závada-könyv után a század első fele parasztpolgár kultúrája emlékeinek és a nyolcvanas évek jelenének, majd a regény végén a negyvenes évek közepe vészszakának egymásra vetítésével teremt kohéziót. Az elmúlt száz év anyagi javaktól, polgári és politikai jogoktól való megfosztásai, a különböző deportálások, statáriális ítéletek, a kivégzések egymás mellé rendezésében az olvasó kialakuló és konszolidáló – tehát a többség számára elfogadható –, majd meggyengülő elnyomó rezsim sorozatának látja a magyar történelmet. Erre utal Radnóti Sándor is, amikor kritikájában a történelmi problémák és a narratív szálak összefüggéseiről ír: „Már-már arra gondoltam, hogy *A fényképész utókorában*, az *Egy piaci napban* és más könyvekben megnyitott témakör éli itt tovább a maga független életét”.¹

¹ Radnóti Sándor: Torlódások és kavargások. *Revizoronline*, 2024. december 18.

A *Pernye és fű* cselekménye egy nyolcvanas évekbeli dokumentumfilm köré épül, amelyek készítői a negyvenes évek végének kulákpereit akarják feltérképezni. Ezekben a koncepciók eljáráásokban nem csupán szándékos gyűjtogatással vádoltak meg ártatlanokat, de a jogrendet is a vád érdekeihez igazították. Mindez Závada Pál 1989-es *Statárium* című, Sipos Andrásal közösen készített dokumentumfilmjére épül. A regényben a felvett anyagok alapján úgy alakul ki az ötvenes évek diktatúrája, hogy bár mindenki tisztában van annak törvénytelenységével és abszurdításával, félelemből vagy kényelemből senki nem tesz ellene semmit. Aztán ugyanez derül ki a negyvenes évek közepéről is. A nyolcvanas évek kutatói pedig a saját családi történeteik, politikai véleményük alapján kisebb, tehát megbocsáthatóbb, és a másik oldal nagyobb, jóvátehetően tévedéseire osztva relativizálják a különböző színű, de erkölcsileg egyaránt elfogadhatatlan diktatúrák alapjait. Jól mutatja ezt az a rész, ahol egy jobboldali gondolkodású szereplő az etnikai alapú megkülönböztetését gondolja elfogadhatónak: „Kuthy Vilmos mégis fölvetette, hogy vajon elegendő-e mindent a mai szemünkkel nézni. Kezdve ott, hogy '42-ben még nem lehetett előre látni, mibe torkollik ez a történet. Másrészt megérthető-e a világ – vagy akár csak egy másik ember – kizárólag a saját szemüvegünkön keresztül. Mert bizony akadhat egy-egy olyan embertársunk, aki mondjuk a szociális érzékenységét, a mindenkori nincstelenség iránti szolidaritását akkor se tudja félretenni, amikor nem annak van itt az ideje. Amikor mások sajnos gazdasági korlátozásokat kénytelenek éppen elviselni, sőt, jogfosztást és kényszerítést...” (393).

Az osztályalapú szemlélet romantikus sztereotípiái pedig a másik oldal számára így jelennek meg a szövegben: „Flóra nehezen hiszi, hogy csak ezek a sorsok izgatnák. Most jut eszembe, fordul Edítchez, nem emlékszel, hogy amikor először beszélünk ezekről a kulákperekről, még te is el voltál képedve? Mert mi hogyhogy a gazdagparasztokkal vagyunk szolidárisak a kisemmitettek helyett. Valahogy mind a kettőtöknek megvolt ez a Ludas Matyi-nézőszövegetek a mindenkori Döbrögi vel szemben” (483).

A rendszerváltás értelmiségi szereplői jó esetben csak töredékesen látják, rossz esetben félreértik a világot, és saját gondolkodási kliséiket igyekeznek a történelemre ráerőltetni, s az olvasó azt konstatálhatja, hogy minden diktatúra alapja a megfelelni vágyó vagy együttműködni kényszerülő ember, aki idővel természetesnek tartja azt, amit kezdetben talán csak normakövetésből vagy féle-

lemből követett el. Utólag pedig mindenki ártatlannak tartja magát. Mintha az egyén szintjén a személyiségkoherencia vágyára épülne a történelemben való létezés: mindenki elfelejti vagy úgy írja át a múltban elkövetett bűnöket, hogy azokat egy etikusan indokolható sorozatba illesztve ne keljen bűnnek tartania.

A diktatúrák kialakulására és működésére egy történész a társadalmi-gazdasági-politikai viszonyok objektivitásában, azaz az idegen megszállásokban, a gazdasági válságok szülte társadalmi mozgásokban, esetleg a megváltozó világszemléletben keresné a választ. Ám Závada íróként nem a diktatúrák okaival foglalkozik, hanem az érdekli, kik működtetik, akár karriervágyból, akár félelemből, esetleg meggyőződésből a rendszereket. „Ahogy a megint csak átbeszélgettetett este másnapján – reggeli után, a gangon – most közösen újraolvasták a cikkek fénymásolatait, megpróbálták maguk elé képzelni ezeket az újságírókat. Akik napról napra több hold földet és egyre súlyosabb vádakat írnak ugyanannak a vádlottnak a neve mellé, és mintha egymást hergelve próbálnának rálicitálni a gyűlölködésre” (94).

*

A regényben a magánéleti és a történelmi szál nem egymás mögött, hanem egymás mellett, sőt egymást feltételezve jelenik meg: az érzelmi és világi viszonyok összekapcsolódnak, sőt össze is keverednek: „Akire én leginkább már csak a gyerekek anyjaként gondolok, ami persze méltatlan. De hangosan nem mondom. Viszont jó pár óra múlva, amikor már többet ittunk, Andor egyszer csak megkérdezi, hogy annak idején miért éppen őt választottam. Én pedig az erős vonzás mellett a közös gyerekvágyat mondom. Meg hogy rendszeresen publikált a régi Mozgóban, ahol én csak szerettem volna, teszem hozzá nevetve” (519).

Flaubert szerint „[...] az érzelmek élete (s fejlődése) a politikát követi, és annak a változásait másolja”. Míg a *Jadviga párnája* elsősorban egy boldogtalan házasság története volt, *A fényképész utókora* már azért idézte fel az *Érzelmek iskoláját*, hogy lerombolja azt a magyar irodalomban erős illúziót, hogy a történelmi korszak pályát a magánélet boldogsága képes ellensúlyozni. A *Pernye és fű* is ezt a hagyományt viszi tovább: „Most ő kezd kérdezősködni, habár nem érzi magát elég lazának és szellemesnek, meg a gátlásokat oldó ital is hiányzik. Nem mondhatná, hogy Flóra kisiklik minden kényesebb kérdés elől, de még ebben a vízi kitérülködésben is kiméri, mennyit áruljon el, mondjuk, a válsai viszontagságaiból. Különösen a konkurens érzelmekből – miközben talányosan mosolyog, de félreérthetetlenül teszi, hogy az ilyesmi nemcsak Kálmánra vonatkozhatnak” (336).

*

Ahogy a szerző korábbi könyveiben a fénykép, úgy a *Pernye és fűben* a film a legfontosabb médium. Így olyan kortárs világirodalmi könyvekkel állítható párhuzamba, mint David Grossmann *Csak játszik velem az élet* című könyve vagy Daniel Kehlmann *Mozgóképe*, amelyek egy újfajta ekfrázisként a filmleírások segítségével akarják megújítani a múlt megjelenítésének a hitelét.

A szerző pályáján korábban is meghatározó volt a kép és a nyelv viszonya. A *fényképész utókora* a fénykép múltmegőrző és feltárási funkciójára építve egy fotográfia tette a világ origójává, az *Idegen testünk* pedig már arra kérdezett rá, hogy valóban a valóságot hordozza-e a fotó. A *Pernye és fűben* megmozdulnak a képek, s a dokumentumfilm műfaja a beszélgetések, visszaemlékezések által egyszerre megörökíti és személyessé teszi az objektív valóságot. Ez a filmes műfaj különösen fontos volt a nyolcvanas évek Magyarországon. Ahogy Radnóti Sándor is megjegyzi a regény kapcsán: „A 80-as években a dokumentumfilmes mozgalom érezte küldetésének, hogy tudósítson arról: mi van és mi volt Magyarországon.”²

Sokan a dokumentumfilm feladatai közé sorolják az etikai megnyilvánulást, amit a műfaj a beszélők arcának, testbeszédének, elhallgatásainak a segítségével valósít meg. Závada könyve gyakran mutatja kamerászerűen a szereplőit, és a bemutatás látszólagos szenvtelenségét a flaubert-i *impassibilitével* keverve a dokumentumfilm szabályainak megfelelően saját szavai és gesztusaik bemutatásával véleményezi őket. Jól illusztrálja ezt az egyik riportalany érzelmi túlfűtöttségét mutató mozdulatai és mimikája: „Gesztusai kifejezik a viszonyát nemcsak a szóban forgó üggyhez, hanem a korhoz is: Hogy hát micsoda idők voltak azok, amikor egy ügyésznek ilyen körülmények között kellett dolgoznia?! Képtelenség volt az egész, ezért csak képtelenség lehetett minden szerep is, ami ki volt osztva, amit csinálni kellett. Mert csinálni kellett akármilyen nehéz és esztelen dolog is volt” (67).

Azért is fontos a dokumentumfilm allúziója, mert lehetetlenné teszi az egységes történetmesélést. A cselekményre épülő játékfilm műfaja legalább minimális narratív egységet hozna létre. Ugyanakkor a valóság felidézése és megteremtése nem válik külön. Szinte az Erdélyi Miklós-féle *Verzióba* is beleillene az a párbeszéd, amelyben az ÁVH munkatársa betanítja a vallomásra a koronatanú kisleányt.

„Állj ide, az asztal elé! Akkor most hangosan...! Várjál! Hol a jobbik ruhád? Szedd elő!”

A fiú kibont a batyuból valami kabátkát.

Ebbe leszel? Vedd föl! Most akkor előlról! Pénteken délben...

Nem tegnap délben, kezd makogni a gyerek.

Nem tegnap délben, péntek délben!, javítja a bírósági író. Pénteken délben tizenkét óra körül a gazda...

Péntek délben... tizenkettő körül a gazda...” (511).

*

A regény végén a filmkészítő társaság egyik tagjáról kiderül, hogy zsidó kisfiúként a társaság egy másik tagjának az apja deportálta, de legalábbis asszisztált hozzá. Másikuk felmenője a proletárok diktatúráját szolgálta ki. Závada az elmúlt majdnem száz év magyar történelmét permanens diktatúrák folyamataként mutatják be. A nyolcvanas évek szereplői egy gyengülő diktatúrából tekintenek vissza az ötvenes évek diktatúrájának egyre szűkebb világára, amelynek megértéséhez elengedhetetlen a negyvenes évek ismerete. Sőt, a kontinuitás alátámasztására jelennek meg a szövegben a regény megírásának a jelenét felvillantó, s így a történelem körben forgását mutató előreutalások: „Képzeld el, de ne tréfából, hogy iksz év múlva október huszonharmadika piros betűs nemzeti ünnep lesz! Kötelező ünnepnap. És mindenki rühelleni fogja – ki ezért, ki azért. Az uralmon lévők pedig nem fogják tudni, mihez kezdjenek vele. Inkább elhazudják, kifelejtik, letakarják a befoltzott zászlóval!” (522).

A könyv legnagyobb erénye az, ahogy a különböző politikai rendszerek önmagába záródó, szűk világait a szöveg szerkezetének a szintjén is megjeleníti. A rengeteg szereplő közül egyedül az elbeszélő neve nem derül ki. A narrátor-főhős egyszerre név nélküli karkai hős, akit bármikor meg lehet vádolni bármivel, mert olyan világban él, ahol a megvádoltság állapota nem függ össze bármiféle bűn elkövetésével. Ugyanakkor a regény az ideális tanú szerepébe is helyezi az elbeszélőt, akinek a vallomása egy nagyobb rendszerbe illeszkedve akár az igaz-hamis paradigmáin is túllépve mások ártatlanságát vagy bűnösségét igazolhatják.

A *Pernye és fű* szerkezete is arra figyelmeztet, hogy nem lehet egyetlen perspektívából megmutatni az elmúlt szinte száz év történetét. És ez a széttartás néha visszaüt. Tóth Zsuzsanna éppen a szerteágazó történetmesélés kapcsán jegyzi meg, hogy a „legmegterhelőbbnek [...] a bonyolult, összetett és ellentmondásos téma bizonyult, ami múltunk takargatott, elvakart, máig nem gyógyult sebeire fókuszál”.³

3 Tóth Zsuzsanna: Múlt, jelen – jövő? *Olvassbele*, 2025. február 20.

Sőt, a szereplők olykor paródiának is beillő nyelve is ezt az elmesélhetetlenséget mutatja. Ahogyan Závada korábbi műveiben is láthattuk, az egyéniség eltűnése stílusprobléma is, a megfelelési kényszer egyben mindig nyelvi normakövetés. A regény szövege sokszor Bergson híres komikum-meghatározását is játékba hozza, amely a komikumot az automatizmussal, a merev gépiesség lelepleződésével kapcsolja össze. Závada a „merev gépiességgel” azt mutatja meg, ahogyan a nyelvhasználat a rendszerbe való betagozódás része lesz: „Dancsó János 1949. október 16-án együtt borozott Toronyi Jánossal, s arra biztatta, hogy gyűjtsa fel a Rákóczi tszcs takarmányát, s ez esetben ad neki egy lovat”. Toronyi Dancsónak ezt az ajánlatát másnap közölte a feleségével, majd október 24-én ismét emlékeztette őt erre. Toronyiné „bűnvádi felelősségre nem vonható” gyermekeinek adta a gyufát azzal, hogy gyűjtsák fel a kazlat. A gyerekek azt meggyújtották, s leégett a szalmakazal, az okozott kár 4760 forint. Ezzel Toronyiné a termelőségvetkezeti vagyonhoz tartozó terménykészletet „szándékosan felgyújtotta”, Dancsó és Toronyi pedig őt erre „szándékosan rábírtá” (207).

*

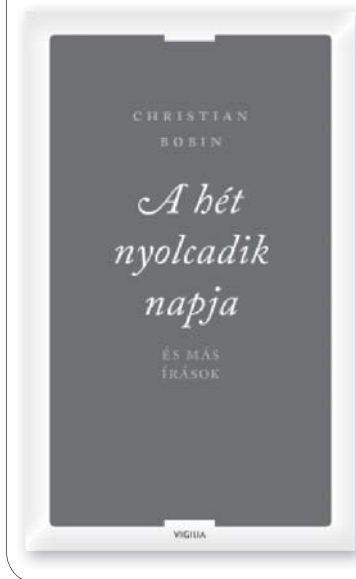
Závada könyvében nincsenek fejezetcímek. A nézőpontváltásokat, elbeszélői pozíciókat más-más

nézőpontból mutató inkoherens világ csak csillagokkal elválasztott részekben jelenik meg. Ám még ez a szerkezeti megoldás is összeköti a szöveg által és a szövegben felépített valóságot. „Ide tehetünk egy elválasztó csillagot, mondja Bimbó, majd szünet nélkül folytatja a fölolvast” (344) – javasolja a könyvben az egyik szereplő, mintha a csillagokkal elválasztott szöveg maga az olvasott könyv lenne.

A *Pernye és fű* kérdése egyrészt az, hogy szembe lehet-e nézni a múlttal a bűnök relativizálása nélkül, másrészt pedig az, hogy a múlt sérelmei hogyan határozzák meg a jövő eleve borítékolható „igazságait”. Závada új könyvét a valóságábrázolás szociografikus hitele a metonimikus, a tipikus szereplők és élethelyzeteik – a kiszolgáltatottság és az otthontalanság – pedig a metaforikus olvashatósághoz közelíti. Így a könyv a Hayden White-i történelemszemlélet alapján egyszerre metaforikus és metonimikus, organiztikus, konzervatív világnézetű szöveg.

Az írás által megteremtett és a szövegben megjelenített világ azonosságát mutatja az akár figyelmeztetésnek is beillő mondat: „[...] nem árt tisztán látni – már csak önvédelemből is” (406). Ahogyan a dokumentumfilm sem szakadhat el a valóságtól, úgy ez a fajta epika is ábrázolja és megteremti a szövegben ábrázolt és létrehozott világot.

A VIGILIA KIADÓ AJÁNLATA

CHRISTIAN BOBIN:

A hét nyolcadik napja és más írások

Christian Bobin (1951–2022) író, költő, mintegy hatvan könyv szerzője. Hazájában már-már meghökkentően népszerű. 2023-ban posztumusz kapta meg a francia irodalom legjelentősebb elismerését, a Goncourt-díjat. Írásait 40 nyelvre fordították. – Kötetünk négy írását tartalmazza: az *Egyszerű varázslat* etűdjeit, *A hét nyolcadik napja* belső beszédjeit, *A házaló* prózaverseit és a *Távolodás* aforizmáit.

Ára: 3.200 Ft

ROWAN WILLIAMS: KELETRE TEKINTVE FAGYOS IDŐKBEN

A KORTÁRS GONDOLKODÁS ÉS A KELETI KERESZTÉNY HAGYOMÁNY

FORD. GÖRFÖL TIBOR. PANNONHALMI FŐAPÁTSÁG, BENCÉS KIADÓ,

PANNONHALMA, 2024

Patsch Ferenc SJ

A világhírű teológus és nyugalmazott canterburyi érsek, Rowan Williams könyvének magyar megjelenése valódi szellemi csemege. A kötet címe fényképszerűen pontos: a főcím (*Keletre tekintve fagyos időkben*) – a kortárs könyvkiadási hagyományok szokásait követve – amolyan költői formában fejezi ki a kötet alapüzenetét: bármennyi (erkölcsi, érzelmi és egyéb) ellenállásba ütközött is a politikával számos ponton összefonódó keleti ortodox egyház teológiájának terjesztése, ez a hagyomány kimeríthetetlen szellemi-lelki kincsestárnak számít minden korok keresztény gondolkodói számára, amelyet ma sem szabad figyelmen kívül hagyni. A „keletre tekintés” metaforája valójában egy jelentős, 5. századi szerzőtől, Diadokhosz Phóतिकészőtől származik, aki szerint a keresztény ember arra hasonlít, aki egy téli hajnalon kelet felé fordul: „a felkelő nap meleget sugároz az arcára, de a háta mögött már érzi a hideget” (31). Diadokhosz mégis bizalomra hív: a fagyos környezet ellenére is olyan folyamatok részesei vagyunk, amelyeket „ugyan nem tudunk irányítani, de tántoríthatatlanul újfajta teljesség felé haladnak” (40). A főcím tehát figyelemreméltó mélység-élességgel utal az ortodox teológiai hagyományra járó nehéz időkre (ne feledjük: a kötet megjelenése a már évek óta tartó orosz–ukrán háború kontextusában történt!); az alcím pedig tárgyilagos józansággal világít rá a könyv voltaképpeni témájára: *A kortárs gondolkodás és a keleti keresztény hagyomány örökségének összevetéséről, ütköztetéséről, párhuzamba állításáról* van szó.

A gondolatmenet során ez a párbeszéd bomlik ki lépésről lépésre. A négy fő lépcsőfokot a kötet négy része reprezentálja. Az elsőben (*Prológus*) részletesebb bevezetést nyerünk egy fontos, a 18. században összeállított antológiába, amely *Filokália* néven vált ismertté. A keleti egyház legfontosabb lelkiségi szövegeit tartalmazó gyűjtemény tárgyalása egzisztenciális igénnyel történik, és annak érdekében, hogy kidomborodjék az ortodox teológiai hagyomány és a jelenkori gondolkodás közti lehetséges párhuzam: „A *Filokália* antropológiája – írja a szerző – néhány kézenfekvő szempontból rokon vonásokat mutat a modern és a posztmodern filozófia néhány irányzatával. Kerüli az emberi természet határainak pontos kitzűzését, nem rögzíti a lényegét, ami első pillantásra igencsak összhangban van azzal a szellemi kultúrával, amely gyanús szemmel nézi az önmagában vett emberségről kialakított metafizikai modelleket; az az elgondolás pedig, amely szerint a megtestesültség inkább folyamat, mint-

sem eleve kész adottság, látszólag szintén izgalmas lehet azon mai gondolkodók számára, akik a testtel kapcsolatos leegyszerűsítő és naiv elképzelések lebontásában érdekeltek” (46).

A második részben ez a gondolatmenet folytatódik, amennyiben törölt metszett teológiai-antropológiai értekezést olvashatunk az emberi szenvedélyek és vágyak lelki életben betöltött szerepéről; a megtestesült Logosz (Jézus Krisztus) megismerésének lehetőségéről; valamint a keresztény ember Istenben való részesedéséről, amely Krisztusban újult meg. A szerzőt az a teológiai alapalapmeggyőződés vezeti, miszerint „ami elmondható az emberi subjektivitásról, [az] a szentháromságtanban gyökerezik” (11); a kötet fő célkitűzése pedig az, hogy visszavezesse a teológiát „ahhoz az alapvető meggyőződéshez, amely szerint az ember valójában [...] az emberré lett Logosz életében [gyökerezik]”, abban a Logoszban, „akiben kinyilvánult az egész teremtetés rendeltetése és sorsa” (18).

A harmadik részben olyan gyakorlatias és konkrét keresztény életet érintő témák kerülnek elő, mint a liturgia, a hagyomány, a politika, az életszentség, valamint Szűz Mária szolgálata. Engedtesék meg a recenzensnek – hiszen nincs objektív könyvismertetés (ami persze nem jelent hányóességet!) –, hogy ezen a ponton személyes hangszűlet tegyen: úgy tűnik, a kötet legmeglepőbb, legeredetibb és lelkileg talán legtermékenyebb fejezete a keleti hagyomány „szent bolond” toposzáról szóló rész. Az orosz kereszténység köztudomásúan régtől fogva érdeklődést tanúsít a „Krisztusért vállalt bolondság” iránt, amelyben az isteni kegyelem anarchikus természete nyilvánul meg. Már a korai szerzetesi irodalomban is gyakorta előfordultak történetek Isten „rejtett szolgálóiról”, akik hétköznapi vagy egyenesen kétes értékű és gyanús körülmények között éltek – alkalmanként furán viselkedtek, például kövekkel hajigálták meg a templomokat és a vallásos emberek házaite, fogadóiban imádkoztak, temetéseken nevetgéltek, esküvőkön és keresztelőkön könnyekre fakadtak, és így tovább –, lelkiük állapota azonban esetenként előrehaladottabb volt, mint az aszkétáké. Ezt a hagyomány folytatódott Bizáncban a *szalosz*, Oroszországban pedig a *jurogyivij* figurájában, aki örültnek tette magát, hogy elhárítsa magától mások tiszteletét, ám kívülállóságának aurája valójában Isten formabontó szeretetét jeleníti meg. A „szent bolond”

tisztában van vele, hogy fokozott lelki kockázat fenyegeti, ha meg akar felelni az elvárásoknak, és ezért a kikezdehetetlen életszentség, valamint a tekintély álarcát kezdi hordani. „A *szalosz* szerepének vállalása eleve aszketikus lépés, mert a dicséret és az ismerés vágyának elutasítását tükrözi” (253.). Amikor Williams a „szent bolondságot” dicséri, valójában egy hiteles keresztség mellett emel szót, amely nem áll be konformista módon a fő sodorvonalba, hanem a legkifinomultabb kísértésekkel szemben is képet megőrzi hitelességét. Williams elemzése olyan klasszikus irodalmi művek értelmezésében éri el tetőpontját, mint Puskin *Borisz Godunov* című drámája, Bulgakov *Mester és Margaritája*, valamint – talán elsősorban is – Dosztojevszkij nagyregegyei, *A féltregegyelmű*, *A Karamazov testvérek*, *A bűn és bűnhődés*, valamint az *Ördögök* (vö. 258–275.). A szerző szerint a „szent bolond” mint irodalmi konstrukció olyan toposz, amelyben „elrejlík” Isten fensége, és amely által valójában maga az életszentség fogalma kerül új megvilágításba. Az archetípus Szent Pál 1. Korintusi levele, amelyben elsőként olvasunk Isten „bolondságáról” (vö. 1Kor 1,18; 1,23).

Az utolsó, negyedik részben (*Epilógus*) különösen az eucharisztia ünneplése és a szentírásolvasás gyakorlatias példáinak magyarázata révén az ortodox egyház eszkatologikus személete kerül kifejtésre. Itt is egy megújult, egzisztenciális személet kap hangot: „Lehet azt mondani (sokszor mondjuk is), hogy a Szentírás olvasása és a szemlélődő imádság a kegyelemben és életszentségben való növekedést szolgálja, de ez a beszédmód bántja a teológus fülét. Az eucharisztia, a Szentírás és az imaélet már most az életszentségbe és a mennybe helyez minket,

nem pedig valamilyen távoli és külső cél elérésében segít” (322.). Ha nem így volna – s még mindig külsődlegesen úgy gondolkodnánk: „így kell élni ahhoz, hogy szentek legyünk” –, akkor azokra hasonlítanánk, akik azt mondják: „azért éneklünk és játszunk hangszeren, hogy muzikálisak legyünk” (u.o.).

Ha igaz, hogy egy recenzió célja – a mindenkori tévedés veszélyének kitéve „értékelésen” túl –, hogy kedvet csináljon a kötet elolvasásához, akkor érdemes azt is megemlíteni, hogy a kötethez a fordító írt utószót a tőle megszokott bámulatatos erudícióval. A polihisztor Williams életét és teológiáját körvonalazó tanulmány a szerzőt olyan embernek mutatja be, aki nem csak *hiteles*, de *sikeres* is. A „sikeres” ember – s ez már a recenzens olvasata – a szó valódi értelmében az, aki képes éltető feszültséget elviselni és egyben tartani a saját életében. Rowan Williams életében sok ilyen éltető feszültség létezik: anglikán felekezettű, ám a keleti egyház szakértője; püspök, ám az oxfordi egyetem professzora; laikus, ám szerzetesi praktikákat szorgalmaz (például végzi a Jézus-imát); családapa, ám valódi szemlélődő. Érdemes odafigyelni rá.

Rowan Williams könyvének megjelenése a magyar katolikus teológiai könyvkiadás terén az elmúlt év egyik legjelentősebb eseménye. Egyúttal reményteljes jel is: hiszen a magyar megjelenés mindössze három évvel maradt el az angol eredetitől, ami azt sugallja (bár csak így lenne!), hogy utolértük a nyugati teológiát (*nota bene*: Karl Rahner-től *Az Ige hallgatója* éppen ötven év késéssel jelent meg 1991-ben!). E kiadás jóvoltából tehát a hazai könyvkiadás naprakészen lépést tart a nemzetközi teológiai élet egyik fontos eseményével.

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ: NESZTELENSÉG, ZAJTALANSÁG, CSENDESSÉG

Frenyó Zoltán

TINTA, BUDAPEST, 2025

Újabb könyvvel lepte meg a művelt közönséget E. Bártfai László, aki a csend különböző fajtáiról már eddig is több kötetében vizsgálódott. Legújabb műve szerves folytatása az elmúlt években sorra megjelenő munkáinak, amelyek sokat sejtető címet viselnek: *Párbeszéd az Úrral. A szakrális kommunikáció tipológiája* (Tinta, 2022); *A hallgatás alakzatai* (Semmelweis, 2023); *Elrendelt hallgatás* (Tinta, 2024). Ezeket követte szerzőnk legújabb kötete.

A hangok világa, s ezzel összefüggésben a hangtalanság világa is, szinte kimeríthetetlen tárgykört jelent. Ezért nyilvánvalóan kilátástalan próbálkozás lenne, ha valaki teljes képet kísérelne meg adni minderről. S ezért a szerző nem egy hatalmas, nehézkes nagymonográfiát tűzött ki céljául, hanem

„emészthető”, kis falatokat adagoló, épületes, egyúttal szórakoztató munkát formált meg.

Ahogy egyrészt minden mindennel összefügg, vagy másrészt ahogy a dolgok egymás mellett vannak, rendezetten vagy rendezetlenül, s ahogy az egyetlen nagy valóság legkülönbözőbb vonatkozásai és arculatai megnyilvánulnak, úgy halad előre az író megfigyeléseiben, gyűjtéseiben, s így követi őt az olvasó is a hangok és a hangtalanság világában. Ahogy a hang a valóság minden részében ott van, úgy tűnnek elénk a legkülönbözőbb diszciplínák, amelyek feladata a hangok vizsgálata és kezelése. A szerző jártasságot tanúsít e diszciplínákban, s így képet kapunk arról, ahogy a témáról a fizikus, a hangmérnök, az akusztikus, a nyelvész, a költő, a szociálpszichológus, a művelődéstörténész beszél, megközelíti s megragadja tárgyát.

A könyv felütése már eleve meghökkenti az olvasót, s érzékelteti, hogy ha szórakoztató és kedélyes formában is, de szigorú, sőt halálosan komoly dolgokról lesz szó. Tudniillik azt tárgyalja, hogy a világunkat jellemző létharcban mind a támadó, mind a védekező fél a hangtalanság eszközához, fegyveréhez nyúl, előbbi lopakodó, utóbbi rejtőző magatartásával.

Az egész könyvet, annak tulajdonképpen minden témáját végigkíséri, e témák között és mögött végig ott húzódik egy nagy kérdés, illetve kérdéskör: vajon természetes-e a csend, avagy éppen nem; hogyan idomuljunk a természet hangjaihoz, vajon a természet hatalmas csendje, amelyet időnként megtapasztalunk, üdítő, vagy éppen nyomasztó és veszjósló-e? Tovább lehet gondolni, hogy hasonlóképpen az ember hallgatása vajon hogyan értelmezhető. A szerző sokszor megadja az iránymutatást, ahogy ekkor is: „A nesztelenség erőfeszítést igénylő szándékos tevékenység” (20.). Máskor ekként mutat rá újabb belátására: „A csend valamikor közzjő volt. Az osztatlan és ingyenes csendet azonban felváltották a magáncsendek szűk, megvásárolható körei” (50.).

Épületes és tanulságos művelődéstörténeti adalékokkal is megajándékozza a szerző olvasóit. Így olvashatunk arról a sokunk számára ismerős három bölcs kölyökmajomról, amelyek egyike a fülét tapasztja be, a másik a száját fogja be, a harmadik a szemét takarja be. Most megtudhatjuk az ábrázolás eredetét is. Faszobruk a Japánban található, 18. században épült nikkói sintoista Toshoguszentély egyik falát díszíti. A szerző a tanulással sem marad adós: a három majomgyerek azt teszi, amire anyjuk oktotta őket: nem hallják, nem beszélnek, nem látják a gonoszszágot (vö. 41.). A szerző azonban a dolog másik oldalára is figyelmeztet: a bajjal, szenvedéssel, vétekekkel szemben nem lehetünk sikeresek, éppígy vakok és némák sem! Nem kevésbé érdekesek a könyv nemzetkarakterológiával kapcsolatos szemléi a fecsegő és szófukar emberekről, csöndesnek és hangosnak tekintett, illetve ilyen híré népekről. Ilyen módon kerül elének a „hallgatag

indian”, az ugyanilyen finn és japán alakja, a bőbeszédű athéni, a kevésszavú spártai, akinek (mivel lakedaimón, Lakóniában lakik) beszéde lakonikus; a szakrális okokból csendes kvéker és hangos pünkösdistá, s a hebegő, dadogó beszédűnek észlelt „barbár” ember. Mindezekről az esetekről számos irodalmi és történeti összetevőt tár föl a szerző.

Nem hallgathatom el, hogy számomra talán az a fejtegetés a legszebb, amely nem kifejezetten a hanggal kapcsolatos, hanem az „etnográfia” kifejezés eredetét tárgyalja. Ezt a szót magyarul először a szlovák származású, magyar tudatú, versket szlovákul, értekezéseket magyarul és németül író Csaplovics János (1780-1847) néprajzkutató és ügyvéd használta egyik magyar nyelvű munkájában, amelynek címe: *Ethnographiai értekezés Magyar Országról* (1822). Ebben áll: „Magyarország Európa kitsinyben” (MTA, 1990, 21-22.). Nagyon megfontolandó e kijelentés, amely találoan utal az európai civilizáció magyar látószögének tágasságára.

A modern civilizáció hosszan sorolható, aggasztó tüneteivel, a mindent eluraló zaj jelenségeivel szintén találkozhatunk a könyv lapjain, emberi oldalról pedig a társalgás betegségeivel, az egyszerre beszélés, a hadarás, a fecsegés, a hallgatni nem tudás tüneteivel. Egy kutatásra (Markó Andrea felmérése, 2006) hivatkozva mondja a szerző, hogy „a mai egyetemi hallgatók számára a hallgatás még elfogadható időtartama legfeljebb 5 mp”.

Egyebeket most már meghagyok a tisztelt olvasónak; a könyv forgatásával járjanak utána maguk a hangok és a csend titkainak. Ajánlom E. Bártfai László könyvét mindazoknak, akik szeretik egybelátni a műveltség elemeit. Befejezésül idézem Sziün-ci kínai konfucianus filozófust a Kr. e. 3. századból, aki *A nevek kijavítása* (cseng-ming) című híres művében ezt mondja: „Helytelenül használni a szavakat: bűnözés. Ezért ha a nevek már meg tudják jelölni a valóságot, s a szavak már képesek láthatóvá tenni a véget, akkor nem beszélünk többet!” (*Kínai filozófia*, 2. kötet. Ford. Tőkei Ferenc. Akadémiai, Budapest, 1962, 253.)

KODÁCSY-SIMON ESZTER: ENGEDJÉTEK KÉRDEZNI A GYERMEKEKET!

AZ EGZISZTENCIÁLIS KÉRDÉSEK LEHETŐSÉGET TEREMTŐ
EREJE A HITTANÓRÁN
L'HARMATTAN, BUDAPEST, 2024

Gloviczki Zoltán

Egyszerűnek tűnik a felszólítás a címben, mely valójában a legtöbbet eláruló mondat. Csupán indokolni kell. Az alcím jelzi az indoklás fő célját és mélységének igényességét, a borítón olvasható három ajánlás pedig, a nemzetközi hírnévelésszociológusé, a református teológusé és az evangélikus püspöké az indoklás ökömenikus és tudományos megalapozottságát. De fogalmazzunk mi is egyértelműben. A hazai irodalomban, de alighanem nemzetköz-

zi mércével is mérve a valláspedagógia elmúlt fél évszázadának egyik legfontosabb kötetét tartjuk a kezünkben. És, ha lehet, még ennél is többet.

A gyermekek kérdésére való rávezetése és a kérdéseken át vezető hitre nevelése egyfelől alkal-

mat ad a szerzőnek, hogy e modell megalapozottságát és fontosságát bizonyítandó aprólékos, mégis érdekesítő alapossgal járja körül a kérdés jelentőségét minden ehelyt releváns szemszögből. Magabiztosan mozog a neveléstudomány terében, ahol az empirikus kutatások konkrét és összefoglaló bemutatásával a talán gyanakvó vagy bizonytalan olvasót is eligazítja. Végigpásztazza a kérdés, kérdés-motívumát az Ó- és Újszövetségben. Nem csupán lajstromozva, de értékelve, a funkciók és motívumok alapján osztályozva. Mindezzel a kérdés-nevelő, sőt teremtő erejét szemléltetve a krízis-kérdésektől a biztató kérdésekig, a kritikát kifejező kérdésektől a válasz szabadságának problémájáig. Végigkövethetjük a Bibliában a kérdés tanulást támogató szerepét, magának a tanulási helyzetnek a létrehozásában, a közösségi tanulást segítő kérdésekben, a megértést kereső kérdésekben. Körképet kapunk azután a kérdésnek a katekézis történetében betöltött szerepéről az ókortól a skolasztikán és a reformáción át a racionalizmus és a felvilágosodás kérdéskultúrájáig. A könyv első felének lezárásaként pedig a modern filozófia megközelítéseinek metszete következik, Schleiermacher és Gadamer hermeneutikájának fókuszált bemutatása mentén. A széleskörű intellektuális megalapozás a személy és a szöveg, itt nyilvánvalóan a biblikus szöveg közti élő kapcsolatban betöltött szerep szempontjából értékeli a kérdés gesztusát. Szellemi kaland, elismerésre méltóan széleskörű összefoglalás.

A szerző azonban továbblép, és a biblikus, neveléstörténeti, filozófiai megalapozottságot valóban kiindulási alapként értelmezi. A kötet második fele mintegy jelképesen indul a 20. század vallásdidaktikai koncepcióiból *hiányzó* tanulói kérdéskultúra problémájából. A liberális, kérügmaticus, hermeneutikai, problémaorientált és egyéb vallásdidaktikai irányok mindegyikében detektálja a hiányt. A hiányt, amelyet ezután már megismert alapossgával készülni betölteni. Tegyük hozzá: nem kímélve az olvasó szellemi kapacitásait valamiféle egyszerű tanulságkereséssel. A legkonkrétabb didaktikai irányzékot is Paul Tillich korrelációelméletének és Charles Sanders Peirce abdukció-elméletének elemzése és kritikája indítja. „A Biblia tekintélye nem abban áll, hogy választ ad a kérdéseinkre, mint egy jó kézikönyv. [...] a mai fiatalok nem válaszokat keresnek – vagy legalábbis nem kész válaszokat keresnek. Nem feltétlenül a válasz jelenti a legnagyobb meggyőző erőt a számukra. Különösen nem ad megnyugvást a már meglévő, objektív, kész válasz. Ettől sokkal fontosabb és sokkal meggyőzőbb a valódi keresés élménye, a személyes úton járás izgalma” – fogalmazza meg a szerző talán leginkább esszenciális formában, merre is tart gondolatmene-

te (147–148.). Hadd utaljunk gyors és leegyszerűsítő referenciaként csak Jézus válasz nélkül maradó kérdéseire, melyek tanítványaikban és rajtuk keresztül máig bennünk is kérdésként dolgoznak tovább, éppen arra nevelve és ösztönözve, hogy saját szabadságunkkal élve válaszoljunk és döntünk mindenkor, ott és akkor élt életünkkel. Ahogy a II. Vatikáni zsinat nevelésről szóló nyilatkozata fogalmaz: „a nevelő folyamatban a gyerekek és fiatalok joga, hogy rávezessék őket az erkölcsi értékek helyes lekiismerettel való megbecsülésére és személyes állásfoglalással való elsajátítására”. A kérdéseken át közelítő gyermek esetében kulcsot kapunk a nehezen dekolható mondatban a „rávezetés”, a „személyes állásfoglalás” és a konkrét értelemben vett „elsajátítás” fogalmához is.

Ezzel elkanyarodunk az elméleti körkép utolsó állomásához: a gyermeki kérdésnek a legszigorúbban vett neveléstudományi inerciarendszerbe illesztéséhez. A szerző a kortárs neveléstudományi diskurzus egyik kétségtelenül pezsgő gócpontjához köti problémáját, az úgynevezett konstruktivista tanuláselmélet modelljéhez. A konstruktivista tanuláselmélet – mint sokszor sok markáns, ha tetszik: forradalmi modell – önmagában szélsőséges és vitatható. Álláspontja szerint mindennemű indoktrináció, vagyis kész ismeretek, értékek, akár megoldási algoritmusok átadása a gyermeknek a pedagógiai folyamatban nem egyszerűen „helytelen”, hanem mérőben fölösleges, akár romboló gesztus. Az irányzat nevét adó konstruktivizmus fogalma a gyermek saját, teljesen egyéni tudásháló-építkezését tartja a tanulás egyedül hatékony és tartós módjának, természetesen értő és érzékeny szakmai segítség mellett. A tanuláselméleti vitának nem adva helyt meg kell ugyanakkor állapítanunk, hogy a modell a maga vak egyoldalúsága mellett is nagyon komoly és egyértelmű jelenségre hívja fel a figyelmet, éppen arra, hogy az egyoldalú közlés kultúrája mindenképp tarthatatlan. Ezen a ponton pedig organikus kapcsolódhat gondolatmenetünk a konstruktivizmushoz, hiszen a kérdés és annak fentebbi nevelő aspektusa kétségtelenül az egyik vagy talán az egyetlen lehetséges megvalósulási formája a gyermeki tanulás ön-építő módjának. S hogy ne is süllyedjünk gondolatban a teoretikus vita csapdájába, a könyv e ponton is biblikus dimenzióba helyezi érvelését, és a konstruktivizmus gondolatmenetét a Biblia tanulásképpével is egymásra vetíti.

Ha eddig az elméleti keret és innen a tiszta didaktikai megoldás és empirikus kutatás, még ne higgyük, hogy elengedjük a könyörtelen szakmai igényesség dimenzióját. A pedagógiai módszertan résztudományának szövetében szemünk láttára kapcsolódik hozzá minden lehetséges szállhoz a kérdés motívuma – mindez azonban valóban gyakorlati célképpzettel: a kérdések lehetséges osztályozásával, konkrét példákkal, kompetenciafejlesztő,

közösségépítő aspektusokkal. Mindezt egy olyan konkrét és saját empirikus kutatás bemutatásával zárva, amely elolvasása után példás szakszerűsége okán bármely nevelésszociológus jóízűen dőlhet hátra, egyúttal azonban tükröként olvashatja bármely gyakorló hitoktató is, hiszen a legapróbb részletekig a valós hittanórák megélt problémáit, helyzeteit, dilemmáit és lehetséges tanulságait járja körül és elemzi. S hogy mit igazolhat az empiria? Hogy a gyermekek kérdésein keresztül vezet az út igaz életükhöz, vagy hogy ily módon „hatékonyabb” a hitoktatás gyakorlata, ennek tapasztalati igazolása aligha lehetséges. Az azonban, hogy milyen erőket szabadít fel a gyermekekben a kérdésés, és ezáltal milyen erővel mozdítja őket: egyértelműen.

Összefoglalóan három szempontból kell tovább méltatnunk Kodácsy-Simon Eszter kötetét. Az első paradoxon-gyanús: a szerző olvasót rémítő enciklopedikus igényessége felveti a kérdést, ki fogja vajon a recenzensen kívül elolvasni a művet. Kedves teológus, *gyakorló hitoktató*, neveléstörténész, neveléskutató, nevelésszociológus, kedves oktatásirányító, egyházi iskolafenntartó! A könyv elolvasása nem kihagyható. Az olvasás módszere lehet rendhagyó. Ceruzával a kezünkben és a tartalomjegyzéket végigböngészve némileg súlyozhatunk, válogathatunk – de mindenki elvi hátteret és mélységes alapot talál a saját számára talán kézenfekvő módon kiválasztott fejezetekhez valamennyi többiben is. S ha további indoklás szükséges, miért is nem ajánlott elmulasztani?

A kereszténnyé nevelés kérdése a kereszténységgel egyidős elméletileg (filozófiai-teológiai vonatkozásban is), és a szakdidaktikáig menő gyakorlati szempontból is. A 20. század második felében a logikai, valamint részben – igen esetleges és korlátos – tapasztalati alapokon nyugvó hagyományból valódi tudománnyá avanzáló neveléstudomány (ahol a tudományosságot nem az elméletieskedés és a számok, szakkifejezések arzenálja, hanem a széleskörű megalapozottság és a lehetséges mértékben bizonyított megállapítások jelentik) és a hitoktatás, a vallási nevelés problémaköre mintha két,

egymástól független buborékban élne. Persze a neveléstudomány számára is „egy tanóra” a hittanóra, és a hitoktatás is észlel bizonyos jelenségeket és megállapításokat a tudományos diskurzusból, ám a mainstream neveléstudomány számára érthetően kérdéses vizsgálati terület egy olyan világ, ahol a jelenségeket érték és hit szempontjából szűkítve, a szereplőket pedig vallási hovatartozás szerint szűkítve látjuk, amely elemek *első ránézésre* per definitionem nem gazdagíthatják az *egészsről* alkotott képet. Ahogy hitoktató egyházaink is kellő távolságot tartanak a neveléstudománytól, mintha például nálunk, katolikusoknál a XI. Piusz pápa 1929. évi *Divini illius Magistri* enciklikájában az ördöggel cimboráló kortárs pszichológia és neveléstudomány árnyékát (mint oly sok mindent) nem lépte volna át a II. Vatikáni zsinat, mely a *Gravissimum educationis* konstitúció szövegében már a katolikus nevelés elengedhetetlen jellemzőjeként jelöli meg a legkorszerűbb pszichológiai és pedagógiai eredményekkel való együttműködést. Még némileg szomorúan, de annál nagyobb reménykedéssel és örömmel kell megállapítanunk, hogy a jelen monográfia nemzetközi szinten is úttörő, pontosabban faltörő ebben a folyamatban. A hitoktatást tudományos kontextusba helyezve tesz megállapításokat, kiemelve ezáltal ezeket az ötletek és rokonszenves gondolatok világából, míg a neveléstudomány számára is gazdagító körképet ad a tudományos eredményeknek a keresztény hagyományban, a Bibliában és a hitoktatás gyakorlatában tetten érhető hátteréről.

Végül lépünk túl magán a hitoktatás világán is! Ma nem csupán a hitre nevelés, hanem gyermekeink intézményes, közösségi és részben családi nevelése is válságát élő és útját kereső állapotban fészeng. A változékony világban és jövőben a legbiztosabb új célunk a változékony világban és bizonytalanságban biztos utat találó felnőttek nevelése lehet. Ehhez pedig a kész, a mi világunkban legalábbis még úgy-ahogy késznek és validnak vélt válaszok sulykolása helyett a legbiztosabb mód megtanítani gyermekeinket felfedezni, megtalálni, alkotni és alkalmazni. Kérdezni.

SZENTMÁRTONI JÁNOS: ESŐ ELŐTT HAZAÉRNI

MAGYAR NAPLÓ, BUDAPEST, 2024

Sebők Melinda

Szentmártoni János *Eső előtt hazaérni* című kötete a magyar- és világirodalmi tradíciókból ismert toposzok bravúros újraírásával lepi meg az olvasót. *Az idő múlása, az eső, az ősz, a hóesés, a tél, a kert, a hajó, a tenger, az utazás, a partot érés, a megérkezés, az otthonra találás* metaforái vissza-visszatérő indaként hálózák be a kötet verseinek gondolatkörét. Ahogyan Ulysses is hazatért Ithakába, úgy érkezik meg a költő, a kötet vándora gombai otthoná-

ba. Adyt is megidézve vallja: „nem csábítja lidérces messze fény / háború, kalandok káprázata – / csak arra vágyott, hogy érjen haza” (*A pillanat*).

A kötet nyitóverse, *A legkisebb királyfi* is párbeszédet folytat az irodalmi hagyománnyal. Egyrészt mesei motívumok szövik át a legfiatalabb királyfi

hazaérkezésének történetét, másrészt a királyfi már öreg, fáradtan érkezik meg, eljárt felette az idő. Az élet tapasztalatával tér haza, az ajtón be- rogy, betámolyog, szívében „kérdések alkonya” és sárkányfogak. A *legkisebb királyfi* mint a kötet prólógusa egyes szám harmadik személyben szól ugyan, de valójában költői önpórtre. Ez a nyitóvers már sugallja a kötet verseinek költői beszédmódját, hangulatát. A versben Vörösmarty- és Kosztolányi-allúziók sejlnek fel: Vörösmarty sárkányfogveteménye és a lázálomokban győtrődő, éjjelente felriadó Kosztolányi számvetése. Az *Eső előtt hazaérni* kötet létösszegző lírai áradása az élet útjának felén járó költő életmódja, amely Kosztolányi élőbeszédszerű prózaverseivel is rokonságot mutat. A *szeletlen kenyér* és a *bontatlan isten itala* bibli- kus-szakrális jelképek, de Kosztolányi *Kenyer és bor* kötetének *Boldog, szomorú dalából* ismert „Van már kenyérem, borom is van” verskezdő sort is evokálja. Szentmártoni János is leltárt készít, a felnőttét tapasztalatával mérleget: magával ragadja a táj, a kert, a ház körül szétterülő emlékek, és ebben a felfoghatatlan gazdagságban mellbe vágja az „üresség”. Megérezzük benne azt a riadalmat, ami elfogja az embert, „amikor először jut eszébe, hogy elmúlt a fiatalság”. Ahogyan Nemes Nagy Ágnes Kosztolányi *Boldog, szomorú daláról* írja: az „ember megtalálja a helyét a világban, belegyökerezik a körülményekbe, családja van, gyermeke és felesége, tárgyai vannak és kötelességei, munkája van és tisztas neve – az egyensúly korszaka ez. Valamit veszítettünk, és valamit nyertünk. Csak éppen az zavaró, hogy véget ért a zavar. [...] A határtalan meghatározódott; a kőd felszakadt; a tárgyak körvonalai élesek. Ez a férfikor” (*Verselemzés televízióra*, 2004). Ezt az életkorszakot és -érzést örökíti meg Szentmártoni János *Eső előtt hazaérni* kötetének jó néhány költeménye is.

Az összesen 27 verset tartalmazó kötetet tudatosan szerkesztve négy ciklusra tagolta a szerző (*Ez még nem az, Megsokszorozódva, Amikor hazaér, Gombai hó*). Az első ciklus címe jelzi, hogy ez még nem a végső számvetés, nem az „öszkiké”-korszak, csak az élet útjának felén járó férfi állomása, viszszatekintése, emlékezése a gyermekkorra, az ifjúkor színtereire, az életút göröngyeire. Nagy László iskákai kertjétől a gombai házig tartó úton „csordultig telten” a tájjal felszakadnak az emlékek. Ahogyan közeledik az alkony, és motoszkál az este, a lírai szubjektum elmereng és rádöbben a veszteségekre: „súlyos koporsók fedele pattan”. A sógora emlékének írt megható, megkésett rekviemen túl a második ciklus *Hommage*-versei a 2016-ban elhunyt pályatársnak, Oláh Jánosnak állítanak emléket. Felidézve a badacsonyi és budapesti találkozásokat, eszmél rá

a lírai én, hogy az *Elérhetetlen föld* antológia szerzője már az égi számítógépen írja tovább verseit. Ugyanakkor az eltékozolt ifjúság elmúlt szenvedélyét felidéző versek kulcsmotívuma a *tánc* és a *bál* mint az élet metaforái. Arany János *Kertben* című versének sorai is felsejlenek: „az élet / egy összezsúfolt táncterem”, s az utolsó ciklus Aranyank is emléket állít, hiszen az *Epilógusból* ismert „Az életet már megírtam” létösszegzés is kiérezhető a költeményekből. Noha Rónay György *Megfáradt Odysseusa* is feldereng, nem *Odysseus utolsó utazását* tárják fel a költemények, hanem az „emberélet útjának a felén” tűnődik el fájdalmas-derűs emlékein a kötet vándora, hisz „Már nem hős akar lenni, csak ember, / ki esténként elbabrál a kerttel?” (*A pillanatot*).

A kötetben megfogalmazódik az elnévelés félelme, a folytathatóság kételye is. Lesz-e még költészet a hazatérés, az otthonra találás után, ha a bolyongásnak vége? „Amikor megpillantod a kikötőt, / ahová egy életet át visszatérni vágytál, / meghal a vers” (*Kikötő*). Az idő múlása az évszakok váltásával észlelhető: az őszi levélzuhatagtól a téli hószítalásig egészen a „hószakadás függönyén” át tolongnak az emlékek, mígnem a „csönd végtelen hótakaróján” a lírai szubjektum meglesi a békét. A kötet címadó versében a lírai én még csak vágyakozik a megékezésére: „Jó volna eső előtt hazaérni. / Nem zaklatni föl Istent”. A szél illatának, Chopin keringőjének szinesztéziás költői képei a gyermekkor színtereit idézik fel. A záróvers, a *Gombai hó* – mely a kötet csúcsteljesítményének is tekinthető – már a felnőttét élményeit összegzi: a mélyebb gondolati lírában valóságos tapasztalatok és transzcendens sejtelmek találkoznak: „Csönd-ágon fakopáncs. / Az ürbe átkopog... / átkopog az ürbe, / s én hózáporon át lesem, / hogy jössz-e. / Megfogjuk egymás kezét, / sétálunk egyet a télben”.

Szentmártoni János Arany-, Kosztolányi-, Ady- és Nagy László-reminiszenciákat is felvillantó kötetének vallomásos prózaversei, létfilozófiai töprengései azt érzékeltetik, hogy a lírai szubjektum az élet útjának felén sokat látott eposzi vándorként révbe ér, hazatalál. A hallgatás éveit után a tíz év termését összegző versgyűjtemény a költői út jelentős állomása. Az *Eső előtt hazaérni* a magyar és a világirodalmi tradíciók újjáélesztésének, a létösszegző számvetésnek, a férfikor visszatekintésének, az életút tapasztalatának önreflektív lét- és látetele. Kalász Márton egy figyelemreméltó recenziójában (*Itt, a papíron*. Kortárs, 2002. január) állapította meg, hogy Szentmártoni János költészetének „alapvető élménye, belső küzdelmének indítéka, emlékeiből is eredő s általuk megerősített célja: a hazajutás. Nem valamiféle – de konkrét hazatérés, hazaérkezés.” Az *Eső előtt hazaérni* már nem csupán a konkrét hazaérkezés, hanem a szellemi-lelki megékezés, az intellektuális otthonra találás mérföldköve.

SOMMAIRE

Le pardon au-delà de la mort? *Benoît XVI* sur une question non élucidée de l'eschatologie *Albert Gerhards*: Églises – espaces de liturgie et de vie *Gergely Krisztián Horváth*: Le changement de la religiosité dans les villages hongrois au cours des années 1960–1970 *Jenő Bodonovich*: La situation de la presse catholique pendant le socialisme d'État Entretien avec *Krisztián Grecsó* et *Gergely András Nacsinák Ferenc Bozók SchP*: Sándor Sík et Antal Szerb *Sándor Sík SchP*: La mémoire d'Antal Szerb *Sámson Győző Németh*: „La vie est un jeu masqué”. Les romans d'artiste de Zsigmond Kemény et János Asbóth *Béla Markó*: La Transylvanie allemande. A la mémoire de Franz Hodjak Poèmes de *György Debreczeny, Zoltán Fátyol, Gábor Gellén-Miklós, István Radnai, György Szegedi Kovács* et *Rowan Williams László Prohászka*: Les œuvres d'art religieux de József Ispánki

INHALT

Vergebung über den Tod hinaus? *Benedikt XVI.* zu einer Leerstelle in der Eschatologie *Albert Gerhards*: Kirchen – Orte der Liturgie und des Lebens *Gergely Krisztián Horváth*: Transformationen der Religiosität in den Dörfern Ungarns in den 1960-er und 1970-er Jahren *Jenő Bodonovich*: Die Situation der katholischen Presse im Zeitalter des sozialistischen Gesellschaftsexperiments Gespräch mit *Krisztián Grecsó* und *Gergely András Nacsinák Ferenc Bozók SchP*: Sándor Sík und Antal Szerb *Sándor Sík SchP*: Zum Gedächtnis von Antal Szerb *Sámson Győző Németh*: „Das Leben ist ein Maskenspiel”. Die Künstlerromane von Zsigmond Kemény und János Asbóth *Béla Markó*: Das deutsche Siebenbürgen. Zum Gedächtnis von Franz Hodjak Gedichte von *György Debreczeny, Zoltán Fátyol, Gábor Gellén-Miklós, István Radnai, György Szegedi Kovács* und *Rowan Williams László Prohászka*: Sakrale Werke von József Ispánki

CONTENTS

Forgiveness Beyond Death? *Benedict XVI* on an Unreflected Problem of Eschatology *Albert Gerhards*: Churches – Places of Liturgy and Life *Gergely Krisztián Horváth*: Changes in Religiosity in Hungarian Villages in the 1960's and 1970's *Jenő Bodonovich*: The Situation of the Catholic Press in the Age of the Socialist Experiment of Society Interview with *Krisztián Grecsó* and *Gergely András Nacsinák Ferenc Bozók SchP*: Sándor Sík and Antal Szerb *Sándor Sík SchP*: In Memory of Antal Szerb *Sámson Győző Németh*: „Life is a Game of Masks”. Novels on Artists by Zsigmond Kemény and János Asbóth *Béla Markó*: German Transylvania: in Memory of Franz Hodjak Poems by *György Debreczeny, Zoltán Fátyol, Gábor Gellén-Miklós, István Radnai, György Szegedi Kovács* and *Rowan Williams László Prohászka*: Sacred Art Pieces by József Ispánki

VIGILIA XC. ÉVFOLYAM 2025 *augusztus*

Főszerkesztő: *Görföl Tibor*
Felelős szerkesztő: *Puskás Attila*
Felelős kiadó: *Gájer László*
Szerkesztők:

Bende József, Kisnémet Fülöp, Pataki Elvira, Varga Szabolcs, Vörös István
Szerkesztőbizottság:

Bábel Balázs, Heidl György, Hidas Zoltán, Horkay Hörcher Ferenc, Lázár Kovács Ákos, Máté-Tóth András, Molnár Antal, Patsch Ferenc, Solymári Dániel, Thomka Beáta

Kiadóhivatali titkár: *Fazakas Annamária*

Honlap: *Somfai Boglárka*

Betűtípus: *BROTHER 1816, FreightMicro & Sans*

Lapterv és tipográfia: *Jmtyopography*

Tördelés: *Németh Ilona*

Kivitelezés: *VIRTUOZ Kiadó és Nyomdaipari Kft.*

Indexszám: 25 921 HU ISSN 0042-6024

Szerkesztőség és Kiadóhivatal: 1052 Budapest,

Piarista köz. 1. Telefon: 486-4443.

Postacím: 1364 Budapest, Pf. 48. Internet cím:

<http://www.vigilia.hu>; E-mail cím: vigilia@vigilia.hu

Előfizetés, egyházi és templomi árusítás:

Vigilia Kiadóhivatala. Terjeszti a Magyar Posta Zrt.

Hírlap Üzletág, a Magyar Lapterjesztő Zrt.

és alternatív terjesztők.

A Magyar Posta Zrt. postacíme: 1900 Budapest.

Előfizetésben megrendelhető az ország bármelyik

postáján, a hírlapot kézbesítőknél, posta.hu

webshop-ban (eshop.posta.hu/storefront),

e-mailen a hirlapelofigetes@posta.hu címen,

telefonon +36 1767 8262 számon, levélben

a Magyar Posta Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető

a Magyar Posta Zrt. fenti elérhetőségein.

A Vigilia számlaszáma: OTP Bank Zrt:

11707024-20373432-00000000.

Előfizetési díj: egy évre 10.800Ft, fél évre 5.400Ft,

negyed évre 2.700Ft. Előfizethető külföldön

a KKV-nál (H-1389 Budapest, POB 149.).

Ára: EU országok: 10.800Ft/év + postaköltség,

tengerentúli országok: 112\$, illetve

ennek megfelelő más pénznem/év.

Szerkesztőségi fogadóóra:

kedd, csütörtök 10–14 óra

Kéziratokat nem őrzünk meg

és nem küldünk vissza

SZEMLE

KÖVETKEZŐ SZÁMAINKBÓL

XC. ÉVFOLYAM

Patsch Ferenc SJ:

**Rowan Williams – KELETRE TEKINTVE FAGYOS IDŐKBEN,
A KORTÁRS GONDOLKODÁS ÉS A KELETI KERESZTÉNY
HAGYOMÁNY**

Frenyó Zoltán:

**E. Bárfai László – NESZTELENSÉG, ZAJTALANSÁG,
CSENDESSÉG**

Glóviczki Zoltán:

**Kodácsy-Simon Eszter – ENGEDIJÉTEK KÉRDEZNI
A CYERMEKEKETI AZ EGZISZTENCIÁLIS KÉRDÉSEK
LEHETŐSÉGET TEREMTŐ EREJE A HITTANÓRÁN**

Sebők Melinda:

Szentmártoni János – ESŐ ELŐTT HAZAÉRNI

A BELSŐ ÉLET ÚTJAI

A HOLNAPUTÁNI ISKOLÁJA

*Fröhlich Johanna, Juhász Pál Balázs,
Lukácsi Margit, Armando Nuzzo,
Papp Ágnes Klára és Szávai János*
tanulmányja

*Eavan Boland, Fellingner Károly,
Kürti László, Markó Béla,
John Milton, Nyilas Attila,
Tatar Sándor és Villányi László*
írása

2025
augusztus

Nemzeti
Kulturális
Alap

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Zrt.

MINISZTERELNökség